

UDK:159.9(575.1)

Nigora ABDULLAYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: fashionable01@mail.ru

O'zMU dotsenti, f.f.n D.Agzamova taqrizi asosida

ANALYSIS OF TERMS RELATED TO THE CORONAVIRUS PANDEMIC PERIOD (BASED ON THE ENGLISH DICTIONARY)

Annotation

The coronavirus pandemic has changed not only our way of life, but also our way of speaking. From medical achievements to economic concerns, a unique vocabulary has emerged reflecting the multifaceted impact of the crisis. This article analyzes the terms included in our daily vocabulary and reveals that language served as a mirror of anxieties, innovations, and collective experiences during the pandemic. We will see how these words not only describe the pandemic, but also shape our understanding of it.

Key words: COVID-19, Self – quarantine, Index case, Index patient, index zero, super-spreader, Fomites, Social distance, Epidemic, Pandemic, Outbreak, Community spread, Contact tracing, Martial law.

KORONAVIRUS PAMDEMIYASI DAVRIGA OID TERMINLAR TAHLILI (INGLIZ TILI LUG'ATI ASOSIDA)

Annotatsiya

Koronavirus pandemiyasi nafaqat yashash tarzimizni o'zgartirdi, balki gapirish tarzimizni ham o'zgartirdi. Tibbiy yutuqlardan tortib iqtisodiy xavotirlargacha, inqirozning ko'p qirrali ta'sirini aks ettiruvchi o'ziga xos lug'at paydo bo'ldi. Ushbu maqolada kundalik lug'atimiz tarkibiga kirgan atamalar tahlil qilinib, til pandemiyasi davridagi tashvishlar, innovatsiyalar va jamoaviy tajribalarga ko'zgu bo'lib xizmat qilgani ochib berilgan. Biz bu so'zlar nafaqat pandemiyani tasvirlagani, balki u haqidagi tushunchamizni qanday shakllantirganini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: Kovid -19, o'z o'zini karantin qilish, ilk kasallik tasdiqlangan bemor, no'linchi bemor, super kasallik tarqatuvchi, tutqichlar va jihozlar, ijtimoiy masofa, epidemiya, pandemiya, avj olish, jamoatda tarqalishi, aloqa izlash, harbiy holat.

АНАЛИЗ ТЕРМИНОВ ПЕРИОДА КОРОНАВИРУСНОЙ ПАМДЕМИИ (НА ОСНОВЕ АНГЛИЙСКОГО СЛОВАРЯ)

Аннотация

Пандемия коронавируса изменила не только наш образ жизни, но и наш способ общения. От медицинских достижений до экономических проблем, появился уникальный словарный запас, отражающий многогранное воздействие кризиса. В данной статье анализируются термины, входящие в наш повседневный словарный запас, и раскрывается, что язык служил зеркалом тревог, инноваций и коллективных переживаний во время пандемии. Мы увидим, как эти слова не только описывают пандемию, но и формируют наше понимание о ней.

Ключевые слова: Ковид-19, самоизоляция, первый подтвержденный пациент, нулевой пациент, суперраспространитель, ловушки и оборудование, социальное дистанцирование, эпидемия, пандемия, вспышка, общественное распространение, поиск связи, военное положение.

Kirish. COVID-19 pandemiyasi til va jamiyat o'zgarishi o'rtasidagi dinamik munosabatda muhim amaliy misol hisoblanadi. Ushbu maqolada pandemiya davrida ingliz tili terminologiyasining evolyutsiyasi o'rganilib, neologizm, semantik siljish va texnik jargonlarning ommalashuvi jarayonlariga e'tibor qaratilgan. E'tibor qozongan atamalarni tahlil qilish orqali biz tilning global inqiroz haqidagi tushunchamizni ham aks ettirishi, ham shakllantirishi yo'llarini yoritishni maqsad qilganmiz. Biz ushbu lingvistik o'zgarishlarning muloqot, bilim tarqatish va umumiy pandemiya hikoyasini yaratish uchun oqibatlarini ko'rib chiqamiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Olamning manzarasi" tushunchasi falsafa va fizika sohalaridan kognitiv tilshunoslikka kirib kelgan bo'lib, insoniyat va dunyo o'rtasidagi, shuningdek, til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda asosiy tushunchaga aylandi [1].

Z.D.Popova, I.A.Sterninning fikricha, Olamning umumiy tasviri ostida jamoatchilik, shuningdek, guruh va yakka tartibdagi inson ongida shakllangan, voqelikka asoslangan bilimlar majmui yotadi. Olamning bevosita tasviri bu insonning atrof-muhitni bevosita bilishi orqali shakllangan tasvirdir. Bilish insonning o'zida mavjud bo'lgan sezgi organlari orqali yoki mavhum tafakkur orqali ham idrok etiladi [2].

Dunyoning vositalashtirilgan tasviri ongda mavjud bo'lgan dunyoning bevosita kognitiv tasvirini amalga oshiradigan, tashqi ko'rsatadigan ikkilamchi belgilar tizimlari bilan konsept sohasini mustahkamlash natijasidir.

Olamning lisoniy tasviri – bu odamlarning ma'lum bir rivojlanish bosqichidagi til birliklarida mustahkamlangan voqelik haqidagi g'oyalari, lingvistik belgilarda aks ettirilgan voqelik g'oyasi va ularning ma'nolari - dunyoning lingvistik bo'linishi, obyektlarning lingvistik tartibi va hodisalar, so'zlarning tizimli ma'nolariga singib ketgan dunyo haqidagi ma'lumotlar. Neologiya leksikologiyani eng yosh bo'limi xisoblanib, u tilning lug'at boyligining yangilanishini, neologizmlarning yaratilishi va ma'nolarini xamda ularning modellari va qo'llanilishining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi. Ayrim tadqiqotchilar klassik lug'atlarni, leksik korpuslarni aniqlaydilar va umumiy tendensiyalarini o'rganadilar, ba'zilar esa o'zlarining diqqat e'tiborini neoleksikaning alohida sohalariga ya'ni kompyuter, iqtisodiyot va tibbiyot terminalogiyalariga qaratadilar. Boshqa tadqiqotchilar esa lug'atning stilistik bog'liqligini ajratib ko'rsatib va jurnalistikadan badiiygacha tilning turli uslublarida yangi shakllanishlarning nuanslarini tahlil qiladilar. Bularning barchasi o'zaro bog'liqlik va bog'liqliklarni izlash, neoplazmalarning tizimli xususiyatini aniqlash, "tilni prognozlash g'oyalari" ga murojaat qilish bilan bog'liq.

Irina Lets adabiyotlar tahlili, qabul qilingan nazariya va yondashuvga asoslanib neologizmlarga turli nuqtai nazardan ta'rif berib, 5 ta asosiy nazariya mavjudligini ko'rib chiqqan. Bular: 1. Stilistik nazariya. 2. Denotatsiya 3. Structural nazariya 4. Etimologik nazariya 5.Leksikografik nazariya [3].

Tahlil va natijalar. Koronavirus pandemiyasi nafaqat global sog'liqni saqlash inqirozi, balki ingliz tilining tez kengayishi va rivojlanishiga turtki bo'lgan lingvistik inqiroz ham

edi. Yangi tushunchalar, sog'liqni saqlash choralari va jamiyatdagi o'zgarishlar yangi lug'atni talab qildi va tanish so'zlar o'zgarigan ma'nolarga ega bo'ldi. Ushbu maqolada ushbu lingvistik o'zgarish Merriam-Webster onlayn lug'atida ta'riflangan va hujjatlashtirilgan pandemiya bilan bog'liq asosiy terminlarni tahlil qilish orqali o'rganiladi. Lug'at maqolalaridagi ta'riflar, etimologiyalar va illyustrativ misollarni sinchkovlik bilan tarjima qilish orqali biz pandemiyaning leksik izini kuzatishni, ingliz tilining bu misli ko'rilmagan davrni tasvirlash va tushunishga qanday moslashganini ochib berishni maqsad qilganmiz.

Quyida Merriam webster elektron lug'atida koronavirusga oid terminlarga quyidagicha ta'rif berilgan:

COVID-19 is "a mild to severe respiratory illness that is caused by a coronavirus," one that is characterized especially by fever, cough, and shortness of breath and may progress to pneumonia and respiratory failure. The name is an odd sort of acronym, insofar as it is formed from portions of two distinct words (CORonaVirus & Disease) and the latter portion of a date (the 19 from 2019). COVID-19 was first identified in Wuhan, China in December 2019. (COVID-19 termini -"yengil yoki og'ir kechadigan nafas yo'llari kasalligi bo'lib, u koronavirus sababli yuzaga keladi." Ushbu kasallik asosan tana haroratining ko'tarilishi, yo'tal va nafas qisishi bilan xarakterlanadi, shuningdek, pnevmoniya va nafas yetishmovchiligiga olib kelishi mumkin. Ushbu nom qiziqarli akronim bo'lib, ikki alohida so'zning qismlaridan (CORonaVirus va Disease) hamda sananing bir qismidan (2019 yilning 19 raqamidan) tashkil topgan. COVID-19 birinchi marta 2019 yil dekabr oyida Xitoyning Uhan shahrida aniqlangan. (Muallif tarjimasi)

To self-quarantine is "to refrain from any contact with other individuals for a period of time (such as two weeks) during the outbreak of a contagious disease usually by remaining in one's home and limiting contact with family members." The verb is fairly recent, showing evidence of use only within the past 20 years or so. The noun has been in occasional use prior to this in the 20th century. (Self – quarantine termini O'z-o'zini karantinda saqlash bu "yuqumli kasallikning avj olishi paytida, odatda, o'z uyida qolish va oila a'zolari bilan aloqani cheklash orqali bir muddat (masalan, ikki hafta) boshqa shaxslar bilan har qanday aloqadan saqlanish". Bu fe'l sifatida juda yangi bo'lib, faqat so'nggi 20 yil ichida ishlatilganligini ko'rsatadi. Bu ot sifatida esa, 20-asrdan oldin vaqti-vaqti bilan ishlatilgan. (Muallif tarjimasi).

New York Times jurnalining 1916 yil 10 avgust sonidagi 1 betida quyidagi misol keltirilgan:

Dr. Banks said further that the Federal authority invested in him in the matter of quarantine had not yet been exerted to its fullest, but that if persons continued to disregard his advice about self-quarantine, he would bring into service all of the power of compulsion at his command. (Doktor Banks, karantin masalasida unga sarmoya kiritgan federal hokimiyat hali to'liq ishlamaganini, ammo agar odamlar uning o'z-o'zini karantin haqidagi maslahatlariga e'tibor bermaslikda davom etsalar, u barcha kuchlarini ishga solishini aytdi. (Muallif tarjimasi)

An index case is "the first documented case of an infectious disease or genetically transmitted condition or mutation in a population, region, or family." It may also, however, refer to an individual who has a disease, condition, or mutation that is the first one identified in a population. This second sense is synonymous with index patient. A related term is patient zero, "a person identified as the first to become infected with an illness or disease in an outbreak." Patient zero is especially used to refer to a person documented as being the first known case of a communicable disease in a particular population or region. (Indeks case termini Indeks holat bu yuqumli kasallik, gen orqali yuqtirib olingan holat yoki aholi, mintaq yoki oiladagi genetik o'zgarishning birinchi marta ro'yxatga olingan holatidir. Garchi bu bir shaxsning o'zida uchraydigan kasallik holati yoki genetik o'zgarish bo'lsa-da, xalq orasida aniqlangan ilk hodisadir. Index patient termini index zero atamasi bilan ma'nodosh bo'lib – nolinch kasal so'zi bo'lib, kasallik tarqalgan vaqtda kasallikni birinchi bo'lib yuqtirib olganligi aniqlangan shaxsni anglatadi. (Muallif tarjimasi)

A super-spreader (also written as superspreader) is "an individual who is highly contagious and capable of transmitting a communicable disease to an unusually large number of uninfected individuals." The term for the spread of disease by super-spreaders is super-spreading. (Super-spreader termini -Super kasallik tarqatuvchi- bu so'z yuqumli kasallik yuqmagan kishilarning katta qismiga kasallikni yuqtiruvchi shaxsga nisbatan qo'llaniladi. Kasallikni tarqatuvchilar tomonidan kasallikni tarqatish uchun foydalaniladigan atama super-spreading so'zidir. (Muallif tarjimasi)

1992-yil 14-oktabrda The Evening Sun (Baltimore, MD), - Kechki quyosh (Baltimor, MD) nomli jurnalda quyidagi misralar chop etilgan:

In the Maine case, however, neither AIDS nor poverty was thought to be a factor. Dr. Ban Mishu of Vanderbilt University, who investigated the outbreak, said it began in 1989 with one "super spreader," a man who was unknowingly infected with the bacteria in his lungs and throat. (Meyn holatida na OITS, na qashshoqlik asosiy omil deb hisoblanmagan. Vanderbilt universiteti doktori Pan Mishu epidemiyani o'rganadi, va 1989-yilda o'pkasi va tomog'ida o'zi bilmagan holda infeksiyani yuqtirgan ligini aytadi (Muallif tarjimasi).

2019 yil 17 setabr Zika & Mosquito xaftaligida, shu jumalalar yangragan:

"According to the news reporters, the research concluded: "Super-spreading is thus partly due to super-spreaders, but modest gains are expected from targeting super-spreaders." (Jurnalistlar xabariga ko'ra, tadqiqot shunday xulosaga keldi. "Super tarqalish qisman kasallikni tarqatuvchilar bilan bog'liq, biroq asosiy "foйда" super tarqatuvchilardan kutilmoqda (Muallif tarjimasi).

Fomite (which rhymes with 'toe blight') is "an object (such as a dish or a doorknob) that may be contaminated with infectious organisms and serve in their transmission." While this word is infrequently encountered, there has been considerable talk of late about possible surfaces and objects which might harbor infectious substances, and it may well be useful to have this specific word at hand. (Fomite (which rhymes with 'toe blight') – bu "infektsion organizmlar bilan ifloslangan bo'lishi va ularning tarqalishiga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan buyum (masalan, idish yoki eshik tutqichi)" degan ma'noni anglatadi. Bu so'z kamdan-kam uchrasa-da, so'nggi vaqtlarda yuqumli moddalarni saqlashi mumkin bo'lgan sirtlar va narsalar haqida ko'p gapirilmoqda, shuning uchun ushbu maxsus so'zdan xabardor bo'lish foydali bo'lishi mumkin (Muallif tarjimasi).

2014 yil aprelda chop etilgan Atrof-muhit salomatligi jurnalida quyidagi misol keltirilgan:

"Ten fomites (doorknobs and toilet seats) were sampled during July 21-22 before any cleaning took place by facilities management personnel." (O'nta fomitlar (eshik tutqichlari va hojatxona o'rindiqlari) 21-22-iyul kunlari obyektlarni boshqarish xodimlari tomonidan tozalash ishlari boshlanishidan oldin namunaviy tekshiruvdan o'tkazildi (Muallif tarjimasi).

Social distance has been in use since the early 19th century, initially with the meaning of "the degree of acceptance or rejection of social interaction between individuals and especially those belonging to different social groups (such as those based on race, ethnicity, class, or gender)." (Social distance - "Ijtimoiy masofa" atamasi 19-asrning boshlaridan beri qo'llanilib keladi, dastlab "shaxslar o'rtasidagi, ayniqsa, irqi, millati, sinfi yoki jinsiga ko'ra farq qiladigan ijtimoiy guruhlariga mansub bo'lganlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni qabul qilish yoki rad etish darajasi" ma'nosida qo'llanilgan (Muallif tarjimasi).

Quyidagi misolda ushbu so'z keltirilgan:

An outbreak is "a sudden rise in the incidence of a disease"; an epidemic is "an outbreak of disease that spreads quickly and affects many individuals at the same time"; a pandemic is "an outbreak of a disease that occurs over a wide geographic area and affects an exceptionally high proportion of the population." An outbreak may become an epidemic if it spreads enough, as an epidemic may likewise become a pandemic. (Epidemic, Pandemic, Outbreak - Epidemiya, pandemiya va avj olish. An Outbreak - Avj olish "kasallikning to'satdan ko'payishi" hisoblanadi; Epidemic -epidemiya "tezda tarqalib, ko'plab odamlarga bir vaqtning o'zida ta'sir ko'rsatadigan kasallikning

tarqalishi" hisoblanadi; Pandemic - pandemiya "keng geografik hududda sodir bo'lib, aholining g'ayrioddiy darajada yuqori qismiga ta'sir ko'rsatadigan kasallikning tarqalishi" hisoblanadi. Agar avj olish etarlicha keng tarqalsa, u epidemiyaga aylanishi mumkin, keyin esa epidemiya ham pandemiya aylanishi mumkin (Muallif tarjimasi).

Community spread is "the spread of a contagious disease within a community." It also has the specific meaning of "the spread of a contagious disease to individuals in a particular geographic location who have no known contact with other infected individuals or who have not recently traveled to an area where the disease has any documented cases." (Community spread - Jamoat tarqalishi — bu "yuqumli kasallikning jamoat ichida tarqalishi". Bu, shuningdek, "yuqumli kasallikning ma'lum bir geografik hududda, boshqa kasallangan shaxslarga yoki kasallikning hujjatli holatlari bo'lgan hududlarga yaqinda sayohat qilmagan shaxslar orasida tarqalishi" ma'nosini ham anglatadi (Muallif tarjimasi).

Contact tracing is "the practice of identifying and monitoring individuals who may have had contact with an infectious person as a means of controlling the spread of a communicable disease." (Contact tracing - Aloqa izlash — bu "yuqumli kasallikni tarqatgan shaxs bilan aloqada bo'lgan shaxslarni aniqlash va kuzatib borish amaliyoti, bu esa yuqumli kasallikning tarqalishini boshqarish vositasi hisoblanadi." (Muallif tarjimasi)

Martial law is "the law administered by military forces that is invoked by a government in an emergency when the civilian law enforcement agencies are unable to maintain public order and safety." We occasionally see the term misspelled as marshal law, probably due to the fact that marshal has a number of meanings dealing with the military ("a general officer of the highest military rank") and the enforcement of laws ("an officer having charge of prisoners"). The martial portion of martial law comes from the Latin word martialis, meaning "of Mars" (referring to the Roman god of war). (Martial law- Harbiy holat bu harbiy kuchlar tomonidan boshqariladigan, fuqarolar huquqini muhofaza qilishda, jamoat tartibini saqlashda va favqulodda vaziyatlar yuzaga kelganda hukumat tomonidan qo'llaniladigan holat. Biz vaqti-vaqti bilan "marshal law" so'zini noto'g'ri yozilganligiga ko'zimiz tushishi mumkin va bu uning "martial" atamasi bilan bog'liq bir necha ma'nolarga ega ekanligidir. Masalan, yuqori harbiy unvonga ega general ofitser yoki maxbuslar uchun mas'ul bo'lgan ofitser. "Marshal" so'zi lotincha "martial" so'zidan kelib chiqqan bo'lib "Mars" degan ma'noni anglatadi (Rim urush xudosi) (Muallif tarjimasi). [4]

Quyida Merriam Webster lug'atida keltirilgan COVID-19 ta'sirida paydo bo'lgan neologizmlarni tavsiflovchi so'zlarni yasash jarayonlari tahlil qilingan:

Coinages -Yangi so'zlar- Tasodifan mutlaqo yangi terminlarni paydo bo'lishi va yaratilishidir (Yule 2020). Koronavirus pandemiyasi davrida yarilgan yangi so'z bu

COVID-19 termini bo'ldi. Bu termin nafaqat leksikograflar tomonidan tan olindi, balki ingliz tili lug'atlari tarkibiga ham kiritilib boshqa dunyo tillarida ham shubhasiz neologizm, yangi so'z sifatida qabul qilindi. 2020-yil 26-mayda Merriam-Webster lug'ati pandemiya javoban "COVID-19 terminiga oid so'zlarni o'z tarkibiga oldi. Shuningdek, 2020 yilga qadar COVID-19 va pandemiya temini faqat tibbiyotda qo'llanilar edi, bugungi kunda esa bu ikki termin global hukmron diskursga aylandi.

Compounding-qo'shma so'zlar bu -ikki so'zning qo'shilmasidan yasalgan so'zlar. Masalan, Self – quarantine – self (o'zim) +quarantine (karantin) so'zlarni qoshilmasidan yasalgan bo'lib o'z o'zini karantin qilish, Index case- index (ko'rsatuvchi) + case (qobiq) ilk kasallik tasdiqlangan bemor, Index patient-index (ko'rsatuvchi)+patient (bemor) no'linchi bemor, index zero-index (no'linchi) + zero (no'l) no'linchi bemor, super-spreader-super (super)+ spreader (tarqatuvchi) super kasallik tarqatuvchi, Social distance –social (ijtimoiy)+distance (masofa) –ijtimoiy masofa saqlash, Community spread- community (jamiyat) +spread(tarqalish) Jamoatda tarqalishi, Contact tracing- contact (aloqa)+tracing (kuzatuv) aloqa izlash, Martial law- martial (harbiy)+ law (qonun) harbiy holat, Outbreak-out (tashqari)+break (buzulish)- avj olish degan ma'nolarni anglatadi.

Affixation-Affiksatsiya usuli bu o'zakka so'z yasovchi qo'shimchalarni qo'shish orqali yangi so'zlar hosil qilishdir. Pandemic- pandemiya termini o'zagi "demos" - Grek so'zidan olingan bo'lib xalq degan ma'noni anglatib, "pan" prefiksi barcha degan ma'noni anglatib, "ic" suffiksi tegishli degan ma'noni anglatadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, koronavirus pandemiyasi sezilarli darajada til innovatsiyalariga sabab bo'ldi. "COVID-19" kabi butunlay yangi atamalar yaratilishi va qo'shma so'zlarning keng qo'llanilishi tilning misli ko'rilmagan global hodisalarga moslashuvchanligini namoyon etdi. "COVID-19" va u bilan bog'liq atamalar tezda qabul qilinishi hamda lug'atlarga va kundalik nutqqa singib ketishi, tilning o'zgarib borayotgan voqeliklarni anglash va ular haqida muloqot qilishdagi hal qiluvchi ahamiyatini ko'rsatdi. Ushbu davr til o'zgarishi va moslashuvini bosim ostida o'rganish uchun qimmatli ma'lumotlar taqdim etadi. Shu bois, yangi atamalar va lingvistik qonuniyatlarning uzoq muddatli ta'sirini tushunish maqsadida tilshunoslar tomonidan qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazilishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Бархатова О. Н. Западноевропейская средневековая христианская картина мира : учеб. пособ. Благовещенск, 2000.
2. Погребная И.Ф. НЕО-ЛЕКСИКА В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА: НОВОЕ ИЛИ ХОРОШО ЗАБЫТОЕ СТАРОЕ? <https://cyberleninka.ru/article/n/neo-leksika-v-period-pandemii-koronavirusa-novoe-ili-horosho-zabytoe-staroe?ysclid=le4d75uilj307847056> p 201-203
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика Москва 2007 37-38 ст
4. Irina Rets Teaching Neologisms in English as a Foreign Language Classroom p814 <https://www.researchgate.net/publication/309343582>
5. Teaching Neologisms in English as a Foreign Language Classroom
6. <https://www.merriam-webster.com/grammar/coronavirus-words-guide>

Рисолат АЧИЛОВА,

Доцент Бухарского государственного педагогического института, PhD

E-mail: risolat_lola@mail.ru

Рецензия доцента БухГУ, д.ф.н М.Ахмедовой

АЛЛЮЗИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ УИЛЬЯМА ВОРДСВОРТА

Аннотация

В статье рассматривается значение аллюзий в поэзии Уильяма Вордсворта, особенно в его "великом периоде". Автор подчеркивает, что аллюзия в творчестве Вордсворта не ограничивается декоративным элементом, а выполняет важную поэтическую функцию. Аллюзии служат для поэта средством передачи философских идей и обращения к традициям великих поэтов прошлого, таких как Джон Милтон и Шекспир. Вордсворт активно использует библейские и мифологические образы, создавая глубокие метафизические контексты. Статья предлагает типологическую классификацию аллюзий в его произведениях, раскрывая их философскую и художественную роль. Вордсворт, опираясь на классическую поэтику, трансформирует аллюзии, создавая уникальные образы и философские идеи. Особое внимание уделяется связи аллюзий с традицией Милтона, а также их использованию для выражения концепции поэзии как пути к высшему пониманию мира. В статье также акцентируется внимание на важности аллюзий для понимания философии и поэтической стратегии Вордсворта. Аллюзии в его поэзии становятся основным инструментом для создания многослойных смысловых структур и выражения глубоких мыслей о человеческой природе.

Ключевые слова: Философия, поэтический принцип, традиция, воображение, библейские источники, мифология.

VORDSVORT ASARLARIDA ALLYUZIYA

Annotatsiya

Maqolada Uilyam Vordsvort she'riyatidagi ishoralarning ahamiyati, ayniqsa uning "buyuk davrida" ko'rib chiqiladi. Muallif Vordsvort ijodidagi tashbeh faqat bezak elementi bilan cheklanib qolmasdan, muhim poetik vazifani bajarishini ta'kidlaydi. Ishoralar shoirning falsafiy g'oyalarni yetkazish va Jon Milton, SHekspir kabi o'tmishning buyuk shoirleri an'analariga murojaat qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Wordsvort bibliya va mifologik tasvirlardan keng foydalanadi, chuqur metafizik kontekstlarni yaratadi. Maqolada uning asarlaridagi ishoralarni tipologik tasniflash, ularning falsafiy va badiiy rolini ochib berish taklif etiladi. Wordsvort klassik poetikaga tayanib, tashbehlarini o'zgartiradi, o'ziga xos obrazlar va falsafiy g'oyalar yaratadi. Ishoralarning Miltonik an'anaga aloqadorligiga, shuningdek, ulardan she'riyat tushunchasini dunyoni yuksak idrok etish yo'li sifatida ifodalashda foydalanishga alohida e'tibor beriladi. Asarda, shuningdek, Vordsvort falsafasi va poetik strategiyasini tushunish uchun tashbehlarining muhimligi ta'kidlangan. Uning she'riyatidagi tashbehlar ko'p qatlamli semantik tuzilmalar yaratish, inson tabiati haqidagi teran fikrlarni ifodalashda asosiy vositaga aylanadi.

Kalit so'zlar: Falsafa, poetik tamoyil, an'ana, tasavvur, bibliya manbalari, mifologiya.

ALLUSION IN WORDSWORTH'S WORKS

Annotation

The article deals with the significance of allusions in the poetry of William Wordsworth, especially in his "great period". The author emphasizes that allusion in Wordsworth's work is not limited to a decorative element, but performs an important poetic function. Allusions serve as a means for the poet to convey philosophical ideas and appeal to the traditions of great poets of the past, such as John Milton and Shakespeare. Wordsworth makes extensive use of biblical and mythological imagery, creating deep metaphysical contexts. The article offers a typological classification of allusions in his works, revealing their philosophical and artistic role. Wordsworth, relying on classical poetics, transforms allusions, creating unique images and philosophical ideas. Special attention is paid to the connection of allusions with Milton's tradition, as well as their use to express the concept of poetry as a path to a higher understanding of the world. The paper also emphasizes the importance of allusions in understanding Wordsworth's philosophy and poetic strategy. Allusions in his poetry become the main tool for creating multi-layered meaning structures and expressing deep thoughts about human nature.

Key words: Philosophy, poetic principle, tradition, imagination, biblical sources, mythology.

Введение. Аллюзия, как фигура речи, в поэзии Уильяма Вордсворта представляет собой не только поверхностный элемент стиля, но и глубокий механизм, который позволяет поэту создавать многослойные смысловые структуры. Вордсворт использует аллюзии, чтобы дать читателю ключи для глубокого понимания своей философии творчества. Особое внимание в его произведениях уделяется связи с традициями великих поэтов прошлого, таких как Джон Милтон и Уильям Шекспир, а также с библейскими источниками. Эти обращения к классическим текстам служат не только для создания эстетической атмосферы, но и выполняют важную концептуальную функцию, раскрывая философские идеи поэта о человеке, природе и вселенной. В этой работе будет рассмотрена роль аллюзий в поэзии Вордсворта, а также их значение для развития его поэтической системы.

Анализ литературы по теме. Образ Вордсворта как поэта-романтика неразрывно связан с темой аллюзий, которые он активно использует для подчеркивания своего творчества в контексте более широких философских и литературных традиций. Вордсворт является одним из ведущих представителей романтизма, и в его поэзии ярко проявляется стремление к возврату к природным истокам, поиску высших моральных и духовных истин. Однако именно через аллюзии он осуществляет диалог с великими поэтами прошлого. Джон Милтон и Уильям Шекспир становятся для него не просто объектами восхищения, но и источниками, через которые он выражает собственные мысли и чувства. В литературоведении выделяются различные подходы к исследованию аллюзий в творчестве Вордсворта. Некоторые исследователи подчеркивают, что использование аллюзий в его стихах служит не только для углубления философского

контекста, но и помогает создавать многозначные образы, которые наделяют текст глубиной и многослойностью. Эти элементы становятся неотъемлемой частью его поэтической стратегии, направленной на раскрытие человеческой души и космоса.

Методология исследования. Для анализа аллюзий в поэзии Вордсворта мы используем комплексный подход, который включает как текстовый анализ его произведений, так и контекстуальный анализ влияния на него других поэтов и литературных традиций. Важным элементом в нашей методологии является сравнительный анализ — как Вордсворт перерабатывает классические образы и мотивы, отсылаясь к Мильтону, Шекспиру и библейским текстам. В нашем исследовании мы будем также уделять внимание не только роли аллюзий как стилистического средства, но и их философским и метафизическим функциям. Это поможет выявить, как Вордсворт использует аллюзии для создания глубокой моральной и духовной структуры, через которую он пытается передать свои идеи о мире, человеке и вселенной.

Анализ и результаты.

1. Аллюзии на библейские источники

Вордсворт активно использует библейские образы и мотивы, часто обращаясь к вечным вопросам добра и зла, спасения и падения. Его обращения к библейским сюжетам создают глубокие метафизические контексты, через которые он осмысливает природу человеческого существования. В частности, в его поэзии часто встречаются такие образы, как рай и изгнание, прощение и искупление, которые напрямую перекликаются с библейскими мотивами. Например, в стихах Вордсворта отношения человека и природы часто имеют библейский подтекст, где природа становится не только объектом эстетического восхищения, но и местом духовной борьбы и поиска истины. Библейские аллюзии служат для Вордсворта не только средством выражения религиозных идей, но и важным инструментом создания философской глубины его стихотворений.

2. Аллюзии на Мильтона

Влияние Джона Мильтона на Вордсворта особенно заметно в его концепции поэзии как пути к высшему воображению. Милтон, автор эпической поэмы "Потерянный рай", занимает центральное место в поэтической традиции, к которой Вордсворт обращается в поисках глубинных философских тем. Аллюзии на произведения Мильтона становятся не только способом почитания великого поэта, но и способом выражения философских идей о свободе воли, о возвышенной роли

человека в мире и о его способности восстать против зла. Вордсворт использует мильтоновскую поэтику, но в то же время трансформирует её, делая свои произведения более личными и интимными, вбирающими в себя элементы как природы, так и духовных поисков. Эти аллюзии помогают Вордсворту создать уникальную поэтическую систему, в которой мильтоновская трагедия и героизм перетекают в мягкие, меланхоличные размышления о человеческой судьбе и поиске гармонии с миром.

3. Аллюзии на Шекспира

Вордсворт также активно использует аллюзии на Шекспира, чтобы подчеркнуть универсальность человеческого опыта. Шекспировские мотивы, такие как тема судьбы, борьбы между добром и злом, вопросы человеческой природы, оказывают глубокое влияние на поэзию Вордсворта. В частности, элементы трагедий Шекспира, такие как темы судьбы и свободы воли, находят отклик в поэтическом поиске Вордсворта. Он использует шекспировские аллюзии не только для того, чтобы усилить драматизм своих стихов, но и для того, чтобы затронуть важные социальные и философские вопросы. Например, в стихах о природе и человеческой душе Вордсворт затрагивает темы, связанные с Шекспировыми произведениями, например, вопросы о внутреннем конфликте человека и его способности к самоопределению.

Заключение и предложения. Таким образом, аллюзии в поэзии Вордсворта играют важнейшую роль в создании многослойных образов, которые отражают философские поиски поэта и его стремление к постижению высших истин. Использование аллюзий на произведения Мильтона, Шекспира и библейские тексты становится частью его поэтической стратегии, направленной на выражение глубоких философских идей. Аллюзии в творчестве Вордсворта не являются лишь элементами стилистической декоративности, а представляют собой важнейшие механизмы, через которые поэт передает свою философию и утверждает свое место в традиции английской поэзии.

В результате нашего исследования можно сделать вывод о том, что аллюзии в поэзии Вордсворта служат важным инструментом не только для продолжения литературных традиций, но и для создания уникальной философской системы, в которой поэт раскрывает свои взгляды на мир и человека. Через эти аллюзии он передает свои идеи о природе человеческого бытия, духовной жизни и связи человека с миром и Богом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык: учебник для вузов / И.В. Арнольд. — М.: ФЛИНТА: Наука, 2012.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. — М., 1988.
3. Долинин К.А. Интерпретация текста. Французский язык. — М.: УРСС, 2005.
4. Дронова Е.М. Стилистический прием аллюзии в свете теории интертекстуальности (на материале языка англо-ирландской драмы первой половины XX века): дисс...канд. филол. наук. — Воронеж, 2006.
5. Лихачев Д.С. О филологии. — М., 1989.
6. Азамовна А.Р. Антономазия как троп. Онлайн-конференции, 2021.
7. Ачилова Р.А. Роль антономазии в прозе Алишера Навои. Научные отчеты Бухарского государственного университета, 2020.
8. zamovna A. R. Antonomasia As A Trop // " ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM. — 2021. — С. 49-52.
9. Azamovna, Achilova Risolat. "Antonomasia As A Trop." " ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM. 2021.
10. Azamovna, A. R. (2021, November). Antonomasia As A Trop. In " ONLINE-CONFERENCES" PLATFORM (pp. 49-52).
11. Achilova, R. A. "THE ROLE OF ANTONOMASIA IN THE PROSE OF ALISHER NAVOI." Scientific reports of Bukhara State University 6 (2020).
12. Achilova, R. A. "THE SEMANTIC VALUE OF ANTONOMASIA IN THE WORKS OF SHAKESPEARE." International Journal of Word Art 4.2 (2020): 6.
13. Azamovna, Achilova R. "Semantical Features Of Antonomases In Literature." European Journal of Research Development and Sustainability, vol. 2, no. 3, 2021, pp. 55-57.

UDK:820(73)-93+894.375.09-93.09

Salima BABAEVA,

National University of Uzbekistan Associate professor, PhD of Translation theory and Comparative linguistics

E-mail: salimahon71@gmail.com

Reviewer: N. Sadullaeva Associate professor, DSc of NUUZ

G'ARB BOLALAR ADABIYOTINING SHARQ ADABIYOTIGA TA'SIRI

Annotatsiya

Ushbu maqolada G'arb bolalar adabiyotining janr va mavzulari, tarjima va adaptatsiya jarayonlari hamda madaniy almashinuv orqali Sharq bolalar adabiyotiga qanday o'zgarishlar olib kelgani o'rganiladi. Shuningdek, Sharq yozuvchilarining G'arb bolalar adabiyotidan o'rgangan jihatlari va yangi tendensiyalar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Janr, G'arb, Sharq, ta'sir, bolalik, ertak-qissa, badiiy uslub, tasvir, go'ya, sarguzasht, mavzu, syujet, qahramon, obraz, adabiyot.

THE INFLUENCE OF WESTERN CHILDREN'S LITERATURE ON EASTERN LITERATURE

Annotation

This article examines the genres and themes of Western children's literature, the processes of translation and adaptation, and the changes they have brought to Eastern children's literature through cultural exchange. Additionally, it explores the aspects that Eastern writers have adopted from Western children's literature and discusses new trends in this field.

Key words: Genre, East, West, influence, childhood, fairy tale, artistic style, description, idea, adventure, theme, plot, hero, image, literature.

ВЛИЯНИЕ ЗАПАДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА ВОСТОЧНУЮ ЛИТЕРАТУРУ

Аннотация

В данной статье изучаются жанры и темы западной детской литературы, процессы перевода и адаптации, а также изменения, которые они внесли в восточную детскую литературу через культурный обмен. Кроме того, рассматриваются аспекты, которые восточные писатели переняли из западной детской литературы, а также новые тенденции в этой области.

Ключевые слова: Жанр, Запад, Восток, влияние, детство, сказка, художественный особенност, описание, идея, приключение, тема, сюжет, герой, образ, литература.

Kirish. G'arb bolalar adabiyotining Sharq adabiyotiga ta'siri ko'p jihatdan madaniy almashinuv, tarjima faoliyati va globallashuv jarayonlari orqali amalga oshgan. Turli madaniyatlar adabiyotlarining o'zaro bog'liqligi milliy adabiyotni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. G'arb adabiyotining Sharq adabiyotiga ta'siri tarix davomida ikki sivilizatsiya o'rtasidagi madaniy, siyosiy va iqtisodiy aloqalarning kuchayishi bilan bog'liq. Ayniqsa, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida bu ta'sir yanada kuchayib, Sharq adabiyotida yangi janrlar, uslublar va mavzular paydo bo'lishiga sabab bo'ldi.

Tarixiy asoslar adabiyotning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. G'arb va Sharq adabiyotlari o'rtasidagi ta'sir asosan mustamlakachilik va savdo aloqalari, ilmiy va madaniy muloqotlar, tarjimalar orqali adabiy asarlarning tarqalishi, ta'lim tizimi orqali G'arb adabiyotining o'rganilishiga olib keldi.

O'zbek bolalar adabiyoti xalq og'zaki ijodidan boshlab bugungi kungacha rivojlanib kelgan. Uning shakllanishi va taraqqiyotida turli adabiy oqimlar, milliy va jahon adabiyoti namunalari muhim rol o'ynagan. Xususan, G'arb bolalar adabiyotining o'zbek adabiyotiga ta'siri, ayniqsa, XX asr davrida, globallashuv va madaniy almashinuv jarayonlari kuchaygan davrda sezilarli bo'lgan. Ushbu maqola G'arb bolalar adabiyotining o'zbek adabiyotiga ta'sirini, bolalar uchun asarlardagi syujetlar, obrazlar va qadriyatlarni moslashtirish xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan.

G'arb bolalar adabiyotidagi ertak, sarguzasht, fantastika va detektiv janrlari Sharq adabiyotiga ham ta'sir ko'rsatgan. Masalan, G'arb adabiyotida keng tarqalgan fantastik elementlar ("Alisa mo'jizalar mamlakatida", "Sehrgar Oz yurti") yoki detektiv hikoyalar (Sherlok Xolms) Sharq bolalar adabiyotida ham o'z aksini topa boshlagan.

Ko'plab G'arb bolalar asarlari Sharq tillariga tarjima qilinib, mahalliy madaniyatga moslashtirilgan. Masalan, Mark Tven, Daniel Defoning asarlari arab, fors, turk va o'zbek tillariga

tarjima qilingan. Ba'zan asarlar Sharq madaniyatiga yaqinlashtirilgan holda talqin etilgan.

G'arb bolalar adabiyotida individualizm, mustaqillik va sarguzashtga moyillik targ'ib etilsa, Sharq adabiyotida oila, jamoaviy qadriyatlar, axloqiy tarbiya ustuvor bo'lgan. G'arb adabiyotining ta'siri bilan Sharq adabiyotida ham bolalar obrazlari yanada mustaqil, faol va tadbirkor sifatida tasvirlana boshlagan.

Sharq bolalar adabiyotida psixologizm, realizm va yumor jihatidan G'arb adabiyoti ta'siri sezilarli bo'lgan. Masalan, Ostrovskining "Bolalik", Exo L. Frank Baum, Astrid Lindgren asarlarining ta'siri bilan Sharq adabiyotida ham bolalar uchun sodda, ammo ta'sirli til va uslub paydo bo'ldi.

G'arb bolalar adabiyoti Sharq bolalar kitoblarning bezaklari, suratlar va dizayniga ham ta'sir ko'rsatgan. G'arb uslubidagi yorqin ranglar, jonli tasvirlar va vizual estetika Sharq bolalar kitoblari ham qo'llanila boshlagan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XX asr boshida o'zbek adabiyoti tarjimalar va madaniy almashinuvlar tufayli G'arb adabiyoti bilan faol hamkorlik qila boshladi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida rus tili orqali A.S. Pushkin, L.N. Tolstoy, G'arb mualliflarining Daniel Defo, Jules Vern, Charl Perro, Hans Kristian Andersen va boshqa adiblarning asarlarining birinchi tarjimalari paydo bo'ldi. Ushbu asarlarning tarjimalari o'quvchilar orasida talabga ega bo'lib, yangi janrlar, adabiy an'analarning tarqalishiga, yangi mavzular va syujetlarni kiritishga yordam berdi. O'zbek adabiyotidagi tarjima an'analari milliy bolalar adabiyoti shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Dastlabki tarjimalardan biri mahalliy madaniyatga moslashgan Andersen ertaklari va Lafonten ertaklari edi. Ushbu asarlar nafaqat o'zbek bolalarini yangi mavzular bilan tanishtirdi, balki adabiyotga insonparvarlik, axloqiy qadriyatlar va fantastika elementlarini ham olib keldi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek bolalar adabiyotining rivojlanishida G'arb adabiyotining ta'siri katta ahamiyatga ega. Bugungi kunda ham G'arb bolalar adabiyotining ilg'or

namunalari o'zbek adabiyotida yangi yo'nalishlarni rivojlantirishda davom etmoqda. Shu tariqa, bolalar adabiyoti yosh avlodni tarbiyalash va ularning intellektual salohiyatini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Bu ta'sir asosan mavzu, janr va uslubiy jihatlardan namoyon bo'lgan. G'arb adabiyoti Sharq adabiyotiga nafaqat janr va uslublar, balki yangi g'oyalar va dunyoqarashlarni ham olib kirgan. Bu ta'sir ikki madaniyat o'rtasidagi doimiy muloqot va taraqqiyotning natijasi sifatida yuzaga chiqqan bo'lib, zamonaviy adabiyot rivojiga katta hissa qo'shdi.

G'arb adabiyoti Sharq adabiyotiga quyidagi janr va uslublarni olib kirdi. Hayotni haqqoniy tasvirlash uslubi G'arb adabiyotidan olingan bo'lib, u rus adabiyoti orqali Sharq adabiyotiga kirib keldi. XX asrda Sharq adabiyotida yangi badiiy uslublar paydo bo'lishida G'arb simvolistlari va modernistlarining ta'siri sezildi. Inson huquqlari va erkinlik mavzulari G'arb adabiyotidagi demokratik g'oyalar Sharq adabiyotida ijtimoiy muammolarni yoritishda muhim o'rin tutdi.

G'arb adabiyotidagi zamonaviylik, texnologiya va urbanizatsiya mavzulari Sharq adabiyotida ham aks eta boshladi.

Andersen ertaklaridagi tabiat tasvirlari va uni inson hayoti bilan bog'lash o'zbek yozuvchilari asarlarida ham o'z aksini topdi (G'. G'ulomning "Shum bola" qissasi).

G'arb adabiyotidagi insonparvarlik g'oyalari Cho'lpon, Abdulla Qodiriy va G'ofur G'ulom kabi yozuvchilarning asarlarida, Tolstoy va Gorkiy asarlaridagi ilm-ma'rifat g'oyalari o'zbek bolalar adabiyotiga ham ta'sir ko'rsatdi (Xudoyberdi To'xtaboyevning "Sariq devni minib" asari).

G'arb bolalar adabiyoti bolalar uchun o'zbek asarlari mavzusiga xilma-xillik kiritdi. Ertak syujetlari, sarguzasht hikoyalari va hayvonlar haqidagi hikoyalar alohida o'rin tutgan. Masalan, o'zbek asarlarida ilgari milliy an'anaga xos bo'lmagan yaxshi sehrarlar, jasur qahramonlar va hayoliy mavjudotlarning tasvirlari paydo bo'la boshladi. G'arb adabiyoti ham o'zbek adabiyotida yangi janrlarning rivojlanishiga ko'maklashdi. Agar ilgari xalq ertaklari va ibratli hikoyalar ustunlik qilgan bo'lsa, G'arb asarlari kirib kelishi bilan sarguzasht va ilmiy-fantastik janrlarning rivojlanishi kuchaydi. Bu Hamid G'ulom, G'afur G'ulom va boshqa o'zbek mualliflari asarlarida yaqqol namoyon bo'ldi.

G'arb mavzularining o'zbek haqiqatiga moslashishi milliy o'ziga xoslikni saqlashda muhim rol o'ynadi. Ko'plab asarlar mahalliy an'analarni hisobga olgan holda tarjima qilingan, bu ularni o'zbek bolalariga yaqinroq va tushunarli qilgan. Masalan, Evropa ertaklarining ba'zi tarjimalarida qahramonlarning ismlari va tabiat tavsiflari o'zbek haqiqatiga mos ravishda almashtirildi.

G'arb bolalar adabiyoti nafaqat ko'ngil ochish, balki o'zbek bolalarini tarbiyalashga ham hissa qo'shdi. Andersen, Defo, Dikens va Mark Tvenning asarlari bolalarga mehribonlik, adolat va mehnatsevarlikni o'rgatdi. Ushbu qadriyatlarining ta'siri o'zbek yozuvchilarning asarlarida aks etgan bo'lib, ular o'z asarlarida axloqiy jihatlariga ko'proq e'tibor berishni boshladilar.

Shunday qilib, G'arb bolalar adabiyotining o'zbek adabiyotiga ta'siri muhim va ko'p qirrali. Bu asarlarning mavzusi, janr xilma-xilligi, obrazlari va uslubida aks etgan. Mavzular va obrazlarni o'zlashtirganiga qaramay, o'zbek adabiyoti G'arb asarlarini mahalliy madaniyat va urf-odatlariga moslashtirish orqali o'zining milliy o'ziga xosligini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. Ushbu o'zaro ta'sirni yanada o'rganish madaniy almashinuv va milliy adabiyotni shakllantirish jarayonlarini chuqur tushinishga yordam berdi.

Tahlil va natijalar. G'arb adabiyoti o'zbek bolalar adabiyotini adabiy ertak va hikoya kabi yangi janrlar bilan boyitdi. Bu yanada murakkab mavzular va chuqur xarakterga ega bo'lgan asarlarning paydo bo'lishiga yordam berdi, bu esa yosh o'quvchilarning adabiy dunyoqarashini kengaytirdi. G'arb asarlari o'zbek adabiyotiga ilgari unchalik keng tarqalmagan mavzular va motivlarni kiritdi. Masalan, sarguzasht syujetlari va fantastik elementlar yanada ommalashdi, bu bolalarning e'tiborini tortdi va ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirdi.

G'arb adabiyoti o'zbek mualliflarining ekspressiv vositalarini boyitgan yangi badiiy texnika va uslubiy

xususiyatlarni olib keldi. Bu asarlarning badiiy darajasini va ularning estetik qiymatini oshirishga yordam berdi.

G'arb bolalar adabiyotining eng yaxshi namunalarini o'zbek tiliga faol tarjima qilish yosh kitobxonlarning adabiy tajribasini boyitadi va mahalliy mualliflarni sifatli asarlar yaratishga undaydi.

Yosh yozuvchilar uchun dasturlar va grantlar yaratish bolalar adabiyotiga yangi iste'dodlarni jalb qilish va uning jadal rivojlanishini ta'minlashga yordam beradi. Bolalar adabiyotini tarqatish va targ'ib qilishda raqamli texnologiyalarning integratsiyasi auditoriyani kengaytiradi va o'qishni bolalar uchun yanada qulayroq va jozibali qiladi.

Ushbu tavsiyalarga amal qilib, o'zbek bolalar adabiyoti G'arb ta'sirining ijobiy tomonlarini samarali integratsiya qila oladi, shu bilan birga o'ziga xosligi va madaniy merosini saqlab qoladi.

G'arb bolalar adabiyotining o'zbek adabiyotiga ta'siri ko'p qirrali bo'lib, turli jihatlarida namoyon bo'ladi. So'nggi yillarda o'zbek bolalar adabiyotining faol rivojlanishi kuzatilmog'da, bu jahon adabiy jarayonlariga integratsiyalashish istagini aks ettiradi.

G'arb bolalar adabiyotining o'zbek adabiyotiga ta'siri janrlar, mavzular va badiiy texnikalarni moslashtirish orqali namoyon bo'ladi. Zamonaviy o'zbek mualliflari milliy an'analarga tayanib, jahon adabiyotining eng yaxshi namunalarini o'zlashtirib, o'zbek bolalar adabiyotini rivojlantirish va boyitishga xizmat qiluvchi noyob asarlar yaratmoqdalar.

Xulosa va takliflar. O'zbek bolalar adabiyotining rivojlanishida G'arb adabiyotining ta'siri katta ahamiyatga ega. Bu ta'sir asosan mavzu, janr va uslubiy jihatlardan namoyon bo'lgan. Bugungi kunda ham G'arb bolalar adabiyotining ilg'or namunalari o'zbek adabiyotida yangi yo'nalishlarni rivojlantirishda davom etmoqda. Shu tariqa, bolalar adabiyoti yosh avlodni tarbiyalash va ularning intellektual salohiyatini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

G'arb bolalar adabiyotining Sharq bolalar adabiyotiga ta'siri uzoq tarixiy jarayon bo'lib, tarjima, moslashtirish va madaniy almashinuv orqali amalga oshgan.

G'arb bolalar adabiyoti janr va mavzular xilma-xilligini ta'minladi. Sharq bolalar adabiyotida asosan milliy qadriyatlar va didaktik yondashuv ustun bo'lsa, G'arb asarlari bolalarning mustaqil fikrlashi va ijodiy rivojlanishini rag'batlantiruvchi mavzularni olib keldi. Fantastika, detektiv, sarguzasht kabi janrlar G'arb adabiyotidan olingan bo'lsa-da, ularning milliy versiyalari shakllandi.

Tarjima va adaptatsiya jarayonlari orqali Sharq adabiyoti G'arb madaniy ta'sirini qabul qildi. Ba'zi G'arb asarlari to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinsa, boshqalari mahalliy qadriyatlarga moslashtirilgan. Masalan, G'arb qahramonlari ba'zan milliy sharoitga mos tarzda qayta talqin qilingan. Sharq bolalar adabiyoti o'z an'anaviy didaktik xususiyatlarini saqlab qolgan holda G'arb motivlaridan foydalangan. Ertak va hikoyalarda axloqiy o'git berish davom etgan, lekin G'arb uslubidagi sarguzasht va individualizm unsurlari ham qo'shilgan. XXI asrda G'arb va Sharq bolalar adabiyoti yanada yaqinlashgan, tarjima va nashr etish hajmi oshgan. Biroq, ba'zi hollarda tarjima jarayonida asarlarning asl mazmuni yo'qolib ketishi yoki noto'g'ri talqin qilinishi kuzatilgan.

Sharq yozuvchilari G'arb bolalar adabiyotining kreativ yondashuvlaridan o'rganib, milliy adabiyotni zamonaviy uslubda rivojlantirishi lozim. Innovatsion janrlar (fantastika, ilmiy-fantastika, sarguzasht hikoyalari) kengroq targ'ib qilinishi kerak. G'arb bolalar adabiyotini tarjima qilishda mahalliy madaniyat va urf-odatlarini hisobga olgan holda muvozanat saqlanishi kerak. Tarjima qilinayotgan asarlar pedagog va psixologlar tomonidan ko'rib chiqilishi lozim. G'arb ta'siriga qaramasdan, milliy an'analardan va qadriyatlardan aks ettiruvchi bolalar adabiyoti rivojlantirilishi lozim. Yosh ijodkorlar uchun bolalar adabiyotiga ixtisoslashgan tanlov va mukofotlar tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Bolalar uchun mo'ljallangan milliy va xalqaro adabiy asarlar ommaviy axborot vositalari (multifilmlar, radioeshittirishlar, elektron kitoblarni) orqali ommalashtirilishi zarur.

G'arb bolalar adabiyotining Sharq adabiyotiga ta'siri ijobiy va salbiy jihatlarni o'z ichiga oladi. Bu ta'sir adabiy o'zaro boyish jarayoni sifatida qaralishi kerak. Muhimi, Sharq bolalar adabiyoti o'z an'anaviy mazmunini saqlab qolgan holda

zamonaviy tendensiyalarga moslasha olishi lozim. Shuningdek, tarjima va mahalliyashtirish jarayonlarida sifatga alohida e'tibor qaratish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Akmalov, I. Sharq bolalar adabiyoti va zamonaviy tendensiyalar. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011.–180 b.
2. Baker, Mona. In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge, 2018.–90–115 p.
3. Creswell, John W. Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches. SAGE Publications, 2017. –30–55 p.
4. Fairclough, Norman. Discourse and Social Change. Polity Press, 1992. –60 p.
5. Farid, S. Persian Children's Literature and Western Influence. Tehran University Press, 2015.–90–120 p.
6. Hunt, Peter. Children's Literature: An Illustrated History. Oxford University Press, 1995. –45–67,120–135 p.
7. Latif, S. Cultural Adaptation in Translated Children's Literature. Cambridge Scholars Publishing, 2018.– 60–85 p.
8. Mahmudov, N. O'zbek bolalar adabiyoti tarixi. Toshkent: Fan, 2003. –25–50 b.
9. Nikolajeva, Maria. Children's Literature Comes of Age: Toward a New Aesthetic. Routledge, 1996.
10. Stephens, John. Language and Ideology in Children's Fiction. Longman, 1992. –55–80 p.
11. Venuti, Lawrence. The Translator's Invisibility: A History of Translation. Routledge, 1995.–45–70 p.
12. Zipes, Jack. Fairy Tales and the Art of Subversion. Routledge, 2006.– 89–112 p.
13. Shavit, Zohar. Poetics of Children's Literature. University of Georgia Press, 1986. –77–102 p.

UDC: 253.45.78.

Yulduz BABAJANOVA,
Teacher of the Department of Foreign philology UrSPI
E-mail: yulduzbabajanova5@gmail.com
Zumrad BABAJANOVA,
Teacher of the Department of Foreign philology UrSPI

Rewriter associate professor G.Oripova

SEMANTIC ANALYSIS OF "THE CALL OF THE WILD"

Annotation

This research conducts a semantic analysis of Jack London's *The Call of the Wild*, examining its themes, character progression, and narrative techniques. By utilizing computational linguistic methods, we aim to reveal linguistic patterns that highlight the conflict between civilization and instinct, offering insights into the text's deeper meanings. Our findings enhance the understanding of how semantics influence reader engagement with the novel.

Key words: Semantic, analysis, text selection, methodology, literature review, analytical techniques, lexical analysis, sentimental analysis.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ «ЗОВА ДИКОЙ»

Аннотация

В этом исследовании проводится семантический анализ романа Джека Лондона «Зов предков», изучая его темы, развитие персонажей и методы повествования. Используя компьютерные лингвистические методы, мы стремимся выявить лингвистические закономерности, которые подчеркивают конфликт между цивилизацией и инстинктами, предлагая понимание более глубокого смысла текста. Наши результаты улучшают понимание того, как семантика влияет на взаимодействие читателя с романом.

Ключевые слова: Семантика, анализ, подбор текста, методология, обзор литературы, аналитические приемы, лексический анализ, сентиментальный анализ.

“YOYVOYILIK CHAQIRIG‘I” ASARINING SEMANTIK TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot Jek Londonning "Yovvoyilik chaqiruvi" asarining semantik tahlilini o'tkazadi, uning mavzulari, xarakterning rivojlanishi va hikoya qilish usullarini o'rganadi. Tahlil lingvistik usullaridan foydalangan holda, biz sivilizatsiya va instinkt o'rtasidagi ziddiyatni ta'kidlaydigan, matnning chuqur ma'nolari haqida tushuncha beradigan lingvistik shakllarni ochib berishni maqsad qilganmiz. Bizning topilmalarimiz semantikaning o'quvchining asarga bo'lgan qiziqishiga qanday ta'sir qilishini tushunishni kuchaytiradi.

Kalit so'zlar: Semantik, tahlil, matn tanlash, metodologiya, adabiyotlarni ko'rib chiqish, analitik usullar, leksik tahlil, sentimental tahlil.

Introduction. Semantic analysis has become an essential aspect of literary studies, offering a framework for scholars to quantitatively investigate the meanings and themes embedded within texts. As literature increasingly intertwines with technology, the ability to dissect and understand the linguistic elements of a narrative has opened new avenues for interpretation. Jack London's *The Call of the Wild* stands as a pivotal example of this intersection, presenting a rich tapestry of themes such as the conflict between civilization and primal instincts, the nature of survival, and the search for identity in a rapidly changing world.

Set against the backdrop of the Klondike Gold Rush, London's novel follows the transformation of Buck, a domesticated dog, as he is thrust into the harsh realities of the wilderness. This narrative not only reflects the historical context of the late 19th century but also delves into universal themes that resonate with readers across generations. By applying semantic analysis, this study seeks to uncover the deeper layers of meaning within the text, examining how linguistic choices contribute to character development and thematic cohesion. Previous research has underscored the significance of semantics in literary interpretation, emphasizing its role in shaping reader engagement and understanding (Jurafsky & Martin, 2019). This analysis aims to build on this foundation, employing both qualitative and quantitative methods to offer a comprehensive examination of *The Call of the Wild*.

In this exploration, we will investigate how the semantics of language reflect Buck's journey from a sheltered existence to one of raw survival, revealing insights into the human condition and our relationship with nature. The study is structured to include a literature review, methodology, in-depth semantic analysis,

discussion of findings, and a conclusion that encapsulates the broader implications of this research.

Literature Review. The realm of semantic analysis has grown with the development of computational linguistics. Key contributions include:

Jurafsky and Martin (2019), who provide an overview of natural language processing (NLP) techniques relevant to literary analysis, emphasizing semantics' role in narrative understanding.

Baroni and Lenci (2010), who discuss the significance of distributional semantics in capturing contextual meanings of words within literature.

Meyer (2020), highlighting how machine learning can enhance the analysis of narrative structures, revealing deeper insights into literary texts.

These foundational studies provide a basis for exploring how semantic analysis can illuminate the complexities of *The Call of the Wild*.

Methodology. This study employs a mixed-methods approach that integrates qualitative and quantitative analyses to conduct a comprehensive semantic analysis of Jack London's *The Call of the Wild*. The methodology is designed to provide a multifaceted understanding of the text, combining computational tools with traditional literary analysis to explore themes, character development, and narrative structure.

3.1 Text Selection and Preparation

The first step in our methodology involved selecting the text for analysis. *The Call of the Wild* was chosen due to its rich thematic content and character complexity. The text was extracted in a clean format, ensuring that it was free from extraneous

elements such as annotations or footnotes that could interfere with analysis.

To focus our examination, key passages were identified, particularly from the opening and concluding chapters. These sections were chosen to analyze Buck's transformation and the thematic evolution throughout the novel. The text was then processed to create a corpus suitable for computational analysis.

3.2 Tools and Software

The analysis utilized several advanced computational linguistic tools:

Natural Language Toolkit (NLTK): This Python library was employed for a variety of tasks, including tokenization, part-of-speech tagging, and sentiment analysis. NLTK facilitated the breakdown of the text into manageable units for deeper examination.

Spacy: Another Python library used for its efficient entity recognition and syntactic parsing capabilities. Spacy allowed for the identification of named entities, which helped in analyzing the relationships between characters and their environments.

Topic Modeling Software (e.g., Gensim): This tool was used to implement latent Dirichlet allocation (LDA), a method that identifies themes by clustering words into topics based on their co-occurrence in the text. This approach provided insight into the recurrent themes present in Buck's journey.

3.3 Analytical Techniques

3.3.1 Lexical Analysis

Lexical analysis was performed to examine the frequency and distribution of specific words and phrases throughout the text. This analysis helped in identifying the shifts in Buck's vocabulary as he transitions from a domesticated life to one governed by survival instincts. By comparing word frequency lists, we could observe significant changes in Buck's language, illustrating his evolving identity.

3.3.2 Sentiment Analysis

Sentiment analysis was conducted to assess the emotional tone of selected passages. This technique involved categorizing segments of the text into positive, negative, or neutral sentiments. By analyzing the sentiment associated with Buck's experiences, we gained insights into how language reflects his internal struggles and transformations. This analysis was informed by established sentiment dictionaries, which provided a framework for categorization.

3.3.3 Topic Modeling

Using topic modeling techniques, we identified the central themes of the novel by analyzing word clusters. This method revealed how certain topics—such as survival, instinct, and the natural world—emerge and evolve throughout the narrative. The results were visualized using coherence scores and word clouds, enabling us to interpret the prominence of different themes within the text.

3.3.4 Discourse Analysis

In addition to computational techniques, qualitative discourse analysis was employed to examine the narrative structure and character interactions. This involved a close reading of selected passages to understand how London uses dialogue and descriptive language to convey character development and thematic depth. The interplay between Buck and other characters was scrutinized to highlight the novel's exploration of social hierarchy and the instinctual drive for survival.

3.4 Integration of Findings

The findings from the computational analyses were integrated with insights gained from qualitative discourse analysis to provide a comprehensive understanding of the text. By triangulating data from various methods, we aimed to construct a holistic view of how language and semantics contribute to the themes and character dynamics in *The Call of the Wild*.

This multi-faceted methodology not only enables a detailed exploration of Jack London's narrative but also serves as a model for applying semantic analysis to other literary works. The combination of computational and qualitative approaches allows for a richer interpretation of texts, fostering deeper

engagement with the complexities of literary language and meaning.

Semantic Analysis of "The Call of the Wild"

Character Development

The semantic analysis uncovers distinct linguistic patterns in Buck's character transformation. Initially depicted as a domesticated animal, Buck's language conveys confusion and fear as he adapts to the wild. Selected passages demonstrate his internal struggle, revealing a transition in vocabulary from domesticity to survival-oriented language. This observation supports Woods (2018), who argues that language is essential in illustrating character growth.

Thematic Cohesion

Topic modeling identifies recurring themes in the novel, such as instinct, survival, and the allure of nature. For example, terminology associated with the wilderness becomes increasingly prevalent in later chapters, emphasizing Buck's connection to his primal instincts. This thematic progression aligns with Barker's (2021) view that London's narrative underscores the tension between civilization and innate instincts.

Language and Nature

The contrast between human civilization and the natural environment is clearly illustrated through the semantic choices made throughout the text. Descriptive passages regarding the wild are rich and evocative, while scenes depicting civilization feature stark, utilitarian language. This contrast enhances the reader's comprehension of Buck's struggle and echoes Smith's (2019) assertion that language plays a crucial role in thematic exploration.

Discussion. The findings from this semantic analysis underscore the idea that language and semantics are vital for grasping the narrative of *The Call of the Wild*. The results highlight how London's linguistic choices reflect the novel's themes, enriching the reader's experience. Nonetheless, limitations exist in computational analyses, especially in capturing nuanced cultural and emotional contexts (Gunning, 2019). This suggests the need for a balanced approach that fuses qualitative insights with quantitative data.

Conclusion. This study has demonstrated the profound impact of semantic analysis in revealing the complexities embedded within Jack London's *The Call of the Wild*. By systematically examining the linguistic patterns, character development, and thematic elements of the novel, we have uncovered significant insights that enhance our understanding of London's narrative techniques. The analysis illustrates how Buck's transformation from a domesticated pet to a creature of the wild is intricately tied to the language used throughout the text, emphasizing the tension between civilization and instinct that is central to the story.

The findings highlight the critical role of semantics in shaping not only the reader's engagement but also the emotional depth of the narrative. By tracing the evolution of language associated with Buck, we gain a clearer perspective on the universal themes of survival, identity, and the intrinsic connection between humans and nature. This research aligns with existing literature that emphasizes the importance of language in literary analysis, further establishing semantic analysis as a valuable tool in understanding literary texts.

Furthermore, this study opens the door for future research to explore other literary works through the lens of semantic analysis, particularly in examining how language shapes thematic elements and character arcs. The insights garnered from *The Call of the Wild* can be applied to various texts, enriching the discourse on the relationship between language and literature. As we continue to explore the intersection of technology and literary studies, the potential for deeper insights into narrative structures and meanings remains vast and promising. Ultimately, this research not only deepens our appreciation for Jack London's work but also underscores the ongoing relevance of semantic analysis in literary scholarship.

REFERENCES

1. Baroni, M., & Lenci, A. (2010). Distributional Memory: A General Framework for Corpus-Based Semantics. *Computational Linguistics*, 36(4), 673-721.
2. Barker, J. (2021). The Nature of Instinct: Analyzing Character in Jack London's Novels. *Journal of American Literature*, 93(2), 250-265.
3. Gunning, T. (2019). *The New Science of Understanding Language*. Cambridge University Press.
4. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2019). *Speech and Language Processing*. Pearson.
5. Meyer, C. (2020). Machine Learning Approaches to Literary Analysis: New Directions in Research. *Literary Studies Journal*, 45(1), 18-35.
6. Smith, R. (2019). Language and Nature in Jack London's Fiction. *American Literary Studies*, 57(4), 402-415.
7. Woods, T. (2018). The Evolution of Buck: Language as Transformation in *The Call of the Wild*. *Studies in American Fiction*, 46(3), 321-335.
8. London, J., & Özcan, N. *Vahşetin ahlakı* (3rd ed., pp. 7-8-12-16-28). Istanbul: İthaki Yayınları.
9. London, J., & Atayman, P. (2003). *Vahşetin ahlakı* (pp. 8-9-10-16-22-39). İstanbul: Bordo Siyah.
10. London, J. (2003). *The Call of the Wild* (pp. 3-4-7-10-18). New York: Aladdin Paperbacks.
11. Simpson, E. O. (1975). Methodology in Translation Criticism. *Meta*, 20 (4), 251-26
12. Antoine Berman: Pour une critique des traductions: John Donne. Gallimard 1995.(Excerpt: p.38-43 and 64-97)
13. Hakkımızda - İthaki Yayınları. (2020). Retrieved 10 May 2020, from
14. <http://www.ithaki.com.tr/hakkimizda/>
15. London, Jack (1903). *The Call of the Wild*. Illustrated by Philip R. Goodwin and Charles Livingston Bull (First ed.). MacMillan.

UDK:808.5

Nozanin G'ANIYEVA,
Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: n.gayratovna@umail.uz

NamMQI dotsenti P.Botirova taqrizi asosida

XX ASR BOSHI O'ZBEK JADID ADABIYOTINING POETIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Jadid adabiyotining poetikasi nafaqat badiiy uslub va shaklni o'zgartirishni, balki o'z zamonining ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlariga ham ta'sir ko'rsatishni maqsad qilgan. Ularning asarlarida, adabiyot orqali jamiyatni o'zgartirish, xalqni o'qishga, bilim olishga va ma'rifatga chaqirish uchun ishlatilgan yangi adabiy shakllar, til va badiiy vositalar ko'p uchraydi. Jadidlarning poetik uslubi va adabiy yondashuvlari o'zbek adabiyotiga yangiliklar olib keldi va o'zbek adabiyotini modernizatsiyalashda muhim omil bo'ldi.

Kalit so'zlar: Jadid adabiyoti, poetika, Mahmudxo'ja Behbudi, Abdulla Avloniy, Fitrat, Cho'lpon, maqola, esse, pamflet, tarixiy drama, she'rlar

POETIC FEATURES OF UZBEK JADID LITERATURE OF THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Annotation

The poetics of the Jadid literature aimed not only to change the artistic style and form but also to influence the social and political changes of its time. In their works, new literary forms, language, and artistic tools were widely used to change society through literature, to call the people to study, acquire knowledge, and enlightenment. The poetic style and literary approaches of the Jadids brought innovations to Uzbek literature and played an important role in its modernization. Prominent figures like Mahmudkhoja Behbudi, Abdulla Avloni, Fitrat, and Cho'lpon made significant contributions to the development of literature, using their works to promote education and enlightenment. Their works included essays, articles, pamphlets, historical dramas, and poetry, which were extensively used to encourage the society towards education and knowledge.

Key words: Jadid literature, poetics, Mahmudkhoja Behbudi, Abdulla Avloni, Fitrat, Cho'lpon, article, essay, pamphlet, historical drama, poetry.

ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЗБЕКСКОЙ ДЖАДИДСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация

Поэтика джадидской литературы заключалась не только в изменении художественного стиля и формы, но и в воздействии на социально-политические изменения своего времени. В их произведениях широко использовались новые литературные формы, язык и художественные средства, чтобы через литературу изменить общество, призвать народ к обучению, получению знаний и просвещению. Поэтический стиль и литературные подходы джадидов привнесли новшества в узбекскую литературу и сыграли важную роль в её модернизации. Выдающиеся личности, такие как Махмудхожа Бехбуди, Абдулла Авлони, Фитрат и Чулпон, внесли значительный вклад в развитие литературы, используя свои произведения для продвижения образования и просвещения. В их работах часто встречались статьи, эссе, памфлеты, исторические драмы и стихи, которые широко использовались для призыва общества к обучению и знаниям.

Ключевые слова: Джадидская литература, поэтика, Махмудхожа Бехбуди, Абдулла Авлони, Фитрат, Чулпон, статья, эссе, памфлет, историческая драма, стихи.

Kirish. XX asrning boshlarida o'zbek adabiyoti o'zining eng muhim va inqilobiy davrini boshdan kechirdi. Bu davrda, ayniqsa, jadid adabiyoti o'zining yangicha va zamonaviy poetikasi bilan ajralib turdi. Jadidlar, bir tomondan, xalqni yangi bilimga, ma'rifatga va zamonaviy hayotga chaqirdilar, boshqa tomondan esa, an'anaviy adabiyot shakllari va tamoyillaridan voz kechib, yangicha adabiy shakllar va uslublarni yaratishga harakat qildilar. Mahmudxo'ja Behbudi, Abdulla Avloniy, Fitrat, Cho'lpon kabi adiblar o'z asarlarida o'z davrining siyosiy va ijtimoiy muammolarini, xalqning azob-uqubatlarini, shu bilan birga, bilim, madaniyat va erkinlikka intilishni keng muhokama qilishgan. Maqolaning maqsadi 20-asr o'zbek jadid adabiyotining poetik xususiyatlarini o'rganish va bu adabiy harakatning til, uslub, shakl va janrlaridagi o'zgarishlarni chuqur tahlil qilishdir. Shuningdek, jadidlarning poetikasidagi badiiy vositalar, til va estetik yondashuvlarning ijtimoiy va siyosiy kontekstda qanday ro'l o'ynaganini o'rganishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jadid adabiyotining poetikasini o'rganishda bir nechta metodologik yondashuvlardan foydalaniladi. Ushbu metodologiyalar jadidlarning adabiy ijodini tahlil qilish va ularga xos poetik xususiyatlarni aniqlashda yordam beradi. Quyidagi metodlar asosiy yondashuv sifatida tanlangan:

Adabiy Tahlil. Jadidlarning asarlarida qo'llangan poetik vositalar, til va uslublar chuqur adabiy tahlil qilinadi. Tahlil davomida, masalan, Cho'lponning shoirligi yoki Behbudining

dramaturgiyasi kabi yirik adiblarning asarlariga alohida e'tibor qaratiladi. Adabiy tahlil orqali, ularning asarlaridagi badiiy vositalar, metaforalar, simbolizm va boshqa poetik elementlar aniqlanadi.

Tarixiy-Kontekstual Tahlil: Jadid adabiyotining rivojlanishi va uning poetikasidagi o'zgarishlar, o'z davrining siyosiy va madaniy kontekstida o'rganiladi. Bu yondashuvda, jadidlarning asarlari o'z zamonining ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlariga qanday javob berishini va jamiyatdagi rivojlanishlarga qanday ta'sir ko'rsatganini aniqlash maqsad qilinadi.

Leksik va Grammatik Tahlil: Jadid adabiyotining tilini o'rganish va yangi leksik va grammatika shakllarini aniqlashda bu metodologiya yordam beradi. Jadidlarning o'z davridagi tilga yangi o'zgartirishlar kiritgani, xalq tiliga yaqinlashgani va sodda, aniq tilni ishlatishdagi yondashuvlari alohida tahlil qilinadi.

Natijalar va muhokama. Jadid adabiyotining poetik xususiyatlarini o'rganishda quyidagi asosiy natijalar mavjud:

Til va Uslubdagi Yangiliklar: Jadidlarning asarlarida tilni soddalashtirish va xalq tiliga yaqinlashtirish muhim ahamiyatga ega. Jadidlar, eski adabiy an'analarni yangilash, xalqning oddiy va tabiiy tilida yozish orqali adabiyotga yangi bir nafas bag'ishladilar. Bu jarayon, o'zbek adabiyotining xalqchil va ommaviy bo'lishiga olib keldi. Mahmudxo'ja Behbudi va Abdulla Avloniy kabi adiblar, o'z asarlarida arabcha va forsa so'zlardan

foydalanishni kamaytirib, oddiy o'zbek tilida yozishni afzal ko'rganlar. Bu til o'zgarishlari, jadidlarning adabiy asarlarining keng ommaga tarqalishiga yordam berdi. Jadidlarning poetikasida badiiy vositalar va obrazlarning ishlatilishi alohida o'rin tutadi. Masalan, Cho'lponning she'riyatida simbolizm va tasvirlar orqali jamiyatdagi ijtimoiy noxushliklar, qadriyatlarining yo'qolishi, millatning o'z kelajagi haqida fikrlar bildirildi. Shuningdek, jadidlarning asarlarida metafora va allegoriya kabi badiiy vositalar qo'llanildi, bu esa ularning asarlarini chuqurroq va ko'proq qatlamlarga boyitdi. Jadid adabiyotining asosiy ijtimoiy-siyosiy mavzulari mustamlakachilik, milliy ozodlik, ta'lim va madaniyat, diniy erkinlik va jahon adabiyotidagi yangi yondashuvlar haqida fikrlarni o'z ichiga oladi. Jadidlar, o'z asarlarida jamiyatni o'zgartirish, yangi ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish, mustamlakachilikka qarshi kurashish va o'z millatining ta'limini rivojlantirish uchun kurashganlar. Jadidlarning adabiy asarlarida yangi janrlar va shakllar yaratildi. Maqola, esse, pamflet kabi shakllar orqali jadidlar jamiyatdagi o'zgarishlar va ijtimoiy masalalarni muhokama qilganlar. Bu shakllar o'zbek adabiyotiga yangiliklar kiritdi va adabiy jarayonni rivojlantirdi. Jadidlarning adabiy asarlarini o'rganish, yangi shakllar va uslublarni qabul qilish, o'zbek adabiyotining modernizatsiyasiga xizmat qildi.

Jadid adabiyotining poetikasi, o'z davrining ijtimoiy-siyosiy muhitiga masalalarini badiiy til orqali hal qilishni maqsad qilgan. Ularning adabiy asarlarini tahlil qilishda quyidagi muhim jihatlarni ajratish mumkin:

Realizm va Romantizm: Jadid adabiyotida realizm va romantizmni uyg'unlashtirish mumkin. Jadidlarning asarida, bir tomondan, jamiyatdagi haqiqatni ko'rsatish va ijtimoiy masalalarni ochib berish (realizm), boshqa tomondan esa, millatning kelajagi, o'zgarishi, erkinligi haqida ijobiy fikrlar bildirish (romantizm) mavjud.

Badiiy Shakllar va Vositalar: Jadidlar, adabiyotdagi yangi shakllarni yaratish orqali, jamiyatni o'zgartirishga va ijtimoiy muammolarga e'tibor qaratishga muvaffaq bo'ldilar. Ular xalqni ma'rifatga, ta'limga, va jamiyatdagi tengsizliklarga qarshi kurashishga chaqirdilar.

Cho'lpon (1897-1938) — o'zbek adabiyotining eng yirik shoirilaridan biri bo'lib, uning ijodi 20-asrning boshlanishida, ayniqsa, jadid harakati davrida ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarni aks ettirgan. Cho'lponning she'rlari, nafaqat o'zining badiiy jihatlar bilan, balki o'z zamonining ijtimoiy, siyosiy va madaniy jarayonlari bilan ham ahamiyatlidir. Uning poetikasida xususiy o'zgarishlar va yangiliklar ko'p uchraydi. Quyida Cho'lponning she'rlari va poetik xususiyatlari haqida batafsil ma'lumot beraman. Cho'lponning she'rlarida til va uslubda yangiliklar sezilarli darajada ifodalangan. U o'z she'riyatida xalq tilidan foydalanishga katta e'tibor bergan. Bu, o'z navbatida, uning she'rlari o'qishga qulay, oddiy va keng ommaga tushunarli bo'lishiga olib keldi. Cho'lpon she'rlarida oddiy va so'zlashuv tilidan foydalanish, o'zbek xalqining ruhiy holatini va jamiyatdagi o'zgarishlarni aks ettirishga xizmat qildi. She'riyatda "rivojlanish" g'oyasini ilgari surgan Cho'lpon xalqni yangi ma'rifat va ilmga chaqiradi. Xalq tilida yozish orqali u zamonining ijtimoiy-madaniy yangilanishlariga javob beradi. Cho'lponning poetikasida estetik tamoyillarning yangi yondoshuvlari aniq ko'rinadi. Uning she'rlari o'zining dramatik kuchi, ramziy tasvirlari va hayotning achchiq haqiqatlarini ifodalashdagi badiiy shakllari bilan ajralib turadi.

Cho'lpon she'rlarida simbolizm va romantizm yo'nalishlari aralashgan bo'lib, ularning ichida ijtimoiy va ma'naviy erkinlikka bo'lgan intilish, mustamlakachilik va bosqinchilikka qarshi kurash, milliy ozodlik uchun kurashning tasvirlari mavjud. Cho'lponning "Osmon" va "Shamol" kabi she'rlari o'zida chuqur ramziy tasvirlarni, tabiatni odam hayoti va jamiyat holati bilan bog'laydigan obrazlarni jamlagan. U o'zining she'rlari orqali o'z zamonining siyosiy, ijtimoiy holatini aks ettiribgina qolmay, balki millatning kelajagi uchun yangi g'oyalar, o'zgarishlar haqidagi umidlarni ifodalagan. Cho'lponning she'rlari

ko'pincha ijtimoiy-siyosiy mavzularni yoritadi. U o'z asarlarida xalqning holatini, ijtimoiy tengsizlikni, erkinlikka bo'lgan ehtiyojni ko'rsatadi. Cho'lponning she'rlari ijtimoiy nohaqlikka, qiyinchiliklarga qarshi kurashni aks ettirgan. O'z she'rlarida, masalan, "Xalqim" va "Ey, tong" kabi asarlarida u xalqning ozodligi, taraqqiyoti, ma'rifati va erkinligi uchun intilishlarini ifodalaydi. Bundan tashqari, Cho'lpon she'rlari milliy madaniyat va urf-odatlar, xalqning qadriyatlari haqida fikr yuritishga ham asoslangan. U xalqni o'zining ma'naviy qadriyatlarini saqlashga, yangi bilimlar olishga va o'zgarishlarga tayyor bo'lishga chaqiradi. Cho'lponning she'rlari ko'plab metafora va ramzlardan foydalanadi. Uning she'rlarida ko'plab tabiat tasvirlari, hayotiy voqealar va hissiyotlar ramz sifatida ishlatiladi. Misol uchun, "osmon" ramzi Cho'lponning she'rlarda erkinlik, yuksaklik va kelajakdagi umidlarni anglatadi. Shuningdek, shamol, yulduzlar va tog'lar kabi tabiiy elementlar Cho'lponning asarlarida erkinlik, harakat, kuch va jasorat ramzlari sifatida keng qo'llanilgan.

Metafora va ramzlarning ishlatilishi Cho'lponning she'riyatiga chuqurlik, ma'nolarni ko'p qatlamli qilishga yordam beradi. Shu orqali u o'zining siyosiy va ijtimoiy g'oyalarini badiiy jihatdan taqdim etadi. Cho'lpon she'rlari romantizmga asoslangan, ularning asosiy g'oyalari inson erkinligi, milliy ozodlik, o'zgarish va yangi g'oyalarni ilgari surishdan iborat. Cho'lpon she'rlarida odatda shaxsiy erkinlik, millatning kelajagi va yangi zamonning boshlanishi haqida ijobiy tasvirlar mavjud. Uning she'rlari ko'pincha insonni o'zgartirish va harakatga keltirish uchun ruhlanitiruvchi kuchga ega bo'lib, ijtimoiy adolat, tenglik va erkinlikni talqin qiladi. Cho'lponning she'rlarida romantik tasvirlar, ulkan ma'nolar va yuqori ehtirolar orqali o'ziga xos g'oyalar shakllangan. U yangi jamiyatni qurish g'oyasini ilgari surgan, lekin bu jarayonda u yuksak ma'naviy qadriyatlarni saqlashga ham alohida e'tibor qaratgan. Cho'lponning she'rlari lirika bilan boyitilgan, unda insonning ichki holati, his-tuyg'ulari, tasavvurlari chuqur aks etgan. Cho'lpon ko'plab she'rlarda tabiiy manzaralar, kechalar, tonglar, shamollar va yulduzlar orqali inson qalbining turli holatlarini aks ettirgan. Tabiat uning she'rlari uchun nafaqat tashqi voqealik, balki ichki ruhiyat, ma'naviyatni ifodalovchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu bilan Cho'lpon insonning tashqi dunyo va ichki dunyosi o'rtasidagi aloqani ko'rsatadi. Cho'lponning she'rlari shaxsiy izlanishlar va ijtimoiy mas'uliyat o'rtasidagi kesishgan nuqtalarni aks ettiradi. U faqat o'zining individual hissiyotlarini tasvirlab qolmay, balki ijtimoiy mas'uliyatni, jamiyat oldida o'z roli va vazifasini ham his qiladi. Bu o'zgarishlarni amalga oshirish uchun nafaqat shaxsiy kuch, balki xalqning hamkorligi zarur deb biladi. Cho'lpon she'riyatining poetik xususiyatlari uning zamonasi va ijtimoiy-tarixiy sharoitlariga chuqur bog'liq. Uning she'rlari til, uslub, metafora, ramzlar, badiiy vositalar va g'oyalar nuqtai nazaridan yangi yondashuvlarni taklif etadi. Cho'lpon o'zining she'riyati orqali xalqni o'zgartirish, yangi ma'rifatga erishish va ijtimoiy tenglikni ta'minlash maqsadida kurashgan shoir sifatida adabiyot tarixida muhim o'rin egallaydi. Uning asarlari nafaqat badiiy jihatdan, balki siyosiy va ijtimoiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

Xulosa. 20-asr o'zbek jadid adabiyoti o'zining poetik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Jadidlarning asarlarida yangi til, uslub, janrlar va shakllar mavjud bo'lib, ular o'z zamonining ijtimoiy-siyosiy muammolariga javob berishga intilgan. Jadidlar o'z asarlarida, bir tomondan, xalqni ma'rifatga chaqirish, ilmga intilish, boshqa tomondan esa, milliy qadriyatlarni saqlab qolish maqsadida zamonaviy adabiy shakllarni yaratishga muvaffaq bo'ldilar. Ularning adabiy ijodi, o'zbek adabiyotining rivojlanishida yangi bosqichni boshlab berdi va o'z davrining eng muhim inqilobiy harakati bo'lib qolgan. Bugungi kunda jadidlarning poetikasi, ularning adabiy merosi, o'zbek adabiyotining zamonaviy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Jadidlar poetikasini o'rganish, adabiyotshunoslikda yangi istiqbollarni ochadi va o'zbek adabiyotining tarixini chuqurroq anglash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Achilova, E. (2021). O'tkir Hoshimov asarlarida badiiy psixologizm muammosi. "Xalq ta'limi", 5(1), 88-91.
2. Achilova, E. (2022). O'tkir Hoshimovning "Urushning so'nggi qurboni" hikoyasidagi psixologik tasvir. Til va adabiyot ta'limi, 1(1), 40-42.

3. Achilova, E. (2022). Sujet, obraz, uslub xususiyatlari. Til va adabiyot ta'limi, 3(1), 26-27.
4. Achilova, E. S. (2022). Artistic psychology on the example of the work "Spring does not return". An International Multidisciplinary Research Journal, 11(10), 1991-1994
5. Atadjanov, G. (2020). Friendship of literature - friendship of nations. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 10(90), 201- 203.
6. Atajanov, G. (2020). Asliyatni qayta yaratish muammosi. UzACADEMIA, 1(1), 72-75.
7. Davlatova, A. R. (2021). Image of mentality in abdulla oripov's lyrics. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 11(103), 904- 908.
8. Davlatova, A. R. (2022). Philosophy of abdulla oripov's lyric. International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences, 10(11), 259-264.
9. Davlatova, A. R. (2022). The role of world literature in the development of Abdulla Oripov's poetic thinking. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(10), 1027-1032.
10. Murodova, R. (2022). Ona tili darslarida nostandart testlardan foydalanish usullari. Til va adabiyot ta'limi, 1(1), 11-12.
11. Murodova, R. (2022). Til va madaniyatning talqini zamonaviy tilshunoslik nigohida. Central asian academic journal of scientific research, 2(5), 895-903.
12. Murodova, R. I. (2022). Non-standard tests in mother tongue education and improvement of methodology of their use. Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ), 10(5), 21-36.
13. Rahmanova, N. A. (2022). Chin elidek bodaparast et meni..." yoki tasavvufiy chin mavzusi haqida. "filologiya masalalari, 1(1), 224- 227
14. G'ayratovna, G'aniyeva Nozanin. "Jadid literature exponents." Лучшие интеллектуальные исследования 9.3 (2023): 94-102.
15. Mohigul, Jamolova. "Characteristics of Mythological Worlds and their Impact on Human Consciousness." Zien Journal of Social Sciences and Humanities 7 (2022): 4-6.

Dilfuza DJALILOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: dilfuza.jalilova2024@gmail.com

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti, P.Nishonov taqrizi asosida

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI MAQOLLARNING MILLIY- MADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqollar badiiy asarlarni mazmunini ochib berishda, uning badiiy – estetik jihatlarini yanada boyitishga xizmat qiladi. Mazkur maqola fransuz va o'zbek tillarida uchraydigan maqollarning milliy- madaniy xususiyatlariga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: Frazeologizmlar, maqollar, tilshunoslik, umumbashariy, komponent, umummilliy.

НАЦИОНАЛЬНО - КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ НА ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Пословицы служат для раскрытия содержания художественного произведения, дальнейшего обогащения его художественно – эстетических аспектов. Данная статья посвящена национально-культурным особенностям пословиц, встречающихся во французском и узбекском языках.

Ключевые слова: Фразеологизмы, пословицы, языкознание, общечеловеческие, компонентные, национальные.

NATIONAL-CULTURAL CHARACTERISTICS OF PROVERBS IN FRENCH AND UZBEK

Annotation

Proverbs serve to further enrich the artistic and aesthetic aspects of a work of art while revealing its content. This article is devoted to the national and cultural characteristics of proverbs found in the French and Uzbek languages.

Key words: Phraseologisms, proverbs, linguistics, universal, component, national.

Kirish. Butun dunyo xalqlari aforistik ijodida mavjud bo'lgan maqollar o'sha xalqning urf-odat va an'analarini hamda shu qatlamga mansub umuminsoniy jihatlarini ulug'lab, ibrat qilib ko'rsatish singari xususiyatlari bilan milliy frazeologizmlarga singib ketgan. Shu jumladan fransuz va o'zbek maqollari ham, bir tomondan, bevosita ajdodlarning hayotiy tajribalari, estetik va etik tuyg'ulari, ruhiy holati, ijobiy fazilatlarini mujassamlashtirgan millat hayoti hamda uning taraqqiyot darajasining mahsuli sifatida vujudga kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'zga xalqlar maqollari boyligi ta'sirida paydo bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. V.I.Dalning fikricha "Nima xalqqa yetib bormagan bo'lsa, uning yashash tarzi, turmushiga taalluqli bo'lmasa, xalqning fikrini, ko'nglini harakatga keltirmagan bo'lsa, u narsalar maqollarda ham aks etmaydi. Millat, xalq hayotidagi yaxshi bo'lsin, yomon bo'lsin o'zgarishlarning barchasi maqollarda o'z ifodasini topadi" [1]

Sharq maqollari tadqiqotlariga katta hissa qo'shgan maqolshunos olim G.L.Permiyakovning fikricha "Maqollar odatda mantiq qonunlari asosida tuzilgan bo'lib, umumlashtiruvchi mulohazaga ega bo'ladi. Tafakkur qonunlari barcha insoniyat uchun yagona bo'lganligi sababli turli millatlarga xos maqol va matallarning o'xshash bo'lishi tabiiydir" [2]

"Umummilliylik deganda ikki yoki undan ortiq qardosh va noqardosh tillarni elementlari tushuniladi. Ular ma'lum darajada mazmunan va shaklan mos kelishi ma'lum bir manbadan boshlanishi yoki bir tildan boshqa tilga o'zlashtirilmagan holda mustaqil paydo bo'lishi bilan xarakterlanadi",- deb yozadi M.B. Xayrullayev [3]

Umummilliylik xarakteri bir necha tillar o'rtasida bo'lishi mumkin. Masalan: o'zbek tilidagi "Ikki qo'chqorning boshi bir qozonda qaynamas" maqoli A.N.Permiyakovning «Poslovitsi narodov vostoka» [4] kitobining o'zida dunyodagi bir necha millatlarning tilida har xil shaklda 100 ga yaqin turi uchraydi.

Maqol va matallar barcha tillarda insoniyat tomonidan qachonlardir, o'zlariga xos bo'lgan belgilari bilan

xarakterlanuvchi spesifik til birikmalaridir. Maqol va matallarning millat va uning tiliga tegishliligi xususiyatidan frazeologik birliklardagi milliy o'ziga xos bo'lgan belgilari bilan xarakterlanuvchi til birikmalaridir. Ushbu xususiyatlardan frazeologik birliklardagi milliy o'ziga xoslik va ularning umuminsoniyatga (Genes une sumus) xos xususiyatidan esa umumbashariylik mazmuni kelib chiqadi. Natijada butun dunyo xalqlari va millatlarining maqol hamda matallar fondini yaratish mumkin bo'ladi va shu kabi keng qamrovli qiyosiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Fransuz yozuvchisi Stendalning «Intim xatlar» nomli asaridan keltirilgan parchaning tarjimasiga e'tibor berilsa, fransuz va o'zbek tillarida frazeologik birliklarning o'zaro umummilliy xususiyatlarini anglatishini kuzatamiz. "L'ancien proverbe qui dit: "Dis - moi qui tu hantes, je te dirai qui tu es" est très juste et d'être médité et bien compris". Qadimgi «Do'stingni kimligini aytasang, sening kimligingni avtaman» maqoliga juda ham to'g'ri keladi. Ba'zi tadqiqotlarga e'tibor berilsa, umumbashariylik «O'zlashtirma so'z yoki ibora» bilan chalkashtiriladi. Bunga oydinlik kiritish maqsadida M.M.Makovskiy [5] ta'kidlashicha, «Umumbashariylik va o'zlashtirma so'zlar orasidagi farq ularning o'rganilishiga bog'liq hodisadir: vertikal holatda tahlil qilinsa shakllanish, rivojlanish usullaridan biri «o'zlashtirmalar»dir, ya'ni bir tildan boshqa tilga har xil muhit, voqea-hodisa ta'sirida ko'chib o'tish, o'zlashtirilish hodisasidir».

V.V.Akulenkoning ta'kidlashicha: «Tillar frazeologik fondining umumbashariylashishini frazeologik migratsiyaning natijasi sifatida o'rganganda, tildagi leksik tarkibning o'zlashtirma hisobiga umumbashariylashish mexanizmining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda o'rganish kerak» [6] deb hisoblaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Turli tillar singari fransuz va o'zbek tillarida ham umummilliy frazeologik birliklarni uchratish mumkin:

1	Au besoin on connaît l'ami	Do'st og'ir kunda sinaladi
2	Qui creuse la fosse à un autre, y tombe lui-même	Birovga chog'qazisang o'zing yiqilasan
3	Les ennemis de nos ennemis sont nos amis	Dushmanimning dushmani mening do'stim
4	L'union fait la force	Kuch birlikda
5	Deux hommes se racontent bien, deux montanges point	Tog'-tog' bilan uchrashmaydi - odam odam bilan uchrashadi
6	Chagrin partagé, chagrin diminue	Handarding bo'sa, darding yarimta

7	Mieux vaut bon voisin que longue paranté	Uzoqdagi qarindoshdan, yaqindagi qo'shni yaxshi
8	Mieux vaut tard que jamais	Hechdan ko'ra - kech yaxshi
9	Il faut battre le fer quand il est chaud	Temirni qizig'ida bos

Ushbu maqollarda umumiylik faqatgina ikkita til orasida mavjudligi ko'rsatilmoqda. Aslida esa umumiylik holati bir nechta tillar doirasida bo'lishi ham mumkin.

"Dunyo maqollari" Larousse [7] lug'atidan "Effort" - «Harakat» mavzusi bo'yicha umumbashariy maqollarni ko'ramiz. "Cherchez et vous trouverez" - xitoylarda. "Il faut casser la novau pour avoir l'amande", «La victoire aim l'effort» - lotin tilida. «Rien ne vient sans peine, sauf la pauvreté» - fransuzlarda. «C'est avec l'eau des carps que l'on tire l'eau du puits» - hindlarda. «Au fond de tailles sent les mures» - fransuzlarda. «veux tu du perles? Plonge dans le mer» - qurdlarda. «Toqqa chiqmasang o'olona qayda, jon qiynamasang jonona qayda» o'zbeklarda mavjud bo'lishi va turli tillardagi muqobillarning aynan bir ma'noni anglatishi orqali umummilliy frazeologik birliklar ro'yxati shakllantirilganligini guvohi bo'lmoqdamiz. Shuningdek, o'zbek tilidagi «Ikki qochqorning boshi bir qozonda qaynamas» maqoliga muqobil sifatida, fransuz tilida «Deux chien à un os ne s'accordent pas» yoki «deux moineaux sur un evi ne sont pas longtemps amis» variantlariga to'g'ri keladi va ikkita til o'rtasida umummilliy frazeologik birliklarga misol bo'ladi.

Natijalar va muhokama. Frazeologik birliklarning semantikasida baynalminal elementlarning paydo bo'lishi frazeologik parallelizmning natijasidir. Bu esa birinchi erkin so'z birikmalarining bir xil qayta ko'rib chiqilishiga asoslangan. Frazeologik parallelizmning rivojlanishida toplarning o'rni katta ahamiyatga ega. Har xil tillarda o'zgaruvchan so'z birikmalarini qayta ko'rib chiqish timsoliy taqqoslash, metonimik ko'chish alohida hamda yig'ilgan metaforik yo'llar bilan paydo bo'ladi. Frazeologik birliklarning semantik tarkibida umumiy elementlarning mavjudligi turli tillarda bir qator omillarning mavjudligi bilan izohlanadi Masalan:

a) tillar faoliyatidagi o'xshash moddiy va ijtimoiy sharoitlar;

b) til bilan bog'liq bo'lmagan hamda0 borliqqa xos bo'lgan turli munosabatlar;

c) o'xshashliklarni aniqlash bilan bog'liq bo'lgan tipik assotsiatsiyalar va mantiqiy fikrlash operatsiyalarining umuminsoniy xarakteri;

d) xalqlarning ma'naviy va moddiy hayoti haqidagi asoslarning o'xshashligi va yaqinligining mavjudligi;

Bu faktlar turli tillarda bir xil talqin etilishi mumkin, aynan ular frazeologik timsollarning mos kelishini izohlaydi. Ma'lumki u yoki bu hodisa, tushunchaning xususiyatini turli tillarda har xil sifatlar bilan ifodalaydi. Ko'pchilikka ma'lumki bir tildan o'tuvchi frazeologik birliklar chog'ishtirilayotgan tilda ham topilishi mumkin. Bu tillar orasidagi frazeologik ekvivalensizlik frazeologizmlarning semantikasiga mos kelishi holatidir.

Frazeologik ekvivalentlikning o'lchami borasida turli nuqtai nazarlar mavjud.

Ba'zi olimlar uchun frazeologik ekvivalentlik o'lchami grammatik va leksik semantik mos kelishi, ya'ni ular yuqori darajada mos keluvchi frazeologik birliklarning ekvivalenti deb tan olsalar, boshqa olimlar esa ekvivalentlarni ikki asosiy guruhga bo'ladi:

Birinchi guruhga shakli va tarkibida o'xshashlik bo'lgan frazeologik birliklar kiradi. Ikkinchi guruhga esa tarkibi o'xshash maqollar kiritilgan.

Frazeologik ekvivalentlikning yuqori daraja ko'rsatkichi faqatgina frazeologik birliklarning leksik tarkibining mosligigina emas, balki frazeologik birlik tarkibiy komponentlarining timsolliligidir.

Ekvivalent va ekvivalent bo'lmagan frazeologik birliklarga bo'linish asosida frazeologik timsolning o'xshashligi va farqi bo'lishi lozim. Frazeologiya semantikasining sezilarli bo'limi bo'lgan timsol frazeologizm semantikasining milliy va baynalminal asosi hisoblanadi. Yuqorida aytib o'tganlardan kelib chiqib shuni ta'kidlash mumkinki, barcha baynalminal frazeologik hodisalar yaratish milliy belgi va sifatlarini o'z ichiga oladi. Boshqa tomondan, milliylikda shu tilning frazeologiyasini farqlovchi, lekin barcha tillarga mos bo'lgan umumiylik mavjud. Shu sababli frazeologyaning umumiy va alohida elementlarini mavjud birikmalardagi dialektik qarama-qarshilik ko'rinishida qabul qilish kerak. Bu birikma o'zaro kirishimlilik va bir-biriga o'tishda ifodalanadi Ma'no jihatidan frazeologik birliklar u yoki bu milliy tilga mansub bo'lishi mumkin, ma'no jihatidan esa u jahon madaniyati va sivilizatsiyasining mulkiga aylanadi.

Daniyaliklarda shunday maqol bor ekan: «Quand il y a de la place dans le coeur, il y en a dans la maison» (Tarjimai: yuragingda joy bo'lsa, uyingda ham joy bo'ladi) va bu o'zbek tilidagi «Ko'ngil keng bo'lsa - joy topiladi» maqoli bilan o'xshash frazeologizm hisoblanadi.

Xulosa. Frazeologik birikmalarining asosiy belgisi - ular komponentlarining semantik jihatdan to'liq va qisman o'zgarishi natijasida frazeologik xarakterga ega bo'lmagan erkin hamda turg'un so'z birikmalaridir. Tahlillarga asoslangan holda frazeologik birikmalarga qanotli so'zlar, iboralar, maqol va matallar (proverbial frazeologizmlar) aforizmlar va tadqiqotimiz obyekti sifatida tanlangan fransuz va o'zbek tilidagi proverbial frazeologizmlarga kiradi.

O'zbek va fransuz hamda boshqa xalqlar aforistik ijodida mavjud bo'lgan maqollar, boshqacha aytganda, shu ikkala xalq maqollari sirasida mavjud bo'lgan va boshqa xalqlarda uchrovchi, umumbashariylikni ko'rsatuvchi proverbial frazeologizmlar mavjudki, u qatlamga mansub maqollar o'zlarida umuminsoniy jihatlarni ulug'lashi va ibrat qilib ko'rsatishi kabi xususiyatlari bilan milliy proverbial frazeologizmlarga singib ketgan. Xalq maqollari doirasidagi bu qatlam, bir tomondan, bevosita shu xalqlar hayoti, taraqqiyot darajasining mahsuli sifatida vujudga kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'zga xalqlar maqollari boyligi ta'sirida paydo bo'lgan. Ushbu tarzda frazeologik birliklarni umummilliy frazeologizmlar deb ataymiz. Frazeologiyadagi milliy-madaniy xususiyatlarning har biri millat vakillarining fe'l-atvori, tashqi qiyofasi, yashash tarzini ifodalaydi. Frazeologizmlarning milliylik belgilari urf-odatlar, kiyim-kechaklar, uy-joy nomlarining tarixiy aforizmlarda qo'llanilishi hamda mazkur xususiyatlar fransuz va o'zbek tilli maqollarida yorqin ifodalanganligini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, maqollar xalq merosidir. Ularda o'sha xalqning barcha o'y-fikrlari, dunyoqarashi, turmush tarzi, fe'l-atvori va e'tiqodi ask etadi Har bir millat o'ziga xos tavsilotlariga ega ekan bu ularning maqollariga nam ta'sir etmay qolmaydi. Hatto maqollardagi mavzular o'xshash bo'lsa-da, ulardagi obrazlar takrorlanmasligi bilan ajralib turadi. Aynan ana shu tasvirlar maqollardagi milliy bo'yqodorlikni ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Даль В.И. «Сокровищница народной мудрости». Даль.В.И. «Пословицы русского народа» - М:1957. -С. 3
2. Пермьяков А.Н. «Избранные пословицы и поговорки народов востока». -М:1958.-С. 376
3. Stendal. Lettres intimes. Paris: 1894. – P 48.
4. Пермьяков А.Н. «Пословицы народов востока» - М: 1979.
5. Хайруллаев М.Б. Интернациональная терминология в татарском языке. - М: 1975. -С. 9-11
6. Маковский М.М. К проблеме так называемой интернациональной лексики. Вопросы языкознания. – М: 1974. -С. 45
7. Larousse "Les proverbes du monde". Paris: Larousse-Bordas. 1998
8. Fransuzcha-o'zbekcha-ruscha proverbial frazeologik lug'at.2012
9. Stylistique du francais moderne. 2004.

Ramiza JUMAMURATOVA,
Qoraqalpoq davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: ramizajumamuratovaazamat@mail.ru
Jamila DJUMABAYEVA,
O'zMU, Ingliz tilshunosligi kafedrası mudiri, filol.f.d., professor

Filol.f.d., prof. G.Ergasheva taqrizi asosida

THE PROBLEM OF PROVIDING PRAGMATIC POTENTIAL IN THE TRANSLATION OF FICTION: KNOWLEDGE, SKILLS AND EXPERIENCE

Annotation

This article discusses the importance of the main aspects that should be considered in the translation of works of art, and mainly emphasizes the importance of the translator's knowledge, skills and experience gained in the process of engaging in literary translation in ensuring pragmatic potential. The opinions of scholars in this field are also presented and their reactions are expressed.

Keywords: Pragmatic potential, pragmatic compatibility, linguistic compatibility, stylistic skills of the translator.

ПРОБЛЕМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАГМАТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА: ЗНАНИЯ, НАВЫКИ И ОПЫТ

Аннотация

В данной статье рассматривается важность основных аспектов, которые следует учитывать при переводе литературных произведений, а также подчеркивается значение знаний, умений и опыта переводчика, приобретенных в процессе перевода литературных произведений, в обеспечении прагматического потенциала. Также были приведены мнения ученых в этой области и выражена реакция на них.

Ключевые слова: Прагматический потенциал, прагматическая совместимость, языковая совместимость, стилистическое мастерство переводчика.

BADIIY ASAR TARJIMASIDA PRAGMATIK POTENTIALNI TA'MINLASHI MASALASI: BILIM, KO'NIKMA VA TAJRIBA

Аннотация

Mazkur maqolada badiiy asarlar tarjimasida e'tiborga olinishi lozim bo'lgan asosiy jihatlariga ahamiyat berilishi muhokama qilingan bo'lib, asosan pragmatik potentsialni ta'minlashda tarjimonning bilim, ko'nikma va badiiy tarjima bilan shug'ullanish jarayonida orttirgan tajribasi muhimligi alohida ta'kidlab o'tilgan. Shuningdek, mazkur sohada olimlarning fikrlari keltirilib, ularga munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: Pragmatik potentsial, pragmatik moslik, lingvistik moslik, tarjimonning stilistik mahorati.

Kirish. Badiiy tarjima murakkab jarayon bo'lib, nafaqat lug'aviy ekvivalentlarni topish, balki asarning ruhini, muallif uslubini va madaniy kontekstni saqlab qolish maqsadini ko'zlaydi. Tarjimon matnning semantik va stilistik xususiyatlarini tushunishi, shuningdek, uni qabul qiluvchi auditoriya uchun qulay va tushunarli shaklda yetkazishi zarur bo'ladi. Ushbu jarayonda tarjimon pragmatik potentsialni to'liq ta'minlash uchun ma'lum bilim, ko'nikma va tajribaga ega bo'lishi lozim. Tarjimashunoslikda pragmatika muhim yo'nalishlardan biri bo'lib, matnni to'g'ri anglash, uni tegishli kontekstda to'g'ri talqin qilish va maqsadli auditoriyaga mos shaklda yetkazish masalalarini qamrab oladi. Ushbu maqolada tarjimaning pragmatik jihatlari turli olimlar qarashlari asosida tahlil qilinadi. Badiiy tarjima jarayonida tarjimon qanday bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi kerakligi, pragmatik potentsialni ta'minlash uchun qanday strategiyalardan foydalanish zarurligi muhokama qilinadi. Bundan tashqari, maqolada ushbu sohada yetakchi olimlarning fikrlari keltirilib, ularga ilmiy munosabat bildiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon tarjimashunosligida bir qancha olimlar, tadqiqotchilar badiiy asar tarjiması, asarning pragmatik xususiyatlarini tarjima jarayonida hisobga olinishi muhimligi xususida ko'plab izlanishlar olib borishgan. Badiiy tarjimaning pragmatik jihatlari haqida to'xtaladigan bo'lsak, mazkur sohada samarali ishlari bilan ma'lum va mashhur Euheniya Naydani e'tirof etish lozim. E.Nayda o'zining ko'pgina asarlarida tarjimaning bir qancha funksiyalari hamda tarjimonning so'z tanlashdagi qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan qimmatli fikrlari barchamizga ma'lum. Jumladan, E.Nayda tarjimaning kommunikativ funktsiya ekanligini ta'kidlab, tarjimon nafaqat tilni, balki madaniy kodlarni

ham o'zlashtirishi kerakligini qayd etadi. Chunki tarjimon so'zlarning bevosita ma'nosidan tashqari, ularning yashirin konnotatsiyalarini ham anglashga qodir bo'lishi lozim deb ta'kidlaydi. Bu jihatdan Naydanning qarashi tarjimonning madaniy kontekstni tushunish zarurligini ko'rsatadi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Shu sohada yetuk olimlardan yana biri bu E.A.Gutt bo'lib, nafaqat tarjimadagi so'z tanlash yoki ekvivalentlikning muhimligini, balki aynan tajima qilingan asar o'quvchiga qanday yetib boradi, uni qanday qabul qilib, asl matndagi g'oyaning qanchalik darajada yetkazib berilganligini ham tarjimon his qila olishi kerakligini ta'kidlaydi. Shuningdek, E.A.Gutt relevans nazariyasi asosida tarjimonning matnni o'quvchi uchun qulay qabul qilinishini ta'minlash roliga urg'u beradi. Bu fikr tarjima jarayonida auditoriya ehtiyojlarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Tarjimon faqat asl matnni to'g'ri tarjima qilish bilangina cheklanmay, balki uni o'quvchi tushunadigan shaklda ifodalashi ham muhimligini ham alohida ta'kidlab o'tiladi.

Pragmatik moslikni ta'minlash badiiy asar tarjiması jarayonifagi eng murakkab jihatlardan hisoblanib, ushbu masalaga M.Baker o'zing munosabatini bir qancha asarlarida to'xtalib o'tgan. M.Baker tarjimada pragmatik moslikni ta'minlash uchun tarjimonning madaniy kontekst va intertekstual aloqalarni tushunishi zarurligini ta'kidlaydi. Bu qarash badiiy tarjimada pragmatik tafovutlarni moslashtirish usullarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi deb hisoblaymiz. Shuning uchun ham har bir tarjimon nafaqat tarjima qilinayotgan tilni, uning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur egallagan bo'lishi, balki matndagi har bir leksema, ibora yoki gapning aynan nima maqsadda, qanday kontekstga xosliklarini namoyon qilish uchun ishlatilganligini

to'g'ri anglagan ham bo'lishi lozim. Matndagi intertekstual aloqalarni ham muallif intentsiysini tushunish orqali tarjima jarayonida adekvatlikka erishtiradigan asosiy yo'llardan deb hisoblash mumkin.

Tarjimonlarning bilim va ko'nikmalaridan tashqari olimlarning fikriga ko'ra tarjimon o'z vazifalarini to'g'ri anglashida ham asos bor. Ya'ni L.Venutining ta'kidlashicha tarjimonning muhim vazifalaridan biri sifatida "yashirinlik" (invisibility) tamoyilini ilgari surish lozim. Uning fikricha, tarjimon asar uslubini saqlagan holda, uni tabiiy va o'quvchi uchun qulay shaklda ifodalashi kerak deb hisoblaydi. L.Venutining ushbu qarashi tarjimada tabiiylik va moslik masalalarini yoritishga xizmat qiladi.

Tarjima jarayonida pragmatik va lingvistik moslikni ta'minlash muhimligini ta'kidlagan olim S.Bassnett tarjimon faqat semantik to'g'rilikka emas, balki asar stilistik va madaniy xususiyatlariga ham e'tibor qaratishi zarurligini ham eslatib o'tadi. P. Newmark esa tarjimaning nazariy va amaliy jihatlariga urg'u berib, tarjimon badiiy matnning emotsional va ekspressiv jihatlarini ham hisobga olishi kerakligini ta'kidlaydi. Bu qarash tarjimonning stilistik mahorati muhimligini ko'rsatadi deb hisoblash mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda badiiy tarjimada pragmatik potentsialni ta'minlash masalasi tahlil qilindi. Tadqiqot davomida sifatli va chuqur tahlilga asoslangan usullar qo'llanildi. Jumladan, quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

Nazariy tahlil – tarjima nazariyasiga oid ilmiy adabiyotlar, olimlarning fikrlari va ilgari surilgan konsepsiyalar o'rganildi.

Taqqoslash usuli – turli olimlarning qarashlari va nazariyalari solishtirilib, ularning o'xshash va farqli jihatlarini tahlil qilindi.

Pragmatik tahlil – tarjima jarayonida pragmatik potentsialning ta'minlanishi uchun qanday usullar qo'llanilishi o'rganildi.

Empirik tahlil – tarjima qilingan badiiy matnlarning misollari asosida tarjimonning stilistik va lingvistik qarorlari o'rganildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, badiiy tarjimada pragmatik potentsialni to'liq ta'minlash uchun quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega:

Tarjimon madaniy kontekstni chuqur tushunishi lozim. Madaniy tafvutlar tarjima jarayonida pragmatik moslikni buzishi mumkin.

Stilistik mahorat va ijodiy yondashuv muhim hisoblanadi. Asarning muallif uslubini saqlash tarjimaning sifatiga ta'sir qiladi.

Lingvistik moslik va konnotativ ma'nolarni to'g'ri yetkazish badiiy matnning o'quvchi tomonidan qanday qabul qilinishiga ta'sir ko'rsatadi.

Tarjimon faqat semantik to'g'rilikka emas, balki maqsadli auditoriyaning madaniy xususiyatlarini inobatga olishga ham e'tibor qaratishi lozim.

Badiiy tarjima jarayonida pragmatik potentsialni ta'minlash uchun tarjimon lingvistik va kontekstual tafvutlarni moslashtirish strategiyalarini bilishi zarur.

Ushbu tadqiqot natijalari badiiy tarjima jarayonida yuqori sifatli va pragmatik mos tarjima yaratish uchun muhim amaliy tavsiyalarni ilgari suradi.

Xulosa va takliflar. Badiiy tarjimada tarjimonning pragmatik potentsialini ta'minlash juda muhim ahamiyatga ega. Tarjimon nafaqat ikki til orasidagi semantik bog'liqlikni tushunishi, balki madaniy kontekst va auditoriyaning kutishlarini ham inobatga olishi lozim. Maqolada ko'rib chiqilgan olimlarning fikrlari shuni ko'rsatdiki, tarjimaning sifatini belgilovchi muhim omillardan biri bu tarjimonning bilim va ko'nikmalaridir. Nida, Gutt, Baker, Venuti, Bassnett kabi olimlarning qarashlari badiiy tarjima jarayonining turli jihatlarini yoritib, tarjimonning vazifalari va yondashuvlarini tushunishga yordam beradi.

Shuningdek, tarjimon quyidagi jihatlariga e'tibor qaratishi lozim:

Madaniy bilimlar: Tarjimon tarjima qilayotgan til jamiyatining madaniy hodisalarini bilishi shart.

Kontekstual idrok: Tarjima jarayonida so'zlarning bevosita ma'nosidan tashqari, ularning konnotativ, stilistik va emotsional yuklamalarini anglash lozim.

Stilistik kompetensiya: Asl asarning uslubiy xususiyatlarini saqlab qolish muhim.

Leksik va grammatik moslik: Tarjima jarayonida til birliklarining pragmatik jihatdan to'g'ri qo'llanilishi lozim.

O'quvchi auditoriyasini inobatga olish: Maqsadli auditoriyaning madaniy xususiyatlariga mos keluvchi tarjima yaratish.

ADABIYOTLAR

1. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge. 2018. 372 bet.
2. Bassnett S. Translation Studies. Routledge. 2002. 176 bet.
3. Chesterman A. Memes of Translation. John Benjamins Publishing. 1997. 224 bet.
4. Eco U. Experiences in Translation. University of Toronto Press. 2001. 136 bet.
5. Gutt E. A. Translation and Relevance: Cognition and Context. Basil Blackwell. 1991. 265 bet.
6. House J. Translation Quality Assessment: Past and Present. Routledge. 2015. 240 bet.
7. Jakobson R. On Linguistic Aspects of Translation. Harvard University Press. 1959. 45 bet.
8. Koller W. Einführung in die Übersetzungswissenschaft. Quelle & Meyer. 1979. 320 bet.
9. Newmark P. A Textbook of Translation. Prentice Hall. 1988. 292 bet.
10. Nida E. Contexts in Translating. John Benjamins Publishing. 2001. 240 bet.
11. Nord C. Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained. St. Jerome Publishing. 1997. 160 bet.
12. Pym A. Exploring Translation Theories. Routledge. 2012. 192 bet.
13. Toury G. Descriptive Translation Studies and Beyond. John Benjamins Publishing. 1995. 12 bet.
14. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. Routledge. 1995. 368 bet.

УДК:811.512.1

Xolida IMAMOVA,

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti dotsenti, PhD

E-mail: x.imamova@uwed.uz / imamova.h68@gmail.com / imam_muhammad@mail.ru

TashDShU professori Q. Sodiqov taqrizi asosida

TURKOLOGIYA FANINIG RIVOJLANISH TARIXI HAQIDA

Аннотация

Ushbu maqolada turkologiya sohasidagi ba'zi masalalar ko'tarilib tahlilga tortiladi. Bu masalalarga tilshunoslik, tilga oid ta'riflar, Turkiy tillar oilasining geneologik kelib chiqishi Oltoy tillar oilasiga, Ural-oltoy tillari va Turkiy tillar oilasi, Turkiy tillarning tasniflanishi, Turkiy tillar oilasiga mansub O'zbek va Turk tilining XV-XX asrlar oralig'idagi o'zaro munosabatlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Turkologiya, o'zbekcha, turkcha, termin.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ТЮРКОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье поднимаются и анализируются некоторые вопросы в тюркологии. К этим вопросам относятся лингвистика, определения языков, генеалогическое происхождение тюркской языковой семьи от алтайской языковой семьи, урало-алтайских языков и тюркской языковой семьи, классификация тюркских языков, принадлежности узбекских и тюркских языков к Тюркская языковая семья в XV-XX веках, взаимоотношения и влияния.

Ключевые слова: Тюркология, узбекский язык, турецкий язык, термин.

SOME ISSUES OF TURKOLOGY

Annotation

This article raises and analyzes some issues in Turkology. These issues include linguistics, definitions of languages, genealogical origin of the Turkic language family from the Altaic language family, Ural-Altaic languages and the Turkic language family, classification of Turkic languages, affiliation of Uzbek and Turkic languages to the Turkic language family in the 15th-20th centuries, relationships and influences.

Key words: Turkology, Uzbek, Turkish, terminologies.

Kirish. Tilshunoslik yoki lingvistika - tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi, uning tafakkur bilan bog'liqligi, jamiyatdagi o'rni va munosabati, tilning ichki qurilishi, tasniflanishi, tahlil qilish yo'llari kabi muhim masalalar bilan shug'ullanuvchi fanning turlaridan biri ekanligi manbalarda ta'kidlanadi [5].

Tilshunoslikning predmeti bo'lgan til haqida juda ko'p tariflar berilgan: - "Til tafakkurni ifoda qiluvchi ishoralar majmuidir" (F.de Sossyur). - "Til fikrni ifoda qilishga mo'ljallangan, talaffuz qilinadigan, chegaralangan tovushlar majmuidir" (B.Grosse), degan fikrlar mavjud [5].

Bu kabi tariflar ham sharq olimlari tomonidan, hamda g'arb olimlari tomonidan berilgan. Ikki qutb olimlari tomonidan turli-tuman ta'riflar berilgan bo'lishiga qaramasdan tilshunoslar bugunga qadar aniq bir tarif ustida to'xtalmagan. Sababi, barcha keltirilgan tariflar to'g'ri va hammasi til xususiyatining ma'lum tomonlarinigina qamrab oladi. Ammo til ko'rinishidan juda sodda va shuning bilan birga juda murakkab hodisaki, bugunga qadar tilga ta'rif xususida bir to'xtamga kelinmadi.

Dunyo tilshunoslari til haqida qancha tariflar bermasin, til - bu har bir xalqning ruhiyatiga taaluqli ekanligi, uning ma'naviyati va madaniyatini aks ettiruvchi ko'zgu bo'lib kelgan va shunday bo'lib qolaveradi.

Dunyo tilshunosligida Turkologiya yoki Turkiyshunoslik juda murakkab fan sanaladi. U avvalo zamonaviy sharqshunoslikning bir muhim bo'g'ini hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Turkiyshunoslik fani - turkiy elatlarning yashash xududi yani geografiasini, tarixini, tilini, adabiyotini va madaniyatini o'rganadi. Turkiy elatlarning yashash xududi juda katta bo'lib nafaqat O'rta Osiyoda, balki Rossiya va uning Sibir o'lkasi, Turkiya, Eron, Ozarbayjon, Iroq, Pokiston, Afg'oniston, Xitoy va h.k.larni qamrab oladi. Demak, turkiyshunoslik barcha turkiy elatlariga, ularning geografiasini, tarixi, tili, adabiyoti va madaniyatiga taaluqli sanaladi.

Sharq tillaridan sanaluvchi turkiy tillar haqida olimlarning qarashlari farqli. Olimlar E.D. Polivanov va G.Ramstedt turkiy

tillarni Oltoy tillar oilasiga kiritisa, O.Betling va G.Vinkler esa Ural-oltoy tillari deb nomlaydi. N.A Baskakov esa o'zining "Vvedeniye v izucheniye tyurkskix yazikov" [1] kitobida Turkiy tillar oilasi deb qayd etadi va unga kiruvchi jonli tillarni:

A. G'arbiy xun tarmog'i,

Bulg'or guruhi: chuvash tili;

O'g'uz guruhi bir necha kichik bo'limlardan tashkil

topgan:

o'g'uz-turkman guruhi: turkman va truxman tillari;

o'g'uz-bulg'or: gagauz va bolqon turklari tillari;

o'g'uz-saljuq: ozarbayjon, turk, qirim-tatartilining janubiy

qirg'oq shevasi va urum tili;

Qipchoq guruhi ham bir necha kichik bo'limlardan tashkil

topgan:

qipchoq-polovets bo'limi; qaray, qo'miq, qarag'ay-

balqar, qirim-tatar tillari;

qipchoq-bulg'or bo'limi: tatar va boshqird tillari;

qipchoq-no'g'ay bo'limi: no'g'ay, qoraqalpoq, qozoq,

o'zbek tilining qipchoq shevasi;

Qorluq guruhi: o'zbek va yangi uyg'ur tillari.

B. Sharqiy xun tarmog'i

1. Uyg'ur-o'g'uz guruhi:

1) uyg'ur-tukuy bo'limi: tuva va tofa tillari;

2) yoqut bo'limi: yoqut tillari;

3) xakas bo'limi: xalas, shor, cho'lim tatar, qamashi,

oltoy tilining shimoliy shevasi, sariq-uyg'ur tillari;

2. Qirg'iz-qipchoq guruhi: qirg'iz va oltoy tillari, deya

ajratadi.

O'zbek tilshunos olimi M.T. Iriskulov ham N.A.Baskakovning shu tasnifga o'zining "Tilshunoslikka kirish" kitobida qo'shiladi [5].

Demak, turkiy tillarning geniologik tasnifi borasida ham tilshunoslar orasidagi fikrlar bir-biridan farq qiladi. Yani turkiy tillarni geniologik jihatdan uchga; Oltoy tillar oilasiga, Ural-oltoy tillari va Turkiy tillar oilasiga taaluqli deb qarash mavjud.

Turkiyshunoslik fani – turkiy tillarning rivojlanishini, qadimgi davrdan bugunga qadar bo'lgan holatining dinamik shaklini tadqiq etadi. Shu shaklda xalq va millatning tarixiy taraqqiyotini uning tarixiy arealiga qo'shib o'rganadi. Har doim arealning o'zgarishi, kengayib torayishi lingvistik faktorlar asosida aniqlanadi. Bu faqat turkiy tillar uchun emas, balki har bir til shu jumladan, o'zbek va turk tili uchun ham muhimdir.

Demak, agar turkiy xalqlar uzoq tarixiy davrni bosib o'tgan bo'lsa, qadimdan bugunga qadar, turkiyshunoslik fani – bu tillar taraqqiyotining tarixiy bosqichlaridagi etaplarini sanab o'tadi.

Mantiq jihatdan fan – turkiy tillarni va unda qayd etilgan adabiyotlarni: qadimgi turkiy tillar, o'rta turkiy tillar, yangi(hozirgi) turkiy tillarga ajratish mumkin. Ular: tosh bitiglar, qo'lyozmalar va toshbosmalar va h.k.larni tashkil etadi.

Bu bo'linish tillarning qat'iy bo'linishini ifodalamaydi. Tilshunoslikda qayd etilganidek, til sakrashlar orqali rivojlanmaydi, balki asta-sekinlik bilan o'zgarib boradi. Shu sababli, qadimgi turkiy tillar, o'rta turkiy tillar, yangi(hozirgi) turkiy tillar orasida keskin bir chegara yo'q, ularning hammasi tahmini ajratish hisoblanadi. Ular ko'proq ajdodlar tomonidan qoldirilgan toshga, qoyaga, taxtaga, teriga, turli idishlarga, devorlarga, matoga va qog'ozga bitilgan turli uslubdagi matnlardan tashkil topgan manbalarga tayanadi.

Tarixiy manbalar ko'p bo'lsa, tadqiqot chegaralanadi: tarix, til, madaniyat, adabiyot; yozma adabiyot va og'zaki adabiyot uslublari kabi. Tilni chuqur o'rganadigan bo'lsak chegaralanish torayib boradi. Dunyoda tillarning tarixiy imkoniyati o'zgaradi. Yozma uslublar buni o'zida aks ettiradi.

Har bir davr adabiyoti va tili o'z shakliga ega. Zamonaviy o'zbek va turk tilining tarixi XV asrdan boshlanadi. XV asrgacha bo'lgan davr barcha turkiy tillar uchun umumdavrlar sanaladi desak mubolag'a bo'lmasa kerak.

Yevropa adabiyotida Usmonli turk tilining dastlabki tavsifi XV-XVI asrlarga mansubligi manbalarda qayd etiladi. Buning asosi sifatida Ieronim Megizerning 1533 yildagi dastlabki “Turk tili” qo'llanmasining qo'lyozma nusxasi tayyorlanganligi va 1612 yilda esa ilk “Turk tili grammatikasi”ning bosma shakli nashr etilganligi aytiladi [13].

O'rta Osiyoda Temuriylar davrida ilm-fan taraqqiy etti. Qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar kengaydi. Davlatchilik rivojlangan sari, temuriylar davlati tilining tadqiq etilishiga ham e'tibor qaratildi. Buni ikki turdagi lug'atlarda ko'rish mumkin:

Chig'atoycha so'zlarning usmonli turkiycha izohi bo'lgan lug'atlar; “Abushqa” (XVI asr), “Lug'ati Navoiy” (XVI asr), Sulaymon Buxoriyning “Lug'ati chig'atoy va turki usmoniy” (XIX asr) va boshqalar.

Turkiy so'zlarning forscha izohi bo'lgan lug'atlar; Tole Imoni Hiraviyning “Badoe ul-lug'at” (XV asr), Muhammad Yoqub Chingiyning “Kelurnoma” (XVII asr), Mirzo Mahdixonning “Sangloh” (XVIII asr) va boshqalar shular jumlasidandir [2].

Yuqoridagi qatorlarni yana uzaytirish mumkin. Bu lug'atlarning tuzilishidan ko'zlangan maqsad chig'atoy tilini o'granishga bo'lgan e'tibor edi.

Turkiyshunos olim E.Umarov: Turkiy xalqlar ichida o'zbeklarning madaniy merosi eng boy hisoblanishi, mavjud qo'lyozmalarning bir qismini qadimgi qomuslar tashkil etishini, Tibilisi, Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg), Boku, Toshkent shaharlari qo'lyozma xazinalaridagi Fatx Alixonning “Kitobi lug'ati atrokiya”, Tole Xisraviyning “Badoe-ul-lug'at”, Muhammad Xuyinning “Xulosai Abbosiy” va boshqa lug'atlar shular jumlasidandir [9:6; 10:36], – deya ta'kidlaydi. Bulardan tashqari, Istanbul, Vena, London, Tehron, Qohira va boshqa chet el kutubxonalarda ham ko'plab merosimiz saqlanmoqda.

XV asr ilmiy va madaniy aloqalar rivojlanib, chig'atoychani o'rganishga bo'lgan e'tiborni yana bir asarda “Oqquyunli muxlislar devoni” (XV asr)da ham ko'rishimiz mumkin. Bu devon Oqquyunlilar saltanati xududidagi Navoiy she'riyati ixlosmandlari tomonidan tuzilib, Oqquyunlilar saltanatida yoyilgan o'g'uz turkchasiga moslashtirilganligi aytiladi va quyidagi g'azaldan misol keltiriladi:

Mehir çox görsatdim, ammā mehribānē dapmadim,

Jān basē qıldim fidā, ārām-i jānē dapmadim.

Çam bilā jānima yetdim, ğamgusārē görmädim,

Hajr ilā dilhasta oldum dilsitānē dapmadim [4].

O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari haqida o'zbek tilshunos olimi Sh.Shoabdurahmonov o'zining “Hozirgi o'zbek adabiy tili” nomli kitobida uch katta davrni ta'kidlaydi:

1. Qadimgi turkiy adabiy tili;

2. Eski o'zbek adabiy tili;

3. Hozirgi o'zbek adabiy tili [8].

Turk tilshunos olimi S.Eker Turk tilining taraqqiyot bosqichlari haqida “Çağdaş Türk Dili” nomli kitobida ham uch katta davrni ta'kidlaydi:

Eski Anadolu turkchasi;

Usmonli turk tili;

Zamonaviy turk tili [3].

Turkiyshunos olim Q.Sodiqov esa O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlarini V-XXI asrlar oralig'ida sakkizga ajratadi: Oltoy va Hun davri, Qadimgi turkiy til, Eski turkiy til yoki Hoqoniya turkchasi, İlk chig'atoy davri, Chig'atoy turkiysi, O'zbek klassik yozma adabiy tili, Eski o'zbek adabiy tili, Hozirgi o'zbek adabiy tili, kabilar [6: 14-16].

Tadqiqot metodologiyasi. Demak, barcha turkiy tillarning diaxron klassifikatsiyasi mavjud. Ularning har birida tasnifni yana ichki bo'linishlarga ajratish va tafsirlash mumkin. Bu tasniflar doirasida O'zbek va Turk tilining bo'linishi umumiy tasnifning ichidan joy oladi. Shunga qaramay har bir turkiy til o'z tasnifiga ega bo'lib qolaveradi.

Yana har bir davr tilshunosligining o'ziga xos maxsus leksikasi mavjud. Maxsus leksikaga asosan terminlar (atamalar) kiradi. Terminlar – bu tor doirada ishlatiladigan va faqat mutaxassislar tomonidan tushuniladigan so'z yoki so'z birikmasidan tashkil topadi.

O'zbek tilshunosligida turkologiya fani uchun asosan uch xil atama yuritiladi. Bular: 1) “Turkiyshunoslik” atamasi; 2) “Turkologiya” atamasi; [11] 3) “Turkiyot” atamasidir.

Turk tilshunosligida ham turkologiya fani uchun asosan uch xil atama yuritiladi: 1) “Turklük bilimi” atamasi 2) “Turkoloji” atamasi; 3) “Turkiyat” atamalaridir [7].

Demak, o'zbek va turk tilidagi atamalar aynan son va mazmun jihatidan bir-biri bilan to'la uyg'unlik hosil qilmoqda: turkiyshunoslik=turklük bilimi, turkologiya=turkoloji, turkiyot=turkiyat. Bu fan bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar uchun ham uch xil atama qo'llaniladi: turkiyshunos, turkshunos va turkolog. Bundan tashqari, mutaxassis bo'lmasda turkiy tilda so'zlovchi yoki ijod qiluvchi kishi uchun turkona va turkigo'y shoir (yozuvchi) atamaları qo'llanilgan va qo'llanishda davom etmoqda.

Ko'rinishidan va tuzilishidan bu atamalar bir-biriga juda o'xshaydi. Turkiyshunoslik atamasi ot+fe'l strukturasidagi o'zbekcha+forscha so'zlarning qo'shilishidan tashkil topgan gibrid qo'shma so'z sanalsa=turklük bilimi esa sof turkcha ot+ot strukturasidagi so'z birikmasidan tashkil topgan, turkologiya atamasi esa, ot+ot strukturasidagi o'zbekcha+yunoncha so'zlarning qo'shilishidan tashkil topgan gibrid qo'shma so'z sanalasa=turkoloji ot+ot strukturasidagi turkcha+yunoncha so'zlarning qo'shilishidan tashkil topgan gibrid qo'shma so'z hisoblanadi. Turkiyot=turkiyat atamasi esa, ot+so'z yasovchi qo'shimcha+ so'z yasovchi qo'shimcha strukturasidagi yasama so'z sanaladi.

Ular o'zbek tilida ham, turk tilida ham bitta gumanitar kompleks fanning uch turli nomlanishi bo'lgan to'la sinonim so'zlardir. Agar ma'lum tushunchani ifodalovchi so'zlar yoki atamalar sinonimik qatorni tashkil etsa, ular ichida bittasi albatta dominantlik qiladi. O'zbek tilida ham, turk tilida ham bitta gumanitar kompleks fanning nomida turkiyshunoslik=turklük bilimi termini o'rniga turkologiya=turkoloji dominantlik vazifasini o'taydi. Demak, yunoncha atama ilmiy terminda dominantlik qilishini sababi, balki dunyo tilshunosligida universal qatorda qo'llanilishida bo'lishi mumkin.

Yana shu uch atama doirasida turkolog, turkiyshunos, turkshunos, turkiyot, turkona, turkiygo'y kabi terminlar ham o'zbek tilshunosligida qo'llanilib kelinmoqda. Vaholanki, O'zbek tilining izohli lug'atida turkshunos, turkiyot atamaları qayd

etilmaydi. Lug'atning so'z maqolalarida faqat turkolog, turkiyshunos, turkona, turkiygo'y atamallari uchraydi [11].

Demak, O'zbek tilshunosligining so'z boyligi va atamashunosligiga XX asrning oxiri va XXI asrning boshlarida ikki yangi termin: turkshunos, turkiyot kirib keldi deyish mumkin.

O'zbek tilida bugun qo'llanilayotgan turkiyshunos va turkshunos atamalarininig qo'llanilishiga e'tibor qarataylik. Bu atamalar sinonimdek tuyuladi. Aslida, turkiyshunos atamasi haqida izohli lug'atda – turkiyshunoslik bo'yicha mutaxassis, olim – deya qayd etiladi [11]. Butun turkiy tillar va ularning tarihi, adabiyoti, tili, madaniyati va boshqa ularga oid bilimlarni qamrab olgan olim. Turkshunos atamasi esa XX asrning 80-yillaridan paydo bo'ldi. Bu - turkshunos atamasi turk tili mutaxassisligiga ega tilshunoslar uchun qo'llanilmoqda, nazarimizda. Termin nuqtayi nazardan turkiyshunos kengroq atama bo'lib- umumturkiy tillarga taaluqli sanaladi. Turkshunos esa torroq bo'lib, faqar turk tili va adabiyoti mutaxassisliklari uchun ishlatiladi. Turkiyshunoslik turkshunoslikni o'z ichiga oladi va qamraydi, ammo turkshunoslik turkiyshunoslikni o'z ichiga sig'dirolmaydi. Balki vaqti kelib bu ikki atama lug'at tarkibidagi ma'no torayishi va kengayishi hodisasiga ko'ra sinonimlikni hosil qilishi mumkindir. Uning uchun ma'lum vaqt, mutaxassislar tushunchasida o'zgarish bo'lishi kerak. Shunday bo'lgani taqdirda bu o'zbek tilimiz uchun bir yo'qotish sanaladi.

O'zbek va turk tilida ishlatilayotgan ikkinchi atamamiz turkiyot=turkiyat'dir. O'zbek tilining izohli lug'atida turkiyot atamasi uchramasligini yuqorida qayd etgan edik. Turk tilining izohli lug'atida va internet taqmoqlarida turkiyat atamasi usmonli turk tilidan olinganligi va turkoloji= turkluk bilimi bilan aynan sinonim sifatida ishlatiladigan kompleks fanning nomi sifatida qayd etiladi [7]. Yuqorida turkiyat atamasini ot+so'z yasovchi

qo'shimcha+so'z yasovchi qo'shimcha strukturasidagi yasama so'z türk + i + y + at shaklida ajratdik. -at yasovchi qo'shimchasining tovush uyg'unligi hodisasiga moslashmasligi diqqatni tortadi. Emin+i+y+et=emniyet so'zining yasallishida turk tilidagi tovush uyg'unligi va tovush tushushi hodisalariga to'liq moslashadi. Diqqatni tortadigan jihati o'zak turkcha bo'lgan türk + i + y + at shaklida singormonizm hodisasi buziladi, o'zak arabcha bo'lgan emin+i+y+et shaklida singormonizm hodisasiga amal qilinadi.

Ma'lumki, termin aniq, konkret tushunchani ifodalab, emotsional-ekspressiv, modal funksiyalardan holi bo'ladi [12]. Umuman har qanday fanda termin borasida sinonimlik bo'lmasligi talab etiladi. Sababi, sinonimlik bo'lgan joyda hoh terminlarda va hoh so'zlarda bo'lsin, farqliylikni ifodalaydi. Ma'nodagi shu farqlik tushunchada chalkashlikni yuzaga chiqarishi mumkin. Ammo bugun o'zbek va turk tilshunosligida, turkologiya fanida ko'rib turganimizdek sinonimlikning ishlatilishi kuzatilmoqda.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, dunyoda turkiyshunoslik fani o'zining ichki imkoniyatlari, xususiyatlari va qoldirilgan yozma asarlar asosida rivojlanib borar ekan, turkiyshunoslik ichida turkshunoslik ham alohida ildamlamoqda. Turkiy tillar tasnifi, qoldirilgan yozma manbalarning o'rganilishi, o'zbek va turk tilshunosligidagi fanga oid terminlar turkiyshunoslik=turkluk bilimi, turkologiya=turkoloji, turkiyot=turkiyat va mutaxassislikka doir turkolog, turkiyshunos, turkshunos, turkiyot, turkona, turkiygo'y atamallari borasidagi turli-tumanliklarning bartaraf etilishida vaqt asosiy vazifani bajaradi. Davlatchilik yoki davlatchiliklar rivojlansa, o'sha davlatlar tilining tadqiq etilishi ham kengayadi. Asta-sekinlik bilan fandagi muammolar ham hal etiladi albatta.

ADABIYOTLAR

1. Баскаков, Н. А. (1968). Введение в изучение тюркских языков. Москва: "Высшая школа". С. 350-354
2. Bozkurt, B (1999). Türklerin Dili. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. S. 226-238.s.
3. Eker, S (2006). Çağdaş Türk Dili. Ankara: Grafiker Ofset. 156.s.
4. Эркинов, А. (2015). "Оккунли мухлислар девони", Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA) Tokyo University of Foreign Studies, 3-11-1 Asahicho Fuchu-shi. 22-6.
5. Ирискулов, М.Т. (1992). Тилшуносликка кириш. Тошкент: Ўқитувчи. 4-5 б.; 177-178 б.
6. Содиков, Қ. (2020). Эски ўзбек ёзма адабий тили. Тошкент: Akademnashr. 14-16 б.
7. Türkçe Sözlük 2. (1988). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi. 1504.s.
8. Шоабдурахмонов, Ш. (1980). ва б.к., Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи. 7-б.
9. Умаров, Э. (1990). "Қомуслар – мадания бойлигимиз", "Тулистон" журналы, 6-сон.
10. Умаров, Э. (1992). "Эски ўзбек луғатлари" Тошкент: Ўзбекистон Фанлар Академияси Тилшунослик институти. 36-б.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати-Т., (2005), Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 196-б.
12. Ўзбек тили лексикологияси. (1981) Тошкент: Фан. 28-б.
13. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, Т ҳарфи. (2005). Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти. 733-б.

Nigora ISRAILOVA,
Andijon davlat chet tillari instituti tayanch doktoranti
E-Mail: israilova.n@gmail.com

NamDU dotsenti D.Sarimsakova taqrizi asosida

NEMIS YOSHLARI NUTQIDA TILNING ETNOLEKTAL SHAKLLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada yoshlar nutqida nemis tilining etnolektal shakllari chuqur tahlil qilinib, ushbu til hodisasi identifikatsiya va ijtimoiy muloqot jarayonlari bilan qanday bog'liq ekani o'rganilgan. Tadqiqotda etnolekt tushunchasi, uning turli avlod migrant yoshlar tomonidan qanday shakllarda qo'llanilishi va bu jarayonning ijtimoiy hamda madaniy jihatlar atroflicha muhokama qilingan. Shuningdek, maqolada etnolektal shakllarning ijtimoiy chegaralarni belgilash yoki aksincha, yangi muloqot imkoniyatlarini yaratish vositasi sifatida qanday ishlatilishi muhokama qilingan. Kelgusida etnolektlarning rivojlanishi, ularning yoshlar identifikatsiyasiga ta'siri va migrant avlodlar o'rtasida qanday o'zgarishlarga uchrayotganini yanada chuqurroq tadqiq qilish zarurligini ta'kidlab o'tilgan.

Kalit so'zlar: Etnolekt, migratsiya, ko'p tillilik, yoshlar nutqi, Türkendeutsch, lingvistik o'zgarishlar, identifikatsiya, madaniy xilma-xillik, Kiezdeutsch, sotsiolekt.

ЭТНОЛЕКТАЛЬНЫЕ ФОРМЫ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В РЕЧИ НЕМЕЦКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В данной статье глубоко анализируются этнолектные формы немецкого языка в речи молодежи, исследуется, как это языковое явление связано с процессами идентификации и социального общения. В исследовании подробно рассматриваются понятие этнолекта, формы его использования среди различных поколений мигрантской молодежи, а также социальные и культурные аспекты этого процесса. Кроме того, в статье обсуждается, как этнолектные формы используются либо для определения социальных границ, либо, наоборот, как средство создания новых возможностей общения. Подчеркивается необходимость дальнейшего углубленного изучения развития этнолектов, их влияния на идентификацию молодежи и изменений, происходящих среди поколений мигрантов.

Ключевые слова: Этнолект, миграция, многоязычие, речь молодежи, Türkendeutsch, лингвистические изменения, идентификация, культурное разнообразие, Kiezdeutsch, социолект.

ETHNIC FORMS OF GERMAN IN YOUNG PEOPLE'S SPEECH

Annotation

This article provides an in-depth analysis of the ethnolinguistic forms of German in adolescent speech, exploring how this linguistic phenomenon is related to processes of identification and social interaction. It examines the concept of ethnolect, the ways in which it is used by different generations of migrant youth, and the social and cultural aspects of this process. It also discusses how ethnolectual forms are used either to define social boundaries or, conversely, as a means of creating new opportunities for communication. The need for further in-depth research into the development of ethnolects, their impact on youth identity and the changes taking place among migrant generations is emphasised.

Key words: Ethnolect, migration, multilingualism, youth language, Turkish language, linguistic change, identification, cultural diversity, neighbourhood language, sociolect.

Kirish. So'nggi o'n yilliklarda sodir bo'lgan migratsion jarayonlar va demografik o'zgarishlar Germaniyaning yirik shaharlarida ko'p tillilik va ko'p madaniyatlikning keng tarqalishi natijasida nemis tilining yangi nutq va interaktsiya uslublarining shakllanishiga olib keldi. Germaniyada lingvistik-kommunikativ ko'p tillilik til ozchiligi va til ko'pchiligining o'zaro murakkab ta'siri bilan tavsiflanadi. Shu jarayonda aynan yoshlar guruhi ushbu ko'p tillilik naqshlari va til aralashish jarayonlarining turli shakllarini ommalashtirish va rivojlantirishda yetakchi rol o'ynaydi. Shunday lingvistik o'zgarishlarning rivojlanishida, ayniqsa, "Türkenslang" deb ataluvchi nutq uslubining shakllanishida, asosan, turk millatiga mansub yoshlar hamda umuman, nemis bo'lmagan kelib chiqishga ega bo'lgan

yoshlar muhim omil sifatida ishtirok etadi. Ushbu yoshlarning aksariyati Germaniyada voyaga yetgan bo'lib, nemis tili va madaniyatiga o'z ajdodlarining ona tilidan va madaniyatidan ko'ra ko'proq yaqindirlar. Ular o'z ona tili va ota-onalarining to'liq shakllanmagan nemis tilidan iborat bo'lgan lingvistik muhitda ulg'ayadi. Shu sababli, ushbu yoshlarning o'z nemis tilidagi kundalik nutqlarini ona tillaridan kirib kelgan elementlar bilan boyitishi kutilgan holatdir. Biroq, faqatgina ikki tildan iborat lingvistik aralashma bilan cheklanib qolmay, ko'plab yoshlar o'ziga xos etnolektal ko'rinishlardan foydalanadi. Ushbu hodisa tarkibida nemis tilining grammatik, leksik hamda fonetik-prosodik jihatdan o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, bu o'z navbatida ushbu til shaklini standart nemis tilidan farqlantiradi va

so'zlashuvchilarni nemis bo'lmagan shaxslar sifatida ajratib ko'rsatadi. Ushbu nisbatan yangi lingvistik shakl turlicha nomlar bilan yuritiladi: "Türkendeutsch", "Türkenslang" kabi atamalardan tashqari, "Kanak Sprak", "Ghettosprache", "Mischsprache" va "Lan-Sprache", „Kiezdeutsch“ kabi atamalar ham ishlatiladi. Shu kungacha olib borilgan empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, ushbu lingvistik shakl nafaqat migrantlar avlodlarining til xatti-harakatini aks ettiradi, balki nemis jamiyatining til amaliyotiga ham sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Ko'p tillilikning keng tarqalishi va madaniy hamda lingvistik aloqalarning kuchayishi natijasida migrantlar hamda mahalliy aholi lingvistik repertuarida o'zgarishlar yuz beradi. Ayniqsa, yoshlar orasida ko'p tarqalgan ushbu gibrid, ko'p qirrali til aralashish jarayonlari ijodiy tarzda shakllantiriladi va ma'lum kommunikativ maqsadlarga yo'naltirilgan holda ishlatiladi.

Ko'plab jamiyat vakillari ushbu til o'zgarishlarini tildagi degeneratsiya (lingvistik buzilish) sifatida baholab, unga nisbatan shubha bilan qarashadi. Biroq, ushbu yangi lingvistik shakllar va ko'rinishlarning qo'llanilishi yoshlar orasida identifikatsiya jarayonlari bilan ham bog'liq bo'lib, shaxsiy va ijtimoiy o'zlikni shakllantirish va qayta tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etishi e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Axborot va til materiallarini iloji boricha tizimli hamda maqsadga yo'naltirilgan tarzda to'plash uchun tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan intervyu usuli samarali bo'ldi. Bu jarayonda tadqiqotchi oldindan belgilangan savollar va ochiq mavzulardan tashkil topgan yo'naltirilgan intervyu (Leitfadeninterview) tamoyiliga amal qilgan [1]. Ayniqsa, individual intervyularning asosiy afzalligi ularning tizimli, nazorat qilinadigan va nisbatan kam resurs talab qiladigan shaklda o'tkazilishidir. Biroq, bunday intervyular respondentlarning tabiiy nutq xatti-harakatlarini optimal darajada aks ettirmasligi mumkin, chunki suhbat jarayoni intervyu oluvchining kutilmalari ta'sirida bo'ladi va shu sababli ma'lum darajada modifikatsiyaga uchrashi ehtimoli mavjud. Bunday ta'sirlarni kamaytirish uchun bir necha kishidan iborat guruh intervyularini o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

Guruh intervyusi, ayniqsa, guruh dinamikasi ta'sirida ishtirokchilarning ochiqroq muloqot qilishiga va shaxsiy mavzularni muhokama qilishiga imkon beradi. Shu bilan birga, bu usul boshqaruvning qiyinligi va ma'lumot yig'ish jarayonining murakkabligi kabi kamchiliklarga ham ega [1]. Tadqiqotda kuzatuvchi paradoksini – tilshunoslar insonlar qanday gaplashishini o'rganishga intiladi, biroq aynan kuzatilayotgan holatda ularning nutqi tabiiy bo'lmaydi – iloji boricha kamaytirish uchun suhbat va yozib olish jarayonini maksimal darajada norasmiy va majburlovsiz muhitda o'tkazish tavsiya etiladi. Buning uchun respondentlar shaxsiy hayotlari bilan bog'liq bo'lgan mavzularni muhokama qilishga jalb qilinishi lozim, bu esa ularni intervyu vaziyatidan chalg'itadi va tabiiy nutqiy xatti-harakatlarni namoyon qilish imkonini beradi [2]. Shunday qilib, tadqiqotga jalb qilingan xususiyatlar oldindan belgilangan gipoteza va kategoriyalarga emas, balki bevosita ma'lumotlar materialiga asoslangan holda tahlil qilinishi lozim. Suhbat tahlilining maqsadi muayyan ijtimoiy guruhlar yoki qatlamlarning umumiy kommunikativ xususiyatlari va suhbat amaliyotlari haqida umumlashtirilgan xulosalar chiqarish emas, balki kuzatilgan individual nutqiy faoliyat va lingvistik amaliyotlar asosida maxsus tuzilmalarni tavsiflashdan iborat.

Deppermannga ko'ra, "suhbat tahlili" atamasi "konversatsiya tahlili" atamasiga nisbatan ustun qo'yilishi lozim, chunki suhbat tahlili nafaqat lingvistik jihatlarni, balki tematik va faoliyatga oid omillarni ham, shuningdek, etnografik ma'lumotlarni ham qamrab oladi. Etnografik bilimlarni egallash asosan ishtirokchi kuzatuv orqali amalga oshiriladi. Ushbu usulda tadqiqotchi subyektlar bilan uzoq muddatli aloqa o'rnatib, ularning kundalik hayotida ma'lum darajada ishtirok etadi va shu orqali ularning til odatlari hamda kommunikativ munosabat shakllari haqida chuqurroq tasavvur hosil qiladi [3].

Suhbat davomida yuzaga kelgan erkin va tabiiy muhit hamda muayyan mavzulardagi muloqotlar yoshlarning asosan o'zaro guruh ichidagi interaksionalariga e'tibor qaratishlariga imkon yaratadi. Bu esa ijtimoiy vaziyatlarda yuzaga keladigan maxsus nutqiy va xulq-atvoriy odatlarni kuzatish imkoniyatini beradi. Etnolektlar, asosan, ikki muhim nuqtai nazardan tadqiq qilingan: standart tilning yangi variatsiyalari sifatida hamda "nutq sohiblari o'zaro interaktiv va ijtimoiy vazifalarni hal qilishda qo'llaydigan ijtimoiy uslublar" sifatida [4]. Variatsion lingvistika tadqiqotlari yangi til shakllarini tavsiflash va ularni standart til bilan taqqoslash bilan shug'ullanadi. Ular ushbu etnolektlarning dialekt, o'rganilayotgan til shakli yoki yoshlar uslubi sifatida qaralishi mumkinmi, degan savolga javob izlaydi. Masalan, Wiese va Auer kabi tilshunoslar etnolektlarni nemis tilining mustaqil variatsiyalari sifatida ko'rib chiqadilar. Soziostilistik va interaktiv tadqiqotlar esa etnolektlar ma'lum bir guruhga mansublikni yoki aksincha, undan ajralib chiqishni ifodalovchi vosita ekanligini ta'kidlaydi. Shunday qilib, etnolektlar identifikatsiya ramzi sifatida qaralishi mumkin [4].

Natijalar va muhokama. Til va muloqotning yangi shakllarining shakllanishi, xususan, nemis tilida so'zlashuvchi ko'pchilik va muhojir tillarida so'zlashuvchilar o'rtasidagi aloqa natijasida yuzaga keladigan o'zgarishlar masalasini Volker Hinnenkamp ham o'rganadi. U allaqachon 1980-yillarning oxirida etniklik va etnik tasniflash masalalariga murojaat qilib, etniklik, shuningdek, madaniyat, millat va din kabi parametrlar muloqot orqali ishlab chiqilishini va asosan til vositasida shakllantirilishini ta'kidlaydi [5].

Nemis va turk tillarining etnik tasnifi va stilizatsiyasiga doir tadqiqotlarida Hinnenkamp nemis tili taraqqiyot va integratsiya bilan bog'liq bo'lib, nufuzli til hisoblanishini, turk tilining esa nisbatan pastroq maqomga ega ekanligini qayd etadi. Biroq, keyinchalik Hinnenkamp yozib olingan suhbatlarni tahlil qilib, turk tili ayniqsa etnik jihatdan aralash yoshlik submadaniyatlarida nufuzli tilga aylanganini va ko'p tillilikning turli shakllarida namoyon bo'lishini aniqlaydi [6]. Til, madaniyat va identifikatsiyaning nisbatan yangi shakllarining rivojlanishi hamda til va madaniy tizimlarning o'zaro aralashuvi Hinnenkamp [7] tomonidan gibridlik diskursi (Hybriditätsdiskurs) deb ataladi. Ayniqsa, yoshlar guruhi ularga mavjud bo'lgan lingvistik resurslardan foydalanib, o'zlariga xos til shakllarini va shunday qilib, o'z kommunikativ uslublarini yaratadilar. Bu jarayonda kod almashtirish (Code-Switching) shakllaridan tashqari, Hinnenkamp tomonidan o'rganilgan yoshlar "aralash nutq" (Gemischtsprechen) deb ataydigan uslub ham rivojlanadi. Ushbu nutq shaklida nafaqat gap darajasida, balki ayrim so'zlarning ichida ham til bir necha marta almashtiriladi. Yoshlarning ushbu variatsiyani o'z nomi bilan atashi va boshqa nutq shakllaridan ajratib ko'rsatishi ularning o'ziga xos o'tish davri ijtimoiy identifikatsiyasini ifodalashga xizmat qiladi.

Hinnenkamp bu gibridolektal We-Codening o'z nomi bilan aytilishi va ishlatilishini identifikatsiya harakati (act of identity) sifatida baholaydi. Bu jarayon yoshlar guruhi ichida o'zini interaktiv ravishda joylashtirish va identifikatsiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Etnik chegaralar, rollar va identifikatsiyalar til aralashmalari orqali o'yinqaroq tarzda almashinadi, stilizatsiya qilinadi va "harakatning ko'ngilochar resursi" sifatida xizmat qiladi [8]. Peter Auer va Inci Dirim asosan chet elliklar istiqomat qiladigan Gamburging ayrim hududlarida nemis ko'pchilik jamiyatiga mansub shaxslar yoki boshqa migrant guruhlarga mansub kishilar tomonidan migrant tillarining o'zlashtirilishi kabi kutilmagan hodisalarni kuzatgan [9]. Ayniqsa, turk tili ushbu hududlardagi ko'plab yoshlar orasida, hatto turk millatiga mansub tengdoshlari bilan bevosita aloqasi bo'lmagan hollarda ham, muayyan ikkinchi standart til sifatida shakllangan. Ushbu tilni o'zlashtirishning o'z-o'zidan yuzaga kelishi turli savollarni keltirib chiqaradi va turk tili hech bo'lmaganda muayyan ijtimoiy guruhlar orasida obro'siz til sifatida qaralmasligini ko'rsatadi. Auer va Dirimning fikricha, turk tilidan foydalanishning bunday shakllari aynan yoshlarning ijtimoiy muhiti va ko'p etnik tarkibga ega jamiyatda birga yashash tajribasi bilan bog'liq. Nemis-turk aralash kodidan va turkcha terminlardan foydalanish yoshlar orasida amaliy ko'p tillilikni, umumiy hayotiy bog'liqlikni va guruhga mansublikni anglatadi [9]. Tadqiqot natijalariga ko'ra, aynan turkcha murojaat shakllari va diskurs markerlari yoshlar tilida identifikatsion va ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish vositasi bo'lib xizmat qiladi va turk tilining ijtimoiy-simvolik qiymatini namoyon qiladi. Bu yoshlarning kundalik muloqot shakli bo'lganligi sababli, bu holat etnik chegaralarni kesib o'tish yoki Language Crossing hodisasi emas, balki nemis yoshlariga birlamchi etnolektning bevosita ta'siri sifatida qaraladi.

Turk millatiga mansub bo'lmagan yoshlar tomonidan qo'llanilgan turkcha formulalar va etnolektal belgilar bilingval spikerlar tomonidan ishlatiladigan kod-almashish (Code-Switching) va kod-aralashish (Code-Mixing) shakllariga mos keladi. Auerning fikriga ko'ra, kod-almashish ikki til yoki variantning ketma-ket ishlatilishini anglatadi, kod-aralashish esa, aksincha, ikki til orasida uzluksiz o'tish bo'lib, u ko'pincha diskurs markerlari yoki undov so'zlar shaklida yuzaga chiqadi [10]. Bundan tashqari, Auer kod-almashishning ikki shaklini farqlaydi: Diskursga asoslangan kod-almashish – bu kontekstualizatsiya belgisi bo'lib, u suhbat ishtirokchilari va muloqot sharoitini belgilaydi yoki qayta shakllantiradi. Ishtirokchilarga asoslangan kod-almashish – bu suhbat ishtirokchilarining lingvistik kompetensiyalari va tilga bo'lgan afzalliklari haqida ma'lumot beradi.

Hamburgning etnik jihatdan aralash yoshlar guruhida sodir bo'layotgan til hodisalari bilingval jamoalarda kuzatiladigan til hodisalari bilan o'xshashliklarga ega: turli tillar yoki ularning variantlari turli vazifalar bilan va turli shakllarda ishlatiladi, biroq bu jarayonda etnik chegaralar buzilmaydi. Auer va Dirim turk tilining ushbu qo'llanilishini act of identity (identifikatsiya akti) sifatida tavsiflaydilar. Bu til vositasida spikerlarning ramziy qo'shilish yoki ajralib turish ehtiyojlari ifoda etiladi. Turk tili nemis va turk bo'lmagan yoshlar tomonidan o'zlashtiriladi va qo'llaniladi, bu esa ijtimoiy va ramziy ahamiyatga ega bo'lgan identifikatsiya aktlarini amalga oshirishga xizmat qiladi va oddiygina muloqot uchun ham ishlatilishi mumkin. Bu tilni o'zlashtirishning sababi turk tili va madaniyatiga to'liq

identifikatsiya qilish emas, balki muayyan madaniy va ijtimoiy jihatlariga mansublik hamda turk tilining yirik shahar yoshlari va submadaniy getto madaniyatining bir qismi sifatidagi ramziy ahamiyatidir. Turkcha iboralar va nutq formulalaridan foydalanishning qaysi maqsadda amalga oshirilishidan qat'i nazar, bu jarayon yoshlarning ijtimoiy uslubining bir qismiga aylanadi va ularning o'z-o'zini ifodalash akti sifatida xizmat qiladi. Auer va Dirimning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, turk tili ayniqsa etnik jihatdan aralash tarmoqlarda, norasmiy muhitda va turli etnik kelib chiqishga ega yoshlar orasida o'ziga xos ovozga aylanishi mumkin. Bu til o'z jamoasi ichida o'ziga ishonch bilan ishlatiladi, yuqori baholanadi va shu bilan birga submadaniy nufuz kasb etadi.

Germaniyada boshlang'ich maktab o'quvchilari etnolektal va standart tilga yaqin shakllarni farqlashni boshlaydilar hamda o'z o'qituvchilari va sinfdoshlari tomonidan bildirilgan munosabatlar orqali qaysi shakldan foydalanish qanday ta'sir ko'rsatishini tushunib yetadilar. Shahar hududidagi birinchi sinf o'quvchilari etnolektal shakllardan o'zlarini "sovuq gangster" sifatida namoyon qilish (o'z-imidjini shakllantirish) maqsadida ham foydalanadilar. Kelib chiqishi turk bo'lgan o'g'il bolalar o'z tashqi qiyofalari (katta o'Ichamdagi jinsi shimlar, orqaga taralgan va jeldan foydalanilgan soch turmagi), yurish-turishlari (oyoqni keng yoygan holda yurish, bo'shashgan, loqayd holatda harakat qilish, haddan tashqari harakatli va tajovuzkor imo-ishoralar) hamda tillari (etnolektal shakllardan foydalanish, standart tilga yaqin shakllarni rad etish) orqali ommaviy axborot vositalarida o'zlariga namuna sifatida olgan obrazlarga, ayniqsa, Bushido kabi rep ijrochilariga taqlid qiladilar. Nemis tilidagi zamonaviy rep qo'shiqlari hamda an'anaviy turk xalq qo'shig'idan foydalanish orqali yoshlar o'z ijodiy salohiyatlarini namoyish etadilar va shu orqali o'z guruhiga xos uslub shakllantiradilar. Bu o'ziga xos ijtimoiy va madaniy ajratish jarayoni faqat nemis yoki uchinchi etnik guruh vakillariga emas, balki mahalliy muhitdagi yoshlar va hatto o'z etnik guruhining vakillariga, ayniqsa, birinchi avlod mehnat muhojirlari (Gastarbeiter)ga ham qaratilgan. Shu ma'noda, polifoniya hodisasi, ya'ni, begona ovozlarni istehzoli kod almashtirish yoki ikkiyoqlama (varidireksional) nutq texnikalari orqali o'yin tariqasida iqtibos keltirish jarayoni alohida ajralib turadi. Turli xil kommunikatsiya shakllari, jumladan, til variantlari va tillardan foydalanish, ritual haqoratlar, ommaviy axborot vositalari orqali o'z ifodasini topish va guruhlarini tasniflash kabi usullar ijtimoiy-ramziy va uslubiy elementlar sifatida xizmat qiladi. Yoshlar ana shu usullar orqali o'zlarini muayyan submadaniyatga mansubligini ko'rsatadilar hamda begonalarga nisbatan ajratish jarayonini namoyon qilib, o'z identifikatsiyasini interaktiv shakllantiradilar.

Xulosa. Etnolektal xususiyatlarning fonetik-prosodik, morfosintaktik va leksik jihatdan qo'llanilishi nuqtai nazaridan, ilmiy adabiyotda tasvirlangan "turkcha slang", "Kanak Sprak" yoki "mahalla tili" deb nomlangan til o'ziga xosliklar kuzatildi. Bu borada ayniqsa ba'zi gap bo'laklarining, asosan artikllar, predloglar va olmoshlarning tushib qolishi va umuman, juda qisqa va minimalistik so'zlashuv uslubi e'tiborga molikdir. Ba'zi minimal konstruksiyalar va noodatiy shakllar barqarorlashgan bo'lib, yoshlarning kundalik hayotiga oid ma'lum bir atamalar bilan doimiy ravishda uchrasa-da, ba'zilari esa faqat vaqti-vaqti bilan ishlatiladi. Ayrim etnolektal xususiyatlarning ma'lum bir ijtimoiy belgi sifatida ongli ravishda qo'llanilishining aniq dalillari yo'qligi yoki ularning grammatik va idiomatik noaniqlik

belgisi ekanligi noma'lumligicha qolmoqda. Masalan, akkusativ o'rniga dativ shakllarning ishlatilishi va artikllar bilan predloglarning birikmasining yo'qligi og'zaki nutqda ancha tez-tez uchrasa ham, bu grammatik bilimsizlik belgisi sifatida talqin qilinishi mumkin. Ayniqsa, kelishik va rod kategoriyalaridagi o'zgarishlar shu qadar "notabiiy" va "g'alati" eshitiladiki, ularning ona tilidagi interferensiya natijasi ekanligi haqida savol tug'iladi. Bir ijtimoiy guruhga mansublik va o'z uslubiga bo'lgan moyillik ayniqsa muayyan murojaat shakllari va guruh atamalarining qo'llanilishida yaqqol namoyon bo'ladi, bu atamalar asosan Amerika hip-hop sahnasidan olingan. Hip-hop madaniyati global fenomen bo'lib, til bilan ijodiy ishlash va ijtimoiy aloqalar uchun keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Etnolektal xususiyatlarni muayyan etnik guruhlariga bog'lash yoki ularni faqat ona tilidan

maqsad tilga bo'ladigan interferensiyalar va nazoratsiz til o'zlashtirish natijasi sifatida izohlash yetarli bo'lmaydi. Yoshlar o'z etnik kelib chiqishidan qat'i nazar, mavjud media resurslaridan foydalanadilar va ularni o'z guruh ichidagi muloqotga turlicha yo'sinda integratsiya qiladilar, bu esa yoshlar tiliga xos bo'lgan brikolaj (turli resurslarni ijodiy tarzda aralashtirish) tamoyiliga mos keladi. Fonetik-prosodik, morfosintaktik va leksik xususiyatlarning o'zgaruvchanligi esa shuni ko'rsatadiki, bu yoshlar nemis tilining qoidalarini odatda yaxshi bilishadi va ushbu til variantidan faqat muayyan holatlarda foydalanadilar. Bu ularning yagona nutq shakli emas, balki ular bir necha xil tilda yoki tildagi variantlarda muloqot qila olish qobiliyatiga ega ekanliklarini bildiradi.

ADABIYOTLAR

1. Schlobinski, Peter (1996): Empirische Sprachwissenschaft. Opladen: Westdeutscher Verlag, 46-48.
2. Labov, William (1972): Sociolinguistic Patterns. Philadelphia: UPP, 209.
3. Deppermann, Arnulf (2001): Gespräche analysieren. Eine Einführung. Opladen: Leske und Budrich, 10-22.
4. Keim, Inken (2002): Die Verwendung von Formen der Mannheimer Stadtsprache in einer jugendlichen Migrantinnengruppe. In: Bateman, John/ Wildgen, Wolfgang (Hrsg.): Sprachbewusstheit im schulischen und sozialen Kontext. Frankfurt a.M.: Lang, 117-137.
5. Hinnenkamp, Volker (1989): Die Stilisierung von Ethnizität. In: Hinnenkamp, Volker/Selting, Margret (Hrsg.): Stil und Stilisierung. Arbeiten zur interpretativen Soziolinguistik. Tübingen: Niemeyer, 253-291.
6. Hinnenkamp, Volker (1998): Mehrsprachigkeit in Deutschland und deutsche Mehrsprachigkeit. Szenarien einer migrationsbedingten Nischenkultur der Mehrsprachigkeit. In: Kämper, Heidrun/Schmidt, Hartmut (Hrsg.): Das 20. Jahrhundert: Sprachgeschichte – Zeitgeschichte. Berlin: de Gruyter, 137-162.
7. Hinnenkamp, Volker (2005): Einleitung. In: Hinnenkamp, Volker/Meng, Katharina (Hrsg.): Sprachgrenzen überspringen. Sprachliche Hybridität und polykulturelles Selbstverständnis. Tübingen: Narr, 7-16.
8. Hinnenkamp, Volker (2000): „Gemischt sprechen“ von Migrantenjugendlichen als Ausdruck ihrer Identität. In: Der Deutschunterricht 5, 96-107.

UDK:811.512

E'zoza QURBONOVA,

Guliston davlat universiteti doktoranti, PhD

E-mail: ezozasabirova118@gmail.com

Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti, DSc Sh.Gulyamova taqrizi asosida

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF LEGAL TERMINOLOGY UNITS

Annotation

This article analyzes the semantic properties of legal terms through their expression of special meaning through common units or international units. The article uses descriptive, semantic-pragmatic, and structural analysis methods to analyze the semantic properties of terminological units in the field of jurisprudence in a descriptive and descriptive manner, and explores their content in terms of their use in various regulatory legal documents.

Key words: Legal terminological system, term, semantics, lexical unit, special lexicon, polysemy, multifunctionality.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕДИНИЦ ЮРИДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье анализируются семантические свойства юридических терминов путем выражения их специального значения посредством общеупотребительных единиц или международных единиц. В статье с помощью методов описательного, семантико-прагматического и структурного анализа проанализированы семантические свойства терминологических единиц в сфере юриспруденции в описательно-описательном ключе, а также изучено их содержание с учетом использования в различных нормативно-правовых документах.

Ключевые слова: Юридическая терминсистема, термин, семантика, лексическая единица, специальная лексика, полисемия, полифункциональность.

YURIDIK TERMINOSISTEMA BIRLIKLARINING SEMANTIK O'ZIGA XOSLIGI

Аннотация

Ushbu maqolada huquqshunoslikka oid terminlarning semantik xususiyatlari uning umumiste'mol birliklari yoki baynalmilal birliklar orqali maxsus ma'no ifodalashi orqali tahlil qilinadi. Maqolada deskriptiv, semantik-pragmatik, struktur tahlil metodlari qo'llanilib, yurisprudensiya sohasiga oid terminologik birliklarning mazmuniy xususiyatlari tasviriy, tavsifiy tahlil qilindi, turli meyoriy-huquqiy hujjatlarda qo'llanishiga ko'ra mazmuni tadqiq etildi.

Kalit so'zlar: Yuridik terminosistema, termin, semantika, leksik birlik, maxsus leksika, polisemiya, polifunksionallik.

Kirish. Terminologiya – leksikaning eng faol so'z o'zlashtiriladigan qismi. Chunki fan sohalari taraqqiyoti global ahamiyat kasb etadi: dunyoning bir chetida amalga oshirilgan kashfiyot, yangiliklar barcha mamlakatlarga yoyiladi. Tabiiyki, fan sohasidagi yangi tushunchalarga qo'yilgan nom boshqa xalqlar leksikasiga ham kirib boradi. Natijada dunyoning juda ko'p mamlakatlarida bir xil ma'no ifodalashga qo'llanadigan leksik birliklar tizimi shakllanadi. Huquqshunoslik terminologiyasida ham baynalmilal leksika salmoqli qismni tashkil etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ba'zi mutaxassislar "o'zga tillardan termin o'zlashtirish shunchaki nusxa ko'chirish shaklida bo'lmasligi lozim"[1] ligini ta'kidlashadi. Bunda baynalmilal terminlarning turli xalqlarda bir xil ma'no ifodalashi qayd etilgan holda har bir til fonetik va morfologik meyorlariga moslashtirilishi lozimligiga e'tibor qaratiladi. Konstitutsiya (constitution), diktatura (dictature) kabi huquqshunoslikka oid terminlarning shakllanishida shunday holatni ko'rishimiz mumkin. Umuman, baynalmilal terminlar shaklan aynanlikka ega bo'ladimi, biron farqlanadimi, semantik jihatdan bir xil tushunchalarni ifodalaydi. Shu nuqtayi nazardan zamonaviy mutaxassis bo'lish uchun fanning xalqaro holatidan, shu jumladan, terminologik tizimidan ham xabardor bo'lishi talab etiladi. Terminlarning semantik xususiyatlari tadqiq qilingan ishlarda yurisprudensiya kabi ochiq sistema ichida mavjud bo'lgan terminlar mazmuniy jihatdan o'zgarishi mumkinligi ta'kidlanadi [14]. Malyukova E. V. yuridik terminologiyani sistemasentrik va antroposentrik jihatdan tadqiq qilib, yuridik terminologiyaning semantik xususiyatlari asosida terminlarni turlarga ajratgan [15]. Martishko N.Y. qonunchilik sohasida terminlarning mazmuniy modifikatsiyasini tadqiq qilib, yuridik terminlarning qo'llanishida terminologik manipulyatsiya hodisasini tavsiflaydi [16]. Bu borada xalqaro va milliy tilshunoslikda amalga oshirilgan tadqiqotlar yuridik

terminologiyani turli jihatdan tavsiflaydi. Umuman olganda yuridik terminologik birliklarning semantik xususiyatlarini tadqiq qilish sohaning bir qator muammolariga yechim bera oladi, natijada qonunchilik, huquqiy munosabatlar, shuningdek, jamyatda huquqiy ong va madaniyatning yuksalishiga hissa qo'shadi. Tadqiq qilayotganimiz o'zbek yuridik terminlarining o'ziga xos xususiyatlari orqali ham shu kabi masalalarga ijobiy yechim taklif qilish maqsad qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuridik terminologik birliklarning mazmuniy xususiyatlarini tadqiq qilishda deskriptiv, struktur tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Huquqshunoslikka oid prokuror termini etimologik jihatdan lotin tiliga mansub bo'lib, "g'amxo'rlik qilmoq" ma'nosini anglatadi. Mazkur leksema o'zlashgan barcha tillarda u "qonunlarga to'la amal qilinishi va ularning to'g'ri qo'llanishi ustidan davlat nazorati olib boruvchi mansabdor; sud jarayonida davlat qoralovchisi" [2] ma'nosida qo'llanadi. Shu kabi terminlarning xalqaro ahamiyatini hisobga olgan holda, milliy muqobilini topish va qo'llash maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, "baynalmilal xarakterdagi ko'pgina terminlar tarkiban o'ta rang-barang bo'lib, texnika, ilm-fan, madaniyat, san'atning hamma sohalarini qamrab olgan. Bunday yuzaga kelishni ifodalovchi hamda muttasil rivojlantiruvchi terminlar qatlami o'zbek tilining mulkiga aylangan. Hozirgi paytda ham tayyor terminlarni o'zlashtirish jarayoni o'z faolligini saqlab qolmoqda" [3]. O'zbek huquqshunoslik terminologiyasida demokrat, demokratiya, impichment, respublika, prezident, parlament, amnistiya, deputat, kriminologiya, konstitutsiya kabi leksik birliklar shunday leksik-semantik va struktur xususiyatlarga ega.

Shu o'rinda terminlarning fan sohalaridan biriga yoki bir nechtasiga tegishli bo'lishi, ularning leksik-semantik qamrovi mutaxassislar tomonidan belgilanishi, ma'nodoshlar mavjud

bo'lganda ular orasidan bittasi tanlanishini ta'kidlab o'tish lozim. Shu sababli sohaga doir terminlar orasida ma'nodoshlik kam kuzatiladi. Kriminalistika, tergovchi, jinoyat, huquqbuzarlik kabi terminlarning termin sifatida ma'nodoshlari mavjud emasligi fikrimizni dalilaydi. Terminologik sinonimlarning mavjud bo'lishi tilda vaqtinchalik hodisa sanaladi. Terminologik sinonimlardan biriga soha mutaxassislari tomonidan ustuvorlik berilishi va shu terminning sohaga doir matnlarda faol qo'llana boshlashi natijasida leksemaning terminologik ma'nosi kuchayadi. Masalan, prokuror – qoralovchi, ayblanuvchi – aybdor, gumondor – gumon qilinuvchi, advokat – oqlovchi kabi sinonim juftliklardan birinchisi huquqshunoslikka doir matnlarda faol qo'llanishi bilan ajralib turadi. Terminlar orasida sinonim leksemalar mavjudligi muammo, albatta. Zero, boshqa sohalarida bo'lganligi kabi, huquqshunoslikka ham ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda terminlarning tartibga solinganligi dolzarb masalalardandir. Mukammal terminlar tizimisiz qonunchilik matni ham aniq bo'lmaydi. Terminlar aniqligi qonunlar, shuningdek, ular bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni meyoriy holga keltiradi, ixchamlashtiradi va o'rtiqcha tavsif, ta'riflardan xalos etadi. “Mamlakatda qonunlarning mukammal ishlab chiqilishida, huquqiy tartibotning ta'minlanishida, fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatining yuksalishida yuridik atamashunoslik ham muhim ahamiyat kasb etadi” [4]. Shunday ekan, terminlarda sinonimlik hodisasi bo'lmasligi, sinonim juftga ega bo'lganda ham, ulardan birida terminologik ma'noning ustuvor bo'lishi ilmiy matndagi aniqlikni ta'minlaydi.

Terminologiyada sohaga doir leksik birliklarning birma'noliligi muhim shartlardan biri sifatida ajratiladi. Tadqiqotlarda terminning monosemantiklik va birvazifalilik xususiyati quyidagicha talqin qilinadi:

“1) termin umuman faqat bir ma'noli bo'ladi;

2) termin muayyan bir sohada bir ma'noda qo'llanadi”[5].

Shu nuqatayi nazardan birinchi bandda qayd etilgan terminlarda asosiy semantik belgi birma'nolilik hisoblanadi. Advokat, affekt, aksept, aliment, amnistiya, anarxizm, anklav, aneksiya, aparteid, apellyatsiya, apostil, arbitraj, attashe, besoqolbozlik, bipatrid, byurokratiya, benefitsiar, daktiloskopiya, suverenitet, davlatchilik, de-yure, delimitatsiya, demokratiya, demarkatsiya, denonsatsiya, deputat, determinatsiya, diskriminatsiya, dispozitsiya, ekotsid, alibi, aristokratiya, auditor, saylov, senzura, vakolat, votum, veto, xayfsan kabi huquqshunoslikka oid terminlar monosemantiklik xususiyatiga ega. Terminning muayyan sohada bir ma'noda qo'llanishi umumtiste'moldagi leksik birliklarning muayyan sohada qo'llanishida namoyon bo'ladi. Bunday leksemalar guruhi umumtiste'mol birligi sifatida muayyan ma'noga ega bo'lsa-da, terminologik ma'noda yagona tushunchani ifodalaydi. Boshqacha aytganda, bunday leksemalar, aslida polisemantik bo'lib, ularning terminologik ma'nosi bir tushunchani ifodalaydi xolos. Shunday leksemalar sirasiga huquqshunoslikka oid semasi mavjud bo'lgan afv, ayb, ayblanuvchi, jazo, afv etish, ajrim, aldash, tuhmat, qamoq, ariza, arz qilish, ayblov, bankrotlik, bandlik, beparvolik, harakatsizlik, da'vo, hadya, guvoh, da'vogar, haqorat qilish, huquq, taklif, vakil, vakillik, yo'riqnoma, yollanish, zo'rlik, kabi terminlarni kiritish mumkin. Sanalgan leksemalar o'z semantik tuzilishiga ko'ra o'zni bilan umumtiste'mol birligi sifatida ham, terminologik ma'noda ham qo'llanadi. Shunday bo'lsa-da, sanalgan leksemalar huquqiy terminologik tizimda ma'noda doimo birgina tushunchani ifodalaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi milliy huquqiy internet portalida joylashtirilgan va 1332 ta terminni qamrab olgan “Yuridik lug'at”da da'vogar leksemasi quyidagicha izohlangan:

“Da'vogar – fuqarolik protsessining taraflaridan biri, ishda ishtirok etuvchi shaxs. Da'vogar – o'zining buzilgan yoki nizolashayotgan huquqlari yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida sudga murojaat etgan yoinki manfaatini ko'zlab ish qo'zg'atilgan shaxs” [6].

Mazkur izohda da'vogar leksemasining “o'z manfaatini ko'zlab murojaat qilgan shaxs” terminologik ma'nosiga ega ekanligi namoyon bo'ladi. Ammo O'TILda bu leksemaning huquqshunoslikka daxldor ekanligi e'tirof etilgan holda, uning umumtiste'mol birligi sifatida qo'llanishi mumkinligiga ishora qiluvchi izohi ham keltirilgan. YA'ni leksemaning jami uchta

ma'nosi O'TILda izohlangan bo'lib, shulardan ikkitasi huquqshunoslik sohasiga aloqador terminologik ma'nolarni aks ettirsa, qolgan bir ma'no uning umumtiste'mol birligi sifatida qo'llanishini ta'minlaydi: “Musobaqa, tanlov, sport o'yinlarida yuqori o'rin uchun kurashuvchi” [7]. Izohli lug'atda keltirilgan bu ma'no huquqiy munosabatlarni emas, balki muayyan tadbirda ishtirok etayotgan va g'alaba qozonishni maqsad qilgan shaxsni ifodalaydi.

Sanalgan leksik-semantik xususiyatlar nafaqat so'z shaklidagi terminlar, balki birikma shaklidagi terminlarga ham aloqador ekanligini ta'kidlash lozim. YA'ni birikma shaklidagi terminlarda ham umumtiste'mol birligi sifatida qo'llana olish yoki faqat muayyan soha bilan bog'liqlik holati kuzatiladi. Qayd etib o'tish kerakki, birikma shaklidagi terminlarning umumtiste'mol birligi vazifasida qo'llanishi so'z shaklidagi terminlarga nisbatan kamroq kuzatiladi. Zero, termin birikma tarzida shakllantirilgan ekan, bu ilmiy tushunchani bir so'z bilan ifodalash qiyin bo'lganligini anglatadi. Nominativ birlik sifatida qaraladigan bunday birikmalar aksariyat hollarda faqat shu sohaga oid matnlardagina qo'llanadi xolos. Huquqshunoslik sohasi ham bundan mustasno emas, albatta. Dastlabki tergov, dastlabki sud muhokamasi, davlat tuzumi, da'vo arizasi, davomli jinoyat, dengiz huquqi, demokratik davlat, ekspert xulosasi, hadya shartnomasi, guvohning advokati, harbiy jinoyatlar, harbiy sir, haqiqatni aniqlash prinsipi, hakamlik sudi, ozodlikni cheklash, hadyani bekor qilish, harbiy holat, hokimiyat vakili, hodisa joyini ko'zdan kechirish, jazoni ijro etish muassasasi, dastlabki sud instansiyasi, da'voni ta'minlash, delikt majburiyatlar, deputat so'rovi, deputatlar palatasi, diplomatik korpus, dunyoviy davlat, dualistik respublika, kassatsiya shikoyati, saylov byulleteni, saylov kampaniyasi, shaxsiy daxlsizlik, tabiiy huquq, yillik mehnat ta'tili, yo'l harakati xavfsizligi, yo'l-transport hodisasi, yosh senzi, yopiq sud majlisi, yuridik shaxs, yuridik amaliyot, yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni aniqlash kabi huquqshunoslikka oid birikmali terminlar faqat sohada qo'llanadigan nominativ birliklardir, deyishimiz mumkin. Bunday terminlar huquqshunoslik sohasi uchun yaratilgan va shu sohaga oid matnlardagina qo'llanadi. Tabiiyki, bunday birikmalarining umumtiste'moldagi birikmalar bilan ma'nodoshlik, shakldoshlik hosil qilishi haqida gapirish noo'rin.

Huquqshunoslik sohasining inson faoliyati, turmush tarzi, jamiyat a'zosi sifatidagi xatti-harakatlarini ham qamrab olishi uning terminologiyasida umumtiste'mol birligi sifatida qo'llanishi mumkin bo'lgan birikmali terminlar mavjudligini izohlaydi. Ancha miqdor, ko'p miqdor, jazoni ijro etish, aqli rasolik, aqli zaiflik, asosiy jazo, avtonom tuzilma, dam olish vaqti, himoyalani shu huquqi, kam ahamiyatli qilmish, savdo faoliyati, yaroqsiz mahsulot, yashash joyi, yashirin shirkat, yukni oluvchi, yuridik fakt, yuridik tajriba, zararni qoplash, zaxira yerlar, yer uchastkasi, shartnoma shakllari, chet el banki, chet el fuqarolari, chin ko'ngildan pushaymon bo'lish kabi huquqshunoslikka doir birikmali terminlar umumtiste'mol birligi sifatida o'zbekcha matnlarda faol qo'llanadi.

Huquqshunoslik terminologik tizimi axloq, urf-odat va qadriyatlar bilan bog'liq leksik birliklarni ham qamrab oladi. Bu borada N.D.Golevning quyidagi fikrlarini keltirish maqsadga muvofiq: “kamsitish”, “yerga urish”, “qadr-qimmat”, “tuhmat”, “zarar”, “ma'naviy zarar” kabi leksemalar yuridik metatilda to'liq terminologik ma'no anglatadi, deb bo'lmaydi” [8]. Jahon tilshunosligida ba'zi olimlar huquqshunoslik meyorlariga mos keladigan, huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan har qanday so'z va birikmani yuridik terminlar sirasiga kiritish mumkinligini qayd etadilar [9]. Bunda huquqshunoslikka oid terminlarning leksik-semantik xususiyatlari asosiy o'rin tutadi. Huquqiy terminologiya bilan shug'ullangan olimlar huquqshunoslikka oid leksik birliklarning “terminlashish” darajasini uch guruhga ajratishni taklif qiladilar:

umumtiste'mol birligi bo'la oladigan terminlar (bunday terminlar mutaxassis bo'lmagan shaxslar uchun ham tushunarli bo'ladi – E.S.);

maxsus huquqshunoslik terminlari (faqat huquqiy ifodadan tarkib topgan terminlar);

d) maxsus sohaviy terminlar (muayyan sohaga doir huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi terminlar) [10].

УДК:81:572

Раъно МАДЖИДОВА,

Доктор филологических наук (DSc), профессор институт ISFT

E-mail: r.urishevna@mail.ru

На основе отзыва профессора НУУз И. Сиддиковой

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТРАДИЦИОННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОМ И ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Аннотация

Статья посвящена интересной и актуальной проблеме современного языкознания – проблеме интерпретации традиционных ценностей, как аспекта синхронического, так и диахронического языкознания. Систему ценностей в языке и культуре изучает аксиология. В данной статье анализируются и описываются следующие виды ценностей: духовные, предметные, абсолютные (или объективные), вечные, созидательные, терминальные, субъектно-личностные, положительные, эгоистические, витальные.

Ключевые слова: Ценности, духовность, духовные ценности, традиционные ценности, ценностные ориентиры, концепт, ценностные концепты, аксиология, положительные ценности, отрицательные ценности.

AN'ANAVIY QADRIYATLARNING ZAMONAVIY VA TARIXIY ASPEKTD A BERILISHI

Annotatsiya

Maqola zamonaviy tilshunoslikning qiziqarli va dolzarb muammosiga - sinxron va diaxronik tilshunoslikning bir jihati sifatida an'anaviy qadriyatlarni talqin qilish muammosiga bag'ishlangan. Aksilogiya til va madaniyatdagi qadriyatlar tizimini o'rganadi. Ushbu maqolada quyidagi qadriyatlar turlari tahlil qilinadi va tavsiflanadi: ma'naviy, obyektiv, mutlaq (yoki obyektiv), abadiy, ijodiy, yakuniy, subyektiv-shaxsiy, ijobiy, egoistik, hayotiy.

Kalit so'zlar: Qadriyatlar, ma'naviyat, ma'naviy qadriyatlar, an'anaviy qadriyatlar, qadriyat yo'riqnomalari, tushuncha, qadriyat tushunchalari, aksilogiya, ijobiy qadriyatlar, salbiy qadriyatlar.

INTERPRETATION OF TRADITIONAL VALUES IN A MODERN AND HISTORICAL ASPECT

Annotation

The article is devoted to an interesting and topical problem of modern linguistics – the problem of interpreting traditional values, both as an aspect of synchronic and diachronic linguistics. The system of values in language and culture is studied by axiology. This article analyzes and describes the following types of values: spiritual, objective, absolute (or objective), eternal, creative, terminal, subjective-personal, positive, egoistic, vital.

Key words: Values, spirituality, spiritual values, traditional values, value orientations, concept, value concepts, axiology, positive values, negative values.

Введение. Ценности возникают в результате познавательной деятельности человека: «ценности связаны с человеком так, что ценностей вне человека и общества нет, вне отношения к человеку предметы сами по себе ценностной классификации не подлежат, ценности формулируются человеком в его продуктивной деятельности» [5] и существуют только в его коллективном и индивидуальном сознании.

Одной из основополагающих ценностей выступает человек и его жизнь, что является телесной ценностью. Однако, несмотря на то, что самым ценным считается для человека его жизнь, она не входит в категорию высших ценностей. К высшим ценностям относятся ценности, связанные с духовным миром личности и общества, например, духовность. Духовность – это духовно-нравственное качество, присущее как отдельно взятой личности, так и обществу, народу в целом.

Под духовностью определенного народа понимается извлечение уроков из прошлого, память о влиянии естественной среды и наставлениях великих предков, степень восприятия мира при помощи родного языка. Основным признаком нации является своеобразное восприятие ею мира с опорой на собственный исторический опыт в пределах возможности языка. Сущность и содержание нации определяется ее

духовностью [1]. Духовность есть индикатор могущества любой державы или нации.

По справедливому замечанию А.Н. Белобородко, в XXI веке наблюдается трансформация традиционных ценностей и появление системы новых ценностных ориентаций, которая транслируется в массовой, в частности поп-культуре посредством «масштабной системы концептов, влияющей на сознание индивида и предписывающей ему определенные установки» [3]. Ценностные ориентиры общества и личности меняются.

Определенный интерес вызывает интерпретация традиционных ценностей современниками, в особенности студенческой молодежью. Ценностный концепт «Благополучие близких людей» в сознании современной молодежи представлен ядерным смыслом «здоровье и душевный покой близких людей» и на периферии – признаком «материальная обеспеченность близких людей», концепт «Дружба»: «душевная близость», «душевная привязанность» (ядро) – «откровенность» и «безопасность» (периферия), концепт «Счастье»: «любовь» (ядро) – «материальное благополучие и высокое общественное положение» (периферия), концепт «Семья»: «воспитание детей», «интересы семьи» (ядро) – «интересы семьи выше личных интересов» (периферия), концепт «Свобода»: «самореализация» (ядро) – «создать семью» (периферия), концепт «Любовь»: «создать семью» (ядро) –

«дружеская привязанность» (периферия), концепт «Вера»: «вера в бога» (ядро) – «уверенность в своих силах» (периферия), концепт «Самореализация»: «получить широкую известность» (ядро) – «иметь интересную работу» (периферия) [4]. Анализ отражения ценностных концептов в языковом сознании студенческой молодежи показывает, что на передний план выдвигаются более абстрактные, идеализированные, духовно-возвышенные смыслы, а все материальное, «приземленное», прагматическое находит свое отражение в периферии концептуального поля.

Как показывает анализ научной литературы по аксиологии, ценности классифицируются на: моральные ценности; правовые ценности; научные ценности; исторические ценности; социальные ценности; философские ценности и др.

Ценности могут быть природными и приобретенными, культурными. В таком случае говорят о познавательных, утилитарных, этических, эстетических и др. ценностях. Все разновидности ценностей взаимосвязаны и составляют в совокупности определенную ценностную иерархию, в основании которой лежат базовые («вечные») ценности, означающие «то, что всего дороже для человека, то, за что он способен, в критической ситуации ценностного выбора, отдать все, что он имеет, даже свою жизнь» [5]. К таким базовым ценностям относятся такие ценности, как свобода, истина, красота, справедливость, добро и польза и др.

Проблема классификации ценностей интересовала ученых-мыслителей с давних времен. Например, размышления на тему ценностного смысла понятий блага, красоты, справедливости можно встретить еще у Сократа, идеи которого нашли свое развитие в трудах его ученика Платона. Так, по мнению Платона, «государство, желающее себя сохранить и по мере человеческих сил быть счастливым, должно по необходимости правильно различать ценности. Но самое ценное по праву – это блага, относящиеся прежде всего к душе, если в ней есть рассудительность, затем прекрасные качества тела и, в-третьих, так называемые блага, относящиеся к имуществу и достатку. Если какой-нибудь законодатель или какое-то государство выйдут за эти пределы, оценив наиболее высоко достаток или поместив, в смысле ценности, низшее перед высшим, он совершит дело и негосударственное, и нечестивое» [6]. Таким образом, по Платону, ценности составляют три ступени: первая, низшая, ступень – ценности, являющие собой имущественные блага, вторая, средняя, ступень – ценности, являющие собой телесные блага, третья, высшая, ступень – ценности, являющие собой душевные блага.

Согласно Аристотелю, ценности, или по его определению «блага подразделяют на три вида: так называемые внешние, относящиеся к душе и относящиеся к телу, причем относящиеся к душе мы [все] называем благами в собственном смысле слова и по преимуществу, но мы именно действия души и ее деятельности представляем относящимися к душе» [2]. Заслуживает внимания утверждение Аристотеля о том, что «и ценным является и доставляет удовольствие [в собственном смысле слова] то, что таково для добропорядочного, ибо для каждого наиболее предпочтительна деятельность в соответствии с его собственным складом и для добропорядочного тем самым таково деятельность, сообразная добродетели» [2]. Это говорит об относительности и избирательности ценности для отдельно взятого индивида.

По ходу дальнейшего развития философии и собственно аксиологии классификация ценностей стала осуществляться по разным критериям. В зависимости от того, в какой области бытования человечества ценности были выведены (в области истинности, эстетики, этики (морали), гедонистической или прагматической областях), были выделены вещные, логические, эстетические, этические ценности, ценности бытия, ценности потребления и т.п. В настоящее время вне зависимости от того, к какой разновидности они относятся и какими экзистенциальными и качественными свойствами обладают, ценности дифференцируются по классической трихотомии: положительное, нейтральное или отрицательное их оценивание.

Деление ценностей на положительные и отрицательные восходит к учениям Д. Юма, который обосновал правомерность суждения о свойстве одной и той же ценности относиться и к положительной, и к отрицательной в зависимости от обстоятельств [7]. Нам импонирует мнение Д. Юма о том, что «человек рожден преимущественно для деятельности и в своих поступках руководствуется вкусом и чувством, стремясь к одному объекту и избегая другого в зависимости от той ценности, которую он приписывает этим объектам, и от того, в каком свете они ему представляются» [7]. Иначе говоря, любой материальный или духовный объект как определенная ценность в сознании индивида приобретает положительную или отрицательную оценку, которая и предопределяет собственно «вкус и чувство» при выборе личностью того или иного поступка.

Свойство одной и той же ценности относиться и к положительной, и к отрицательной в зависимости от ситуации говорит об относительности рассматриваемой ценности. Классификация ценностей на относительные и абсолютные принадлежит И. Канту, который исходит из зависимости/независимости существования объектов, являющихся ценными для человека, от его воли [6]. К абсолютной положительной ценности, например, относится такая ценность, которая представляет собой добро в любом отношении без ограничений (Божественная любовь), в то время как относительная ценность может иметь характер добра только относительно кого- или чего-либо (материнская любовь).

В целом, следует отметить, в основе разнообразия классификаций ценностей лежат разные подходы исследователей к выделению типов и видов ценностей, разные критерии. Исследуя природу и характер ценности, ученые различают различные ее типы и виды в зависимости от того, какой критерий положен в основу классификации. В частности, выделяют следующие разновидности ценностей:

духовные ценности, удовлетворяющие потребности души: музыка, литература, искусство, кино, исторические памятники, наука, виртуальный мир, – материальные (утилитарные) ценности, которые удовлетворяют производственные и потребительские интересы индивида и общества;

предметные ценности, которые заключаются в оценочном значении характеристик и свойств предметов, – ценности сознания, ценностные представления;

абсолютные (или объективные) ценности, существование которых не зависит от воли человека и которые никогда, нигде и никому не причиняют зла или вреда, являются общезначимыми, – относительные (субъективные) ценности, являющиеся значимыми лишь для отдельных субъектов;

вечные ценности, которые значимы во все времена, – ситуативные ценности, которые представляют значимость относительно заданного контекста бытия;

созидательные ценности как продукт творческой деятельности – ценности переживания, вызывающие определенные эмоциональные чувства у индивида, – ценности отношения человека к ограничивающим жизнь человека факторам – ценности-качества, оптимальные для саморазвития и самореализации;

терминальные ценности есть ценности-цели, конечные ценности, – инструментальные ценности, которые представляют значимость в качестве средства достижения конечной цели;

субъектно-личностные ценности, индивидуальные, – наиндивидуальные ценности, групповые, национальные, общечеловеческие;

положительные ценности – отрицательные ценности;

эгоистические ценности, индивидуальная свобода, выгода, польза, – альтруистические ценности, жертвование личными интересами ради блага других;

витальные ценности, которые непосредственно касаются жизни человека как физиологического существа, – социальные ценности, связанные с социальным положением и статусом человека, – политические ценности, направленные на процветание человека в условиях государственности, – моральные ценности,

базирующиеся на понятиях добра и зла, – религиозные ценности, утверждающие божественное начало, – эстетические ценности, идеалы прекрасного или безобразного.

Таким образом, ценность является философской категорией, выражающей выдвинутые в результате нравственного осмысления индивидом (социумом) предметно-феноменальной действительности сквозь призму ее долженствования и значимости фундаментальные нормы и достижения человечества. Ценности, отражая как своеобразие национального сознания того или иного народа в целом, так и установки отдельных личностей, служат мерилем в оценочной деятельности человека.

Все вышеизложенное позволяет нам сделать вывод о том, что аксиологическая языковая картина мира предопределяется жизненным опытом человека, его ценностными установками, помогающими ему строить свою социально-коммуникативную деятельность и речевое поведение в различных сферах жизни в соответствии с одобряемыми обществом моделями поведения, в рамках, принятых в лингвокультурной общности норм и предписаний, которые изначально носят оценочный характер.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арипова З.С. Шахс ахлоқий ғазилатлари тақомилида миллий маънавият ва умуминсоний қадриятларнинг ўзаро алоқадорлиги: Фалс. ғанл. номз. ...дисс. – Тошкент, 2012. – С. 55.
2. Белобородко А.Н. Культурные сценарии в современной поп-культуре (на материале текстов песен церемонии «Золотой граммафон»). // Тез. докл. науч. семинара с междунар. участием. – Екатеринбург: Ажур, 2016. – С. 7.
3. Вепрева Т.И. Ядерные и периферийные ценностные смыслы в языковом сознании студенческой молодежи: результаты экспериментального исследования. // Тез. докл. науч. семинара с междунар. участием. – Екатеринбург: Ажур, 2016. – С. 13.
4. Инжечик А.А. Антропоцентрическая парадигма современного языкознания и человеческий фактор в языке. // Доклады Башкирского университета. 2023. – Том 8. №3. – С. 33-39.
5. Лингвистика и аксиология: этносемиотрия ценностных смыслов: коллективная монография. – Москва: ТЕЗАУРУС, 2011. – С. 28.
6. Рузиева Р.Х. Жамиятнинг маънавий янгиланишида миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигини шакллантириш масалалари: Фалс. ғанл. докт. ...дисс. – Тошкент, 2012. – С. 22-23.
7. Юм Д. Исследование о человеческом разумении. – Москва: Прогресс, 1995. – С. 54.

Madina MELIQULOVA,
Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti
E-mail: madinameliqulova93@gmail.com

PhD B.Shukurova taqrizi asosida

KASB-HUNAR BO'YICHA SHAXSLARNI NOMLASHDA G'ARBIY YEVIROPA O'ZLASHMALARI (UZBEK VA RUS TILLARI MISOLIDA)

Annotatsiya

Mazkur maqola kasb-hunar bo'yicha shaxslarni nomlashda G'arbiy Yevropa tillaridan (ayniqsa ingliz tilidan) o'zlashgan so'zlar va ularning O'zbek va Rus tillaridagi ta'siri haqida tahlilni o'z ichiga oladi. Kasb-hunar atamaları har bir jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning o'zgarishi va rivojlanishi turli madaniy o'zgarishlar, jumladan, xalqaro aloqalar orqali amalga oshadi. G'arbiy Yevropa tillaridan, xususan ingliz tilidan o'zlashgan so'zlar, nafaqat yangi kasb-hunarlar, balki ularga bo'lgan yondashuvlarni ham ta'sir qiladi. Ushbu maqola o'zbek va rus tillaridagi o'zlashmalarni solishtirib, ularning etimologiyasi, leksik va semantik xususiyatlarini tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: Kasb-hunar, o'zlashmalar, g'arbiy yevropa tillari, ingliz tili, o'zbek tili, rus tili, etimologiya, leksik xususiyatlar, semantika, xalqaro aloqalar.

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ИМЕН ЛИЦ ПО ПРОФЕССИИ (НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация

В данной статье проводится анализ слов, заимствованных из западноевропейских языков (особенно английского) и их влияние на узбекский и русский языки при наименовании людей по профессии. Профессиональные термины тесно связаны с экономической и социальной структурой каждого общества, а их изменение и развитие осуществляется посредством различных культурных изменений, включая международные отношения. Слова, заимствованные из западноевропейских языков, особенно английского, влияют не только на новые профессии, но и на подходы к ним. В данной статье сравниваются узбекские и русские заимствования, анализируется их этимология, лексические и семантические особенности.

Ключевые слова: Профессия, приобретения, западноевропейские языки, английский, узбекский, русский, этимология, лексические особенности, семантика, международные отношения.

WESTERN EUROPEAN CHANGES IN THE NAMING OF PERSONS BY PROFESSION (ON THE EXAMPLE OF UZBEKISTAN AND RUSSIAN LANGUAGES)

Annotation

This article contains an analysis of words borrowed from Western European languages (especially English) in naming people by profession and their influence on the Uzbek and Russian languages. Professional terms are closely related to the economic and social structure of each society, and their change and development are carried out through various cultural changes, including international relations. Words borrowed from Western European languages, especially English, affect not only new professions, but also approaches to them. This article compares borrowings in the Uzbek and Russian languages, analyzing their etymology, lexical and semantic features.

Key words: Profession, borrowings, Western European languages, English, Uzbek, Russian, etymology, lexical features, semantics, international relations.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda kasb-hunar atamaları, ularning tildagi ifodalanishi va yangi kasb turlarining vujudga kelishi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar bilan shambarchas bog'liq. Bugungi kunda globalizatsiya va xalqaro aloqalar tufayli, ko'plab tillar o'zga tillardan o'zlashmalarni qabul qilmoqda. G'arbiy Yevropa tillari, xususan ingliz tili, o'zgaruvshan dunyoda texnologiyalar va biznes sohalaridagi innovatsiyalar bilan birga yangi kasb-hunarlarni yaratishda muhim rol o'ynamoqda.

O'zlashmalar tilga faqat yangi so'zlar kiritibgina qolmay, balki tilning strukturasi va semantikasi tomonida ham sezilarli o'zgarishlarga olib keladi. O'zbek va rus tillari ham G'arbiy Yevropa tillaridan, ayniqsa ingliz tilidan, o'zlashgan so'zlarni o'z ichiga olgan. Bu o'zlashmalar, ko'pinsha, yangi kasb-hunarlarni nomlashda qo'llaniladi va xalqaro amaliyotlar bilan uyg'unlashishga yordam beradi. Shuningdek, kasb-hunarlarni nomlashdagi o'zgarishlar, ijtimoiy o'zgarishlar va kasb turlarining rivojlanishini ham aks ettiradi.

Ushbu maqolada, G'arbiy Yevropa tillaridan, ayniqsa ingliz tilidan, o'zlashgan so'zlarning o'zbek va rus tillariga qanday ta'sir qilganligi, bu ta'sirlarning leksik va semantik jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, kasb-hunar bo'yicha shaxslarni nomlashda yuzaga kelgan o'zgarishlar va yangi so'zlar atamalarining ijtimoiy-madaniy ahamiyati ko'rib shiqiladi.

Maqola, o'zlashmalar va ularning tilga kiritilishi, shuningdek, kasb-hunar atamalarining madaniy va iqtisodiy rivojlanishdagi o'rni shuqurroq tushunishga qaratilgan.

Asosiy qism. G'arbiy Yevropa o'zlashmalarining o'zbek tiliga ta'siri

O'zbek tiliga ingliz tilidan kirgan o'zlashmalar ko'plab sohalarida, xususan, iqtisodiyot, biznes, texnologiya va ilm-fanda o'z aksini topgan. G'arbiy Yevropa tillaridan kirgan so'zlar, yangi kasb-hunarlarni nomlashda, yangi terminlarni yaratishda keng qo'llanilmoqda. Ingliz tilidan o'zlashgan so'zlar, nafaqat yangi kasblarni, balki yeski kasb nomlarining yangi ma'nolarini ham taqdim yetadi.

Masalan, "menedjer" (inglizsha "manager"), "dizayner" (inglizsha "designer"), "marketing mutaxassisi" (inglizsha "marketing specialist") kabi atamalar o'zbek tilida keng tarqalgan. Bu atamalar ilgari o'zbek tilida mavjud bo'lgan an'anaviy kasb nomlari o'rniga ishlatiladi. Bular, ayniqsa, zamonaviy ishbilarmonlik va texnologiya sohalaridagi yangi kasblarni ifodalash ushuncha foydalaniladi. O'zbek tilida "menedjer" atamasi kompaniya rahbari yoki boshqaruvshisini ifodalovshi umumiy bir so'z sifatida ishlatiladi. Shuningdek, "designer" (dizayner) so'zi o'zbek tilida avvalgi "badiiy rassom" yoki "rasm shizuvshi" atamalarining o'rnini bosgan.

Shuningdek, "IT-mutaxassis" yoki "dasturshi" kabi yangi kasb nomlari ham ingliz tilidan o'zlashgan so'zlar orqali shakllangan. Bu so'zlar, ingliz tilidagi "programmer" va "IT spetsialist" kabi terminlarning o'zbek tiliga moslashgan shakllaridir.

G'arbiy Yevropa o'zlashmalarining rus tiliga ta'siri

Rus tiliga ingliz tilidan o'zlashgan so'zlar ko'p jihatdan savdo, texnologiya, marketing va sport sohalarida qo'llaniladi. "Menedjer" (menedjer), "marketolog" (marketolog), "blogger" (blogger), "trener" (trener) kabi so'zlar rus tilida keng tarqalgan. Bu so'zlar, ingliz tilidagi dastlabki shakllariga mos ravishda, rus tilida o'zbek tiliga nisbatan ko'proq ishlatiladi.

Misol ushuni, rus tilidagi "menedjer" atamasi nafaqat rahbarni ifodalash, balki jamoa boshqaruvshisini ham ifodalovshi keng ma'nolarda ishlatiladi. Shuningdek, "marketolog" (marketing mutaxassisi) va "trener" (mashg'ulot o'tkazuvshi) kabi so'zlar rus tilida yeng ko'p ishlatiladigan kasblardan bo'lib, ularning ishlatilishi ilgari "savdo menejeri" yoki "sport murabbiyi" kabi an'anaviy atamalarni almashgan.

Bundan tashqari, rus tilida inglizcha o'zlashmalar ko'plab sohalarida tilga kiritilgan bo'lib, ular yangi kasb-hunarlarini ta'riflash bilan birga, yeski kasblar ushuni yangi yondashuvlarni ham keltirib shiqarmoqda. Masalan, "blogger" (blogger) so'zi rus tilida yeski "jurnalist" yoki "yazuvshi" so'zlarini yangi semantik yondashuvda almashtiradi. Bunday o'zgarishlar, tilning zamon bilan moslashishini va yangi kasblar va sohalar bilan bog'lanishini ko'rsatadi.

O'zbek va rus tillarida o'zlashmalarining semantik o'zgarishi

O'zlashmalar nafaqat tilga yangi so'zlarni olib keladi, balki ular yeski atamalarni yangi ma'nolar bilan yangilaydi. O'zbek va rus tillarida ingliz tilidan o'zlashgan so'zlar ko'pinsha yangi kasb-hunarlarini nomlashda qo'llaniladi. Bu o'zgarishlar, kasb-hunarlarining rivojlanishini va ijtimoiy talablarga moslashuvini aks yettiradi.

Misol ushuni, ingliz tilidagi "designer" so'zi o'zbek va rus tillarida "dizayner" shaklida o'zlashgan va yeski "rasm shizuvshi" yoki "badiiy rassom" so'zlarining o'rnini bosgan. Bu, o'z navbatida, dizayn sohasidagi yangi mutaxassisliklarning rivojlanishini ifodalaydi. Xuddi shunday, "IT mutaxassisi" (inglizcha "IT spetsialist") yoki "programmer" (dasturshi) so'zlari, o'zbek va rus tillarida texnologiyalar sohasida yangi kasb-hunarlarini yaratishda ishlatilmoqda.

Shuningdek, rus tilida "blogger" (blogger) so'zi yangi ijtimoiy faoliyatni ifodalovshi atama sifatida shakllanib, "yazuvshi" yoki "jurnalist" kabi yeski kasb nomlarining o'rnini olishga intilmoqda. Bu o'zgarishlar, nafaqat til tizimida, balki madaniyat va jamiyatdagi yangi ijtimoiy talablar va o'zgarishlarni aks yettiradi. G'arbiy Yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlar, ayniqsa ingliz tilidan, o'zbek va rus tillarida yangi kasb-hunarlarini nomlashda katta rol o'ynaydi. Ushbu o'zlashmalar, yangi ijtimoiy va iqtisodiy sohalarining rivojlanishini aks yettiradi va til tizimida yangi semantik qatlamlarni yaratadi. O'zbek va rus tillaridagi o'zlashmalar, jamiyatdagi globalizatsiya jarayonini va xalqaro aloqalarning ta'sirini ko'rsatadi. Bu so'zlar, o'zbek va rus tilida yangi kasb-hunarlarini nomlashga yordam beradi va yeski atamalarni yangilashga xizmat qiladi. Shunday qilib, o'zlashmalar nafaqat tilga yangi so'zlarni kiritadi, balki tilning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy rivojlanishidagi o'rnini haqida ham ma'lumot beradi.

Bugungi kunda globalizatsiya jarayonlari dunyoning turli burshaklarida tildagi o'zgarishlar va madaniy aloqalarning kushayishiga olib kelmoqda. Xususan, G'arbiy Yevropa tillari, ayniqsa ingliz tili, dunyo miqyosida yeng keng tarqalgan va ta'sirchan til bo'lib, ko'plab sohalarida yangi kasb-hunarlarini yaratishda va nomlashda asosiy rol o'ynamoqda. Bu o'zgarishlar O'zbekistonda va Rossiyada, jumladan, o'zbek va rus tillarida sezilarli ravishda aks yetmoqda. Kasb-hunarlarini nomlashda ingliz tilidan kirgan o'zlashmalar nafaqat yangi kasb va sohalarini ifodalaydi, balki jamiyatda iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarni ham aks yettiradi.

O'zbek va rus tillaridagi inglizcha o'zlashmalar, o'z navbatida, tilni yangilash, modernizatsiya qilish va xalqaro mehnat bozoriga moslashtirishda muhim vosita sifatida

ishlatilmoqda. Ayniqsa, texnologiya, biznes, marketing va kreativ sohalarida yangi kasb-hunarlar va mutaxassisliklar paydo bo'lishi, yeski kasb nomlarining o'zgarishi, til tizimida yangi leksik birliklarning vujudga kelishiga olib keldi.

Bundan tashqari, o'zlashmalarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, ijtimoiy antropologiya va iqtisodiy sohalarida ham muhim. G'arbiy Yevropa tillarining o'zlashmalari kasb-hunarlarini nomlashda global madaniyatning ta'sirini ko'rsatib beradi, shuningdek, tilning vaqt o'tishi bilan qanday rivojlanayotganini va ijtimoiy talablar bilan qanday uyg'unlashayotganini tushunishga yordam beradi.

Shu sababli, o'zbek va rus tillarida kasb-hunar bo'yisha shaxslarni nomlashda G'arbiy Yevropa o'zlashmalarining o'rnini va ta'sirini tahlil qilish, nafaqat tilshunoslar ushuni, balki iqtisodshilar, madaniyatshunoslar va siyosatshilar ushuni ham muhim va dolzarb masaladir. Bu mavzu, global aloqalar va tilshunoslikning o'zaro bog'liqligini shuqurroq tushunish, shuningdek, milliy va xalqaro mehnat bozoridagi o'zgarishlarga javob berish nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega.

Muhokama. G'arbiy Yevropa tillaridan, ayniqsa ingliz tilidan, o'zlashgan so'zlarning o'zbek va rus tillariga ta'siri hozirgi globalizatsiya davrida juda dolzarb mavzu hisoblanadi. Til nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarning aks-sadosidir. Shuning ushuni, tilga yangi o'zlashmalar kirishi, ayniqsa kasb-hunarlarini nomlashda, jamiyatning o'zgaruvshan yehtiyojlariga javob berish va yangi global talablarga moslashish jarayonlarini ko'rsatadi.

Birinshi navbatda, ingliz tilidan o'zlashgan so'zlar, asosan, zamonaviy texnologiyalar, biznes, ilm-fan va kommunikatsiya sohalaridagi o'zgarishlarga bog'liq. O'zbek va rus tillaridagi kasb-hunar atamalari, G'arbiy Yevropa tillaridan kirgan o'zlashmalar bilan to'ldirilgan. Bu atamalar, nafaqat yangi kasblarni nomlash, balki yangi ijtimoiy va iqtisodiy strukturalarni ifodalashda ham yordam beradi. Masalan, "menedjer", "dizayner", "programmer" kabi so'zlar o'zbek va rus tillarida yangi kasb nomlari sifatida ishlatilmoqda. Bu o'zlashmalar, o'zbek va rus tilidagi yeski, an'anaviy kasb nomlarining o'rnini bosib, jamiyatning yangi yehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, o'zlashmalarining leksik va semantik jihatlarini tahlil qilishda, ularning tilga qanday kirib kelishi va so'zlashuvda qanday ishlatilishi muhimdir. O'zlashmalar ko'pinsha ma'lum bir kontekstdan tashqari ishlatiladi va ba'zi hollarda ularning ma'nolari bir oz o'zgaradi. Misol ushuni, ingliz tilidagi "manager" so'zi o'zbek va rus tillarida ko'proq jamoa boshqaruvshisi yoki rahbar sifatida ishlatiladi, lekin aslida bu so'zning ma'nosi kengroq bo'lib, turli sohalarida boshqaruvni anglatadi. Shunday qilib, o'zlashmalar nafaqat yangi so'zlarni olib keladi, balki mavjud atamalarga yangi semantik qatlamlar qo'shadi.

Bundan tashqari, o'zlashmalar tilning rivojlanishiga va global mehnat bozoriga moslashishga xizmat qiladi. O'zbek va rus tillarida ingliz tilidan kirgan so'zlar nafaqat kasb-hunarlarini nomlashda, balki xalqaro aloqalar va global iqtisodiyotga integratsiyalashishda ham muhim o'rin tutadi. Ular, ayniqsa, xalqaro biznes va texnologiya sohalarida ishlayotgan shaxslar tomonidan keng qo'llaniladi. O'zbekistonda va Rossiyada bu so'zlar yangi kasblar va mutaxassisliklar yaratishda va xalqaro mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishda yordam beradi.

Biroq, o'zlashmalarni ishlatish ba'zan ijtimoiy va madaniy muammolarni ham keltirib shiqaradi. O'zbek va rus tillarida inglizcha o'zlashmalar ko'pinsha an'anaviy tilni zaiflashtirishi, ba'zi mahalliy so'zlarning unutilishiga olib kelishi mumkin. Bu, ayniqsa, milliy identifikatsiya va tilni saqlash masalalarida jiddiy savollarni tug'diradi. Shunday qilib, o'zlashmalarining tilga kiritilishi va ularning semantik o'zgarishi faqat tilshunoslar ushuni yemas, balki jamiyatning madaniy va ijtimoiy rivojlanishi ushuni ham muhim hisoblanadi.

Shuningdek, o'zlashmalarni tilga kiritish, bir tomondan, tilni global darajada rivojlantirishga yordam bersa, ikkinshi tomondan, milliy tilni saqlash va rivojlantirishda yehtiyotkorlikni talab qiladi. Tilning globalizatsiyaga javoban o'zgarishi, jamiyatda ijtimoiy va iqtisodiy muammolarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, o'zlashmalarni qabul qilishda tilni saqlash va rivojlantirish o'rtasidagi balansni saqlash zarur.

Xulosa. O'zbek va rus tillarida G'arbiy Yevropa o'zlashmalarining kasb-hunarlarni nomlashda qo'llanilishi, zamonaviy jamiyatlardagi ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlarni aks ettiradi. Globalizatsiya va xalqaro aloqalar tufayli ingliz tilidan kirgan so'zlar, ayniqsa, texnologiya, biznes, marketing va ilm-fan kabi sohalarda yangi kasb-hunarlarni nomlashda keng qo'llanilmoqda. O'zbek va rus tillarida bu o'zlashmalar, yangi mutaxassisliklarni yaratishda va kasb-hunarlarni ifodalashda

yordam beradi. Ular, shuningdek, tilni global talablarga moslashtirishda, xalqaro mehnat bozoriga integratsiyalashishda muhim rol o'ynaydi. Biroq, ingliz tilidan o'zlashgan so'zlarning semantik o'zgarishi, ba'zan mahalliy tilni zaiflashtirish va yeski kasb nomlarini unutilishiga olib kelishi mumkin. Shuning ushun, o'zlashmalarni tilga kiritishda yehtiyotkorlik zarur. O'zlashmalar tilning rivojlanishiga xizmat qilishi, lekin milliy tilning o'ziga xosligini saqlashga ham ye'tibor berilishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Shodiev, A. (2018). "Tilshunoslikning asosiy tamoyillari va leksikologiya". Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
2. Ziyaev, X. (2020). "O'zbek tilidagi o'zlashmalar: Leksik va semantik tahlil". Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Raxmatov, R. (2019). "O'zbek tilidagi inglizcha o'zlashmalar va ularning ta'siri". Tashkent: Xalqaro nashr.
4. Muxtorov, B. (2021). "G'arbiy Yevropa tillaridan o'zlashmalar va ularning o'zbek tiliga ta'siri". Toshkent: Ma'naviyat.
5. Jumanazarov, M. (2017). "Globalizatsiya jarayonida til o'zgarishlari". Toshkent: Sharq nashriyoti.
6. Ismailov, K. (2022). "O'zbek tilidagi so'z o'zlashmalari va ularning tilshunoslikdagi o'rni". Toshkent: O'zbekistan Milliy Universiteti nashriyoti.
7. Yusupov, T. (2016). "Ingliz tilidan o'zlashmalar va ularning o'zbek tilidagi roli". Tashkent: O'quvchi nashriyoti.

UDK:413.164(045)

Gulandom MIRXANOVA,
BuxDPI dotsenti, PhD
E-mail: gulandommirxanova99@gmail.com

Qarshi davlat universiteti professori, DSc N.Yuldosheva taqrizi asosida

O'ZBEK TILIDA TERMINLARNING SHAKLLANISHI VA TADQIQIGA KONSEPTUAL YONDASHISH

Аннотация

O'zbek tilida terminlarning shakllanishi va tadqiqi murakkab lingvistik jarayon bo'lib, u konseptual yondashuv asosida tahlil qilinishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada o'zbek terminologiyasining shakllanish bosqichlari, uning ilmiy asoslari hamda rivojlanish qonuniyatlari o'rganiladi. Terminlar ijtimoiy-madaniy taraqqiyot va ilm-fan sohalarining rivoji bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning tizimligi va meyoriy qo'llanilishi muhim omillardan biri hisoblanadi. Shuningdek, maqolada terminlarning semantik xususiyatlari, ularning xalqaro terminologiya bilan uyg'unlashuvi va o'zbek tilidagi o'ziga xos rivojlanish yo'nalishlari tahlil qilinadi. Terminlarning shakllanishida konseptual yondashuv asosida ularning lingvistik xususiyatlari, leksik-semantik aloqalari va funksional qo'llanilishi muhokama qilinadi. O'zbek tilida yangi terminlarning paydo bo'lishi va ularni standartlashtirish masalalari ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: Lug'at, leksik birliklar, ijtimoiy-kommunikativ birlik, termin, atama, leksik sath, semantik tasniflash.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ И ИССЛЕДОВАНИЮ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Образование и исследование терминов в узбекском языке представляет собой сложный лингвистический процесс, и важно анализировать его на основе концептуального подхода. В данной статье рассматриваются этапы формирования узбекской терминологии, ее научные основы и закономерности развития. Термины тесно связаны с социокультурным развитием и развитием научных областей, и их систематическое и нормативное применение является одним из важных факторов. В статье также анализируются семантические особенности терминов, их совместимость с международной терминологией, а также конкретные направления развития в узбекском языке. На основе концептуального подхода к образованию терминов обсуждаются их лингвистические особенности, лексико-семантические отношения и функциональное употребление. Также освещено появление новых терминов в узбекском языке и вопросы их стандартизации.

Ключевые слова: Словарный запас, лексические единицы, социально-коммуникативная единица, термин, термин, лексический уровень, семантическая классификация.

CONCEPTUAL APPROACH TO THE FORMATION AND RESEARCH OF TERMS IN THE UZBEKISTAN LANGUAGE

Annotation

The formation and study of terms in the Uzbek language is a complex linguistic process, and its analysis based on a conceptual approach is of great importance. This article studies the stages of formation of Uzbek terminology, its scientific foundations and development patterns. Terms are closely related to socio-cultural development and the development of scientific fields, and their systematic and normative use is one of the important factors. The article also analyzes the semantic properties of terms, their harmonization with international terminology, and specific development directions in the Uzbek language. Based on a conceptual approach to the formation of terms, their linguistic properties, lexical-semantic relations, and functional use are discussed. The emergence of new terms in the Uzbek language and their standardization are also covered.

Key words: Dictionary, lexical units, socio-communicative unit, term, term, lexical level, semantic classification.

Kirish. Bilim va tajribalar aniq moddiy unsur, hodisalarni atashi yoki mavhum tushunchalarni nomlashi mumkin. Terminlarni o'rganuvchi atamashunoslik sohasi "leksik birliklar (ya'ni terminlarning kelib chiqishi, shakli, mazmuni, vazifasi, qo'llanishi, tartiblanishi va yaratilishini qiyoslash)" maqsadini o'z oldiga qo'yadi. Qiyosiy tadqiq turli tillar doirasida, bir tilning turli davrlari kesimida yoki turli fan terminlarini tahlil qilishni o'z ichiga olishi mumkin.

Terminologiya ilmiy til asosini tashkil etib, qat'iy tizimga bo'ysundirilganligi, barcha so'zlashuvchilar ongida ayni ma'no-mazmunni ifodalashi bilan leksik sathning boshqa paradigmalaridan farqlanadi. Bir fan muammosini faqat qat'iy shakllangan an'anaviy yondashuvlar asosida yechish imkonsiz. Ba'zan muayyan muammo turli fan tarmoqlari kesimidagi tahlilni talab etadi. Shu sababdan lingvistika fani ham muntazam taraqqiy etib, unda yangi tadqiq usullari, yondashuvlar va tarmoqlar shakllana boradi. Bu esa bir tadqiq obyektiga turli prizmalardan qarab, yangi xulosalarni shakllantirish va serqirra amaliy natijalar olish imkonini yaratadi.

Ma'lumki, lingvistik nuqtayi nazardan leksik sath elementlarini denotativ, pragmatik va sintagmatik tamoyillar asosida tadqiq etish mumkin. Har bir yondashuv xulosalari bir-birini inkor etmasligi, aksincha biri boshqasini to'ldirib, tadqiqot natijalari tajridiy taraqqiy etishi maqsadga muvofiq. Ushbu

tamoyillarni leksikaning terminologik sathi misolida qisqacha izohlaymiz. Denotativ tadqiq tamoyili muayyan ma'no guruhi, morfologik turkumni tematik tasniflashni maqsad qiladi. Bunda turkum yoki yirik ma'no guruhi tarkibi oraliq va xususiy ma'no turlariga ajraladi, har bir leksema semantik strukturasini izchil tahlil qilinadi. Shuningdek, leksemalar orasidagi lisoniy ma'no munosabatlari aniqlanib, semantik ko'lam chegaralari belgilanadi. Terminologiyani denotativ jihatdan tasniflash ham shu andozada amalga oshiriladi. Shu o'rinda termin va atama farqini qat'iy belgilab olish shart. Atama morfologik turkum jihatidan faqat ot doirasida cheklangani bilan qamroviga ko'ra terminlardan ancha keng, umumiste'mol so'zlariga yaqin turadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ba'zan umumste'mol so'zi atama vazifasini ham bajarishi ma'lum. Terminlarni esa faqat fan-texnika doirasida qat'iy chegaralash lozim. Shu jihatdan barcha terminlarni umumlashtirib bir maydonga to'playdigan arxisema o'laroq "fan-texnika" ma'nosi tanlanadi. Dunyo terminologiyasi o'tgan asr boshlarida ilmiy-texnik atamalar tadqiqi va tahlili asosida shakllandi. Masalan, Ferdinand de Sossyur tilning sistem xarakteriga urg'u beradi, Alfred Sklomann terminlar tizmiyligi haqida fikrlarini bayon etgan. Alfred Sklomann fikriga ko'ra, tildagi barcha atamalar o'zaro chambarchas bog'liq, bir-birini taqazo etuvchi butun qismlaridir. Ingliz atamashunos olimi J.Holmsdorm terminlarni

standartlashtirish zaruratini asoslab, sohada atamalarining unifikatsiya mezonlarini ishlab chiqdi. Yaratilgan baza asosida atamashunos A.Vuster termografik tajribadan kelib chiqib terminologiya nazariyasini shakllantirdi. Uning muallifligidagi "Asosiy tushunchalar lug'ati" ("Dictionary of Basic Concepts") fransuz va ingliz terminlarini aniq qonuniyatlar asosida tarjima yoki interpretatsiya qilganligi bilan ahamiyatli bo'ldi. Manbada terminni o'zlashtirish shartlari, tarjima qilish texnikasi, adaptatsiya va transliteratsiya masalalari izchil yondashuv bilan

mukammal shaklga keltirilgan. Ilmiy-texnik atamalar tahliliga tayanib jahon terminologiya nazariyasi shakllantirildi.

Aynan semantik tasnif, yoki boshqacha aytganda, tematik klassifikatsiya terminologik tuzilmaning mantiqiy-tushunchaviy strukturasi ochib beradi, undagi elementlarning ma'no chegaralari, ma'no xususiyatlari va munosabatlarini yaqqol namoyon qiladi.

Umuman olganda, har qanday tildagi terminologiyani tasniflashni struktur, semantik, qo'llanish doirasiga ko'ra amalga oshirish mumkin:

Terminologiyaning struktur tasnifi

Tub	Yasama	Qo'shma	So'z birikmasi
Mahalla	Saylov	mikrobiologiya	molekulyar biologiya
Deputat	to'qima	open-byudjet	kvant fizikasi
Kosmos	Taqdimot	Ongosti	sut emizuvchi
Asteroid	Fazogir	Saylovoldi	kognitiv tilshunoslik
Atom	manbashunoslik	Qaydnomma	sug'urta polisi
Kod	mexanizatsiyalash	Elchixona	kalit so'z

Struktur tasnif shunchaki "til – til uchun" aqidasi bilan amalga oshirilmaydi. Amalda bunday tasnifning dolzarb ahamiyati mavjud va bu zarurat hozirgi sun'iy intellekt rivoji davrida yanada aktuallashtirilmog'unda. Ma'lumki, sun'iy intellektning asosiy mulotot vositasi til, axborotni qabul qilish va tushunish uchun sun'iy intellekt algoritmlari muayyan til mukammal darajada singdirilishi kerak. Har bir leksik birlik, sintaktik qurilmani struktur jihatdan yaqqol tasniflanish shu jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Til materialidan foydalanish samaradorligini oshirish uchun til mashinalari va sun'iy intellektga izchil struktur klassifikatsiyalar zarur. Leksik sathning struktur tasnifi huddi semantik klassifikatsiya kabi lingvistik korpus tuzishda dasturulamal bo'ladi. Demak, anglashilganidek, denotativ tasnifdan avval struktur klassifikatsiya asoslarini shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

Qo'llanish sohasiga ko'ra terminlarni uch yirik guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga bir necha sohalar uchun umumiy bo'lgan universal terminlar oid: quvvat, murvat, struktura, morfologiya, teorema. Quvvat fizika, energetika va biologiya fan tarmoqlari uchun universal termin, murvat esa turli faoliyatlarda qo'llanishi mumkin bo'lgan farqli texnik vositalarning ajralmas qismi, morfologiya tilshunoslikda so'z turkumlari, so'z tarkibini o'rganuvchi bo'lim, til sathi bo'lsa, biologiya anotomiya fanlarida inson ichki organlari morfologiyasi, o'simliklar morfologiyasi kabi termin birikmalar uchraydi. Bunday universal terminlar bir fan taraqqiyoti faqat shu fan doirasida yuz bermasligini, albatta, turli sohalar kesimidagi terminlar va shu qatorda yangidan yangi yondashuvlarni o'zlashtirish zaruratini asoslaydi. Ikkinchi guruh terminlar faqat bir tor sohada qo'llanuvchi unikal terminlar: leksema, fonema, qo'shma gap. Ushbu terminlar faqat bir fanga oid bo'lib, uning obyektini o'rganish, izohlash va yangi xulosalar berishda asosiy vosita bo'ladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, har qanday fanni tadqiq obyekti, predmeti, vazifalarisiz tasavvur qilib bo'lmagani kabi o'ziga xos unikal terminologik leksikasiz ham tasavvur qilish imkonsiz. Uchinchi guruh terminlar yanada tor ko'lamga ega – bunda bir olim qo'llaydigan konseptual yangi terminlar o'rin oladi. Keyinchalik tadqiqot ommalashishiga qarab bu terminlar bir sohaga mansub unikal leksemalarga aylanishi mumkin. Bundan tashqari terminologiya muayyan davrlar doirasida xoslanib, tarixiy jihatdan ham davrlashtirishi mumkin – yuqoridagi fasllarda bu haqida to'xtaldik. Vaqt o'tgani sari tarixiy terminlar oddiy atama o'laroq tilning lug'aviy tarkibida qolishi, umumiste'mol leksikasiga aylanishi yoki tarixiy/eskiran leksika bo'lib qo'llanish doirasi cheklanishi mumkin. Sanab o'tilgan struktur va qo'llanish doirasiga ko'ra klassifikatsiyalar tematik (denotativ) tasnifdan avval amalga oshirilishi lozim. Semantik jihatdan tasnifda zamonaviy terminologiya bilan cheklanamiz. Bunday tasnifni fan tarmoqlariga yoki texnik sohalar tarmoqlariga ko'ra amalga oshirish maqsadga muvofiq. Bunda universal terminlar turli sohalar kesimida takrorlanaveradi, unikal terminlar esa o'z sohasi doirasida tasniflanadi. Terminologiya muntazam

Amaliy jabhadagi terminlar
Shudgorlash
tomchilab sug'orish
blits-so'rovnomma
moliyaviy piramida
Konsul
Menejer
Manikyur

taraqqiyotda, kundan kunga fan xulosalari boyitilib, kengayib bormog'unda – yangi fan tarmoqlari, faoliyat sohalarini yuzaga kelmog'unda. Shu sababdan terminlarni denotativ guruh sifatida jonli, o'zgaruvchan ochiq tizim sifatida xarakterlash maqsadga muvofiq.

Tahlil va natijalar. Terminlar inson faoliyatining har qanday jabhasini fan sifatida baholash, ilmiy yondashuv belgisidir. Bunda diniy terminlar dinga ilmiy tizimlik bersa, san'at terminlari ham sohani fan miqyosiga ko'taradi. Shu jihatdan turli jabhalar, inson faoliyatining turli sohalarida uchraydigan terminlar uchun birlashtiruvchi arxisema sifatida "ilm-fan" istilohini olish muhim. Quyi pog'onalarda ushbu arxisema fizika, kino, din, musiqa fani kabi xususiy ma'no guruhlariga ajralib ketadi. Demak, shu xususiy ma'no guruhlaridan asosiylarini sanab o'tamiz:

Gumanitar fanlar terminologiyasi;
Aniq fanlar terminologiyasi;
Tabiiy fanlar terminologiyasi;
Texnika fanlari terminologiyasi;
Ish yuritish terminologiyasi;
San'at terminologiyasi
Teologik (diniy) terminologiyasi;
Axborot-kommunikatsiyalari terminologiyasi;
Siyosiy terminologiya;
Harbiy terminologiya;
Huquqiy terminologiya
Iqtisodiy, moliyaviy terminologiya
Noshirlik ishiga oid terminologiya
Marketing terminologiyasi va h.k.

Bu klassifikatsiyani davom ettirib, yana qator sohalar terminologiyasini sanab o'tish mumkin, albatta. Batafsil tasniflar turli talqinlarda har-xil tadqiqotlarda keltiriladi. Biroq hamma denotativ klassifikatsiyalarni bir umumiy semantik qonuniyat birlashtirib turadi deya olamiz. Tematik guruhlarining bari ikki turga – inson faoliyatining nazariy va amaliy jabhalariga ajraladi. YA'ni yuqorida sanab o'tilgan termin ma'no guruhlarining barchasi yo nazariy jabhaga, yo amaliy jabhaga oid. Ba'zi terminlar har ikki jabhada ham keng qo'llanishi mumkin. Demak, semantik tasnif iyerarxiyasi quyidagicha shakllantirish mumkin:

Terminologiya: 1) amaliy jabha terminologiyasi sohalar: chorvachilik, dehqonchilik, oshpazlik.

2) nazariy jabha terminologiyasi sohalar: mantiq, falsafa, sotsiologiya, politologiya.

Iyerarxiya pog'onalarida quyilashganimiz sari tasnif izchillashib, semantik ko'lam torayib boradi. Denotativ tamoyil asosida terinlarni ma'no turlariga tasniflash orqali ularning semantik chegarasini aniqlaymiz, turli oraliq va xususiy ma'no guruhlar orasidagi munosabatlar namoyon bo'ladi, shu bilan birga terminlarda uchraydigan graduonimiya, polisemiya kabi hodisalar ochiqilanadi. Bu haqida semantik tahlilga bag'ishlangan keying fasllarda batafsil to'xtalamiz.

Nazariy jabhadagi terminlar
hujayra
to'qima
metodologiya
adamning ko'rinmas qo'li
stratosfera
azon qatlami
somon yo'li

Outsorsing
Fonogramma
Audit

akkord
nota
presuppozitsiya

Ushbu jadvalda amaliy va nazariy sohalaridagi terminlar ajratiladi, bunday tasnifda ayrim leksemalar ham amaliy ham nazariy sohalarida birdek qo'llanishi mumkin.

Leksemalar tahliliga pragmatik tamoyilda yondashuv nutq konteksti bilan chambarchas bog'liq. Zotan, leksemaning birikuv xususiyatlari, kontekstual semantik imkoniyatlari aynan muayyan nutq misolida yaqqol ko'zga tashlanadi. Nutqiy akt mobaynida presuppozitsiya, suppozitsiya kabi hodisalarda terminlarning ishtiroki pragmatik tamoyil asosida o'rganiladi.

Leksemani sintagmatik tamoyilda tahlil qilish esa an'anaviy tilshunoslik xulosalariga asoslanadi. Bunda bir so'zning nutqdagi sintaktik aloqalari, vazifasi asosiy tadqiq obyektiga aylanadi.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, sanab o'tilgan uch tamoyil, uch yondashuv natijalari kognitiv-kommunikativ

terminshunoslik uchun muhim, ushbu xulosalarni inobatga olgan holda kognitiv yondashuv termin fenomeniga nutq va kommunikatsiya, nutqiy akt qatnashchilari tajribasi nuqtayi nazaridan qaraydi. Insonning kognitiv faoliyati va matn diskursini umumlashtirgan holda terminlarni o'zgacha nuqtayi nazardan tavsiflash imkoni mavjud. Kognitiv tamoyilda terminlarni tadqiq qilish insonning ilm-fanni tushunishi, izohlash qobiliyatidagi tajridiy o'zgarishlarni qayd etib borish imkonini yaratadi, kengroq aspektida inson tamadduni tarixini davrlashtirish uchun lingvistik manba yaratib beradi. Bir leksema dastlab umumiste'molda bo'lib, keyinchalik lisoniy manzarada butkul boshqa vazifaga o'tgani, unikal termin sifatida fanning tor tarmog'ida qo'llanilgach, keyinchalik tarmoqlararo universal terminga aylanishi uzoq jarayon bo'lib, bu jarayon bosqichlari aynan kognitiv-semantik tahlil davomida yuzaga chiqadi.

ADABIYOTLAR

1. Атанасова И. О характеристике термина // официальный сайт балканской русистики <http://www.russian.slavica.org/article1190.html>
2. Винокур Г. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды МИФЛИ. Т.5. Сборник статей по языкознанию. – М., 1961. – С. 3-10.
3. Гринев-Гриневиц С. Терминоведение – М.: Академия, 2008. – С. 304
4. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – T., 2019. – 118 b.
5. Дадабаев Х. Лексико-генетические особенности узбекской терминологии. Лингвист. Илмий маколалар туплами – Тошкент, 2015. – С.4-10.
6. Dadaboyev H. "Devonu lug'otit turk"ning til xususiyatlari. – Toshkent, 2017.
7. Курилович Е. Заметки о значении слова – очерки по лингвистике. – М.: Прогресс, 1962. – С; Медникова Э. Значение слова и методы его описания. М.: Высшая школа, 1974. – 43 с; Шмелев Д. Проблемы семантического анализа лексики. М.: Наука, 1973. – 13 с.
8. Реформатский А. Мысли о терминологии/Современные проблемы русской терминологии. – М.: 1966.- 297; Циткина Ф. Терминология и перевод. // К основам сопоставительного терминоведения. – Львов: 1988. – 213 с.

UDK: 172.12(091)(1-07)

Azizaxon MULLABAYEVA,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti magistranti

E-mail: mullaboyevaazizaxon99@gmail.com

Yulduz ARTIQOVA,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti

O'zMU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi R.Abdusatarov taqrizi asosida

URUSH JARAYONLARINI YORITISHDA AXLOQIY MEZONLAR

Аннотация

Ushbu maqola urush jarayonlarini yoritishda axloqiy mezonlarning qanday qo'llanilishi, tarixi va muhimligi haqida tahlil qiladi. Urushlar insoniyat tarixida alohida o'rin tutadi va ko'plab odamlarning hayotini o'zgartirgan, millatlar va xalqlarni tanlab o'tgan hodisalar sifatida qolgan. Biroq, har bir urushda axloqiy nuqtai nazar, inson huquqlari, adolat va gumanitar yondashuvlar, bir tarafdin, harbiy strategiya, siyosiy manfaatlar va geosiyosiy ko'rsatkichlar bilan mutanosib ravishda qiyoslanadi. Maqola tarixiy misollar, manbalar, faktlar va iqtiboslar orqali urushlarning axloqiy asosi va bu mezonlarning yoritilishidagi o'zgarishlarni o'rganadi. O'zbek olimlarining asarlari orqali, ayniqsa, mintaqaviy urushlar va ularning axloqiy mezonlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Urush, axloq, tarixiy misollar, gumanitar qonunlar, urush jinoyatlari, inson huquqlari, harbiy etik, axloqiy mezonlar.

ЭТИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ПРИ ОСВЕЩЕНИИ ВОЕННЫХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация

В данной статье анализируется использование, история и значение этических критериев при освещении военных процессов. Войны занимают особое место в истории человечества и остаются событиями, изменившими жизнь многих людей и избранных наций и народов. Однако в каждой войне моральные соображения, права человека, справедливость и гуманитарные подходы сопоставляются с военной стратегией, политическими интересами и геополитическими соображениями, с одной стороны. На основе исторических примеров, источников, фактов и цитат в статье рассматриваются моральные основы войн и изменения в освещении этих критериев. Через труды узбекских ученых анализируются особенности региональных войн и их моральные критерии.

Ключевые слова: Война, мораль, исторические примеры, гуманитарные законы, военные преступления, права человека, военная этика, моральные критерии.

ETHICAL CRITERIA IN ILLUMINATING WAR PROCESSES

Annotation

This article analyzes the use, history and importance of ethical criteria in the coverage of war processes. Wars occupy a special place in the history of mankind and remain events that have changed the lives of many people and chosen nations and peoples. However, in every war, moral considerations, human rights, justice, and humanitarian approaches are weighed against military strategy, political interests, and geopolitical considerations on the one hand. Through historical examples, sources, facts and quotations, the article examines the moral basis of wars and the changes in the coverage of these criteria. Through the works of Uzbek scientists, especially regional wars and their moral criteria are analyzed.

Key words: War, morality, historical examples, humanitarian laws, war crimes, human rights, military ethics, moral criteria.

Kirish. Urushlar insoniyat tarixida eng murakkab va og'riqli voqealar hisoblanadi. Harbiy operatsiyalar, qo'llanilgan qurollar va ularga olib keladigan halokatlar faqat siyosiy yoki iqtisodiy oqibatlarini emas, balki axloqiy muammolarni ham keltirib chiqaradi. Urush jarayonlaridagi axloqiy mezonlar har doim katta e'tiborga sazovor, chunki urushning olib borilishi va uning natijalari insoniyatning etik tamoyillari bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun ham urushlarning axloqiy jihatini tahlil qilish faqat harbiy tarixni o'rganish bilan cheklanmaydi, balki inson huquqlari, gumanitar qadriyatlarining asoslarini va adolatni ta'minlashga ham oiddir [1].

O'zbek olimlari urushlarni tahlil qilish va ularni yoritishda o'zgacha metodologiyalar ishlab chiqqan. O'zbekistondagi bir qancha olimlar urushlarni nafaqat harbiy, balki axloqiy, siyosiy va gumanitar nuqtai nazardan ham yoritishgan. Masalan, Abdulaziz Jumanov 2003-yillarda "Urushlar va milliy xavfsizlik" asarida urushlarning inson hayotidagi tarixiy, siyosiy va axloqiy tomonlarini ochib bergan[14]. Rustamxon Jumaev esa 2015-yilda "Urush va tinchlik: Insoniyatning jahon tarixi" nomli asarida urushlarning insoniyatning axloqiy qadriyatlari bilan qanday ajralmas darjada bog'langanini ko'rsatib bergan[15]. Sodikxon Rasulov 2019-yilda "Zamonaviy urushlarning axloqiy o'lchovlari" degan asarni yozib, urushlardagi inson huquqlarining buzilishi va bu jarayonlarning axloqiy oqibatlarini atroflicha tushuntirib bergan[13]. Bu kabi olimlar

urushlarning tarixiy sabablari va ularning axloqiy oqibatlarini yangicha nigohlar bilan ochib berishgan.

Tarixiy misollar va urushlarni axloqiy nuqtai nazaridan yoritish. Antik davr va o'rta asrlardagi urushlar.

Antik davr va o'rta asrlarda urushlar ko'pincha imperatorlar, hukmdorlar yoki diniy tashkilotlar o'rtasida sodir bo'lgan. Shu davrlarda urushlar "maqbul" yoki "muqaddas" deb tasniflangan – ya'ni shaxsiy sharaf, dunyoviy yoki diniy huquqlarni himoya qilish maqsadida olib borilgan. Masalan, Rim imperiyasining urushlari yoki Xochli urushlar (1096-1270) diniy va siyosiy asosda amalga oshirilgan bo'lsa-da, ularning axloqiy jihatdan ham baholanishi mumkin edi[3]. Biroq, shu davrda urushlarning axloqiy mezonlari kamroq e'tiborga olinardi, chunki urushlar ko'pincha "adolatli" deb hisoblanar edi va har qanday vositalar haq deb qaralardi.

O'zbek olimlari tarixiy urushlarni tahlil qilishda o'ziga xos usullar ishlab chiqqanlar. Abdulla Qodiriy[11] va Cholpon kabi yozuvchilar o'z asarlarida urushlarning axloqiy va madaniy jihatlarini chuqur yoritishgan. Ularning ishlari urushlarning xalq madaniyati va axloqiy qadriyatlariga qanday ta'sir ko'rsatganligini chuqur tahlil qiladi.

Zamonaviy urushlar va axloqiy standartlar. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida, ayniqsa Birinchi va Ikkinchi Jahon urushlarida urushning axloqiy asoslari yangi bosqichga ko'tarildi. Gumanitar qonunlar, inson huquqlari va urush jinoyatlari haqidagi

masalalar 1864-yilda Shveysariyada tashkil topgan Xalqaro Qizil Xoch Jamiyati tomonidan ishlab chiqilgan urush qonunlarining asoslariga asoslangan. Keyinchalik, 1949-yilda BMT tomonidan qabul qilingan Genf konvensiyasi urush jarayonlarini yanada qattiq axloqiy meyorlar bilan belgiladi[5].

O'zbek olimlarining fikricha, urushning axloqiy jihatlarini butun dunyo miqyosida tahlil qilinishiga qaramay, har bir millatning axloqiy nuqtai nazariga o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Toshpulatov Bahrom va Akbar Shokirov o'z asarlarida Sovet Ittifoqi davridagi urushlarning axloqiy baholanishi, inson huquqlari va xalqaro huquqning tanqidiy tahlilini o'z ichiga olganlar.

Urush jinoyatlari va axloqiy baholash. Urush jinoyatlari axloqiy mezonlar nuqtai nazaridan alohida o'rin tutadi. Bu jinoyatlar, bir tomondan, urush jarayonlarida inson huquqlarining buzilishini, ikkinchi tomondan esa xalqaro huquqlarga noto'g'ri munosabatni anglatadi. Birinchi Jahon Urushi va Ikkinchi Jahon Urushi davomida bu jinoyatlar yanada keskinlashdi[6]. Masalan, Ikkinchi Jahon Urushi davomida fashistlar tomonidan yahudiylar va boshqa etnik guruhlariga qarshi amalga oshirilgan "Holokost" huquqiy va axloqiy jihatdan katta tanqidga uchradi va keyingi avlodlar uchun model bo'ldi.

Tahlillar. Shu davrgacha insoniyat tarixidagi urushlarni turli tuman jurnalistlar yoritgan. Ularning barchasi o'z

qarashlaridan kelib chiqan holda tahlil qilgan. Masalan ulardan biri mashhur yozuvchi Ernest Hemingweydir. Uning asl kasbi jurnalist edi. U ikkinchi jahon urushi va Ispaniyadagi fuqarolar urushida qatnashgan. Har bir urushda qatnashar ekan bu insoniyat tarixiga qanchalik ayanchli ta'sir ko'rsatayotganini his qilgan. Bu yaxshiliklarni odamzot odob axloqidan mutlaqo tashqariga chiqib ketganini o'z asarlarida aks ettirgan. Bunday asarlardan eng mashhuri "Alvido, qurol" asaridir. Jurnalist urush haqida shunday deydi: "Urushning hech qanday sevgisi yoki merosi bo'lmagan kishilar boshqaradi. Urush – bu insonlarning hayotini inqirozga olib keladigan, ularni har doim achchiq yo'ldan olib boradigan bir noxushlikdir"[8].

Urushni yoritgan jurnalistlar haqida so'z ketar ekan nafaqat muxbirlar balki fotojurnalistlar haqida ham aytib o'tish joiz. Bu jurnalistikada bu yo'nalishning ham o'rni sezilarli darajada. Ular bizga bu daxshatli voqeani real rasmlar orqali ochib beradilar. Shunday jurnalistlardan biri Robert Capadir. U tanikli fotojurnalist bo'lib II jaxon urushi, Ispaniya fuqarolar urushi hamda anchagina jangovar holatlarni o'z fotosuratlarini orqali yoritgan. Uning fotosuratlarini urushdagi eng qo'rqinchli tomonlarini hamda urush o'z nihoyasiga yetganidan so'ng nima oqibatlarga olib kelishini ko'rsata olgan.

1-rasm. Saint Laurent-sur-Mer, Kalvados, Fransiya. Sana: 1944 yil iyun. Nemis harbiy asirlari D-Day desantlarida halok bo'lgan AQSH qo'shinlarini dafn etishyapti. D kunida kamida 2501 amerikalik halok bo'ldi[16].

2-rasm. Muhojirlar, Hayfa, Isroil, 1949 yil[12].

Bu suratlar orqali inson urushning oqibatlarini yanada yaxshiroq anglaydi va hech qachon unutilmas bo'lib xotirasiga muxirlanadi. Jurnalistikaning bu yo'nalishi insoniyatning axloqiy tamoyillaridan mutlaqo chiqib ketganini ochib bera oladi.

Urushni yoritishga jazm qila olgan jurnalistlardan yana biri bu John Reyeddir. U Amerika jurnalisti va sotsiologidir. Uning oktabr inqilobining ichida turib yorita olgan kam sonli jurnalistlardan biridir. Uning eng salmoqli asarlaridan biri bu "Dunyoni larzaga keltirgan o'n kun" (That shook the word) deb nomlanadi. Uning bu asarida urush davrida yozgan barcha maqolalari joy olgan. U o'zining maqolalaridan birida shunday deydi: "Oktabr inqilobi dunyoning yuzini o'zgartiradigan voqea bo'ldi, bu, shubhasiz urushning so'nggi zaharli mevasidir"[9].

Urushlar tarixida ikkinchi jahon urushidanda daxshatlirog'i bo'lmagan. Bu urush yer yuzidagi har bir insonga bir tegib o'tdi. Uning ayanchli ta'sirlari bilan haligacha kurash olib boramiz. Aynan shu urushning shafqatsizligi haqida bizga Martha Gelhorn yoritib bergan. U ikkinchi jahon urushining qoq markazida o'z faoliyatini olib borgan va urush fojialarini o'zgacha yoritgan jurnalistlardan biri hisoblanadi. Uning maqolalari va asarlari insoniylikning yo'qolishiga, axloqning yo'q bo'lishiga

doir o'ylarga to'lgan edi. U bir maqolasida urush haqida shunday deydi: "Mening ko'rganim shundaki, urushning oxirgi natijasi insoniylikka qarshi bo'lib chiqadi, u faqat kuchliroq yolg'onlar yaratadi", "Urush — bu nafaqat yirik shaharlarning vayron bo'lishi, balki inson qalbining o'chmas izlarini qoldirgan jarohatlardir"[10].

Bu jurnalistlar tarixdagi eng muhim voqea bo'lgan urushlarni yoritgan. Unga turli tarafdin nigoq qaratgan. Ularning har biri urushning dahshatli, fojiali va qo'rqinchli tomonlari haqida o'z noyob fikrlarini yozgan. Ularning maqolalari va asarlari urushning jamiyatga qanchalik zararli ta'sir ko'rsatishi, odob axloq normalarini buzib yuborishi, siyosiy va ijtimoiy hayotda insonlarning qanchalik darajada tubanlashib ketishini yoritib bergan.

O'zbek olimlari urush jinoyatlarini o'z tarixiy kontekstida chuqur tahlil qilganlar. Zohidov Ismoil va Alimov Furqat o'z ilmiy ishlarida urush jinoyatlarini, ayniqsa Markaziy Osiyo va O'zbekistondagi ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarga ta'sirini yoritishga e'tibor qaratganlar. Ularning asarlari urush jinoyatlarining milliy tarixga qanday ta'sir ko'rsatganini aniqlashga yordam beradi.

Hozirgi zamon urushlarida axloqiy masalalar. Zamonaviy urushlar, ayniqsa tinch aholiga qarshi amalga oshiriladigan hujumlar, sun'iy yo'llar bilan boshqariladigan operatsiyalar va turli harbiy harakatlar ko'plab axloqiy savollarni keltirib chiqarmoqda. Masalan, 1990-yillarda Yugoslaviya urushidagi voqealar, 2000-yillarda Iroq urushi va boshqa zamonaviy urushlar axloqiy nuqtai nazaridan katta tanqidga sabab bo'ldi.

O'zbek olimlarining fikricha, zamonaviy urushlar ko'proq siyosiy va axloqiy jihatlar bilan bog'liq. Tashkentov Vali va Juraev Timur urushlarning zamonaviy tahlilida, ayniqsa xalqaro aloqalar va axloqiy yondashuvlarni qanday uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatganlar.

Urushning axloqiy mezonlarini yoritishdagi qiyinchiliklar. Harbiy etika va gumanitar nuqtai nazar. Urush jarayonlarini axloqiy mezonlar asosida yoritish ko'pincha murakkab bo'lishi mumkin. Harbiy strategiyalar va siyosiy manfaatlar ko'pincha axloqiy mezonlar bilan ziddiyatga keladi. Masalan, ba'zi hollarda g'alaba qozonish uchun axloqiy qadriyatlarini chetlab o'tish talab etilishi mumkin. Shu bilan birga,

"harbiy etika" va "gumanitar nuqtai nazar" o'rtasidagi farqlar sezilarli darajada ortadi.

Axloqiy mezonlarni zamonaviy urushlarga qo'llash. Zamonaviy urushlarda, ayniqsa global miqyosda, axloqiy meyorlarni qo'llash ko'plab siyosiy va iqtisodiy faktorlar bilan bog'liq. Urushlar ko'pincha bir nechta davlatlar o'rtasida sodir bo'ladi va ularning siyosiy aloqalari va strategiyalari axloqiy qarorlar bilan chambarchas bog'liq. Shu bilan birga, zamonaviy axborot texnologiyalari va global mediada urushlar to'g'risidagi axloqiy qarorlar yanada murakkablashmoqda.

Xulosa. Urush jarayonlarini axloqiy mezonlar bilan yoritish tarixiy nuqtai nazardan o'zgargan bo'lsa-da, doimiy ravishda muhim masala bo'lib qolmoqda. Tarix davomida urushlar qanchalik ma'qullangan bo'lsa-da, zamonaviy davrda bu jarayonlarning axloqiy jihatlarini, inson huquqlari, gumanitar qonunlar va xalqaro meyorlar nuqtai nazaridan tahlil qilish zaruriyati ortmoqda. Urushlarda qo'llaniladigan axloqiy mezonlar doimo o'zgarib turadi, lekin ular har doim insoniyat uchun muhim va dolzarb masala bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR

1. Genf Konvensiyasi 1949. Shveytsariya Xalqaro Qizil Xoch Jamiyati, 1949-yil.
2. Shveytsariya Xalqaro Qizil Xoch Jamiyati 1864-yil.
3. Hokimiyat va Adolat: Jahon Urushlarida Axloqiy Mezonlar. Xalqaro Xotira va O'rganish Markazi, 2020-yil.
4. Jahon Urushlari va Urush Jinoyatlari. Milliy Universiteti, 2020-yil.
5. Urush Jinoyatlari va Inson Huquqlari: Zamonaviy Muammolar. Harvard Yuridik Fakulteti, 2019-yil.
6. O'zbek Tarixida Urushlar va Axloqiy Baholash. Toshkent Davlat Universiteti, 2021-yil.
7. Zamonaviy Urushlar va Axloqiy Tahlil. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi, 2022-yil.
8. Hemingway Ernest, Alvido. Qurol. 2019-yil.
9. That Shook the World, Amerika, 2001-yil.
10. Gellhorn Martha, The Face of War, 1959-yil.
11. Qodiriy Abdulla, O'tgan kunlar, Yangi asr avlodi nashriyoti, 2019-yil
12. <https://collections.artsmia.org/art/5515/arriving-immigrants-robert-cap>
13. Rasulov S. "Zamonaviy urushlarning axloqiy o'lchovlari". Toshkent, 2019-yil.
14. Jumanov A. "Urushlar va milliy xavfsizlik". Toshkent, 2003-yil.
15. Jumaev R. "Urush va tinchlik: Insoniyatning jahon tarixi". Toshkent, 2015-yil.
16. <https://www.aarp.org/politics-society/history/info-2019/d-day-robert-cap-images.html>

Xilola NIZAMOVA,

Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalari universiteti katta o'qituvchisi

E-mail: nizamova.hilola@gmail.com

O'zDJTU dotsenti, DSc M.Umarova taqrizi ostida

NUTQIY AKT NAZARIYASI KONTEKSTIDA KOMPLIMENTLARNING PRAGMATIK VA MADANIYATLARARO TAHLILI

Аннотация

Ushbu maqolada nutqiy akt nazariyasining asosiy tushunchalari va uning kommunikatsiyadagi o'rni, shuningdek, kompliment tushunchasi chuqur tahlil qilinadi. Maqola muallifi nutqiy aktning tilshunoslik va pragmatikadagi ahamiyatiga e'tibor qaratib, J.L. Austin, John Searle, Levinson va boshqa olimlar nuqtai nazarini solishtiradi. Shuningdek, kompliment tushunchasi orqali insonlar o'rtasidagi ijobiy munosabatlar, hurmat va samimiylilik qanday ifodalanishini ko'rsatadi. Maqolada komplimentning turli strategiyalari (to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita va qo'shimcha modifikatorlar orqali beriladigan komplimentlar) hamda madaniyatlararo farqlar ham yoritilgan. Ushbu ish ilmiy asoslangan tahlil va tashqi internet manbalaridan olinadigan qo'shimcha ma'lumotlarga tayanadi.

Kalit so'zlar: Nutqiy akt, nutqiy akt nazariyasi, compliment, pragmatika, tilshunoslik, kommunikatsiya, madaniyatlararo farqlar

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ И МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ КОМПЛИМЕНТОВ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ РЕЧЕВЫХ АКТОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные концепции теории речевых актов и их роль в коммуникации, а также проводится углубленный анализ понятия комплимента. Автор акцентирует внимание на значимости речевых актов в лингвистике и прагматике, сопоставляя точки зрения таких ученых, как Дж. Л. Остин, Джон Сёрл, Левенсон и другие. Кроме того, в работе показано, как комплименты выражают позитивные отношения, уважение и близость между людьми. Исследуются различные стратегии комплиментов (прямые, косвенные и дополненные дополнительными модификаторами), а также затрагиваются межкультурные различия в их использовании. Исследование опирается на научно обоснованный анализ и включает дополнительные данные из внешних интернет-источников.

Ключевые слова: Речевой акт, теория речевых актов, комплимент, прагматика, лингвистика, коммуникация, межкультурные различия.

PRAGMATIC AND CROSS-CULTURAL ANALYSIS OF COMPLIMENTS IN THE CONTEXT OF SPEECH ACT THEORY

Annotation

This article explores the fundamental concepts of speech act theory and its role in communication, as well as providing an in-depth analysis of the notion of compliments. The author highlights the significance of speech acts in linguistics and pragmatics, comparing the perspectives of scholars such as J.L. Austin, John Searle, Levinson, and others. Additionally, the article demonstrates how compliments serve as expressions of positive relationships, respect, and intimacy between individuals. It examines various compliment strategies (direct, indirect, and those supplemented by additional modifiers) and addresses cross-cultural differences in their usage. The study relies on a scientifically grounded analysis and incorporates supplementary information from external internet sources.

Key words: Speech act, speech act theory, compliment, pragmatics, linguistics, communication, cross-cultural differences

Kirish. Inson muloqotining asosiy vositasi bo'lgan til nafaqat ma'lumot yetkazish, balki his-tuyg'ular, niyatlar va ijtimoiy munosabatlarni ifodalash vositasi sifatida ham qaratiladi. Nutqiy akt nazariyasi tilshunoslik va pragmatika doirasida tilning funksiyalarini chuqur tahlil qilishga imkon yaratadi. Ushbu nazariya asosida til orqali amalga oshirilayotgan amallar, ya'ni nutqiy aktlar – so'zlashuv jarayonida bajarilayotgan amaliyotlar sifatida ko'rib chiqiladi.

Maqolaning asosiy yo'nalishi kompliment tushunchasi bo'lib, u insonlar o'rtasidagi ijobiy munosabatlarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Kompliment nafaqat oddiy maqtov, balki uning orqasida yashirin kommunikativ niyatlar, madaniy kodlar va ijtimoiy norma mavjudligi tahlil qilinadi. Ushbu maqola doirasida nutqiy akt nazariyasi asoslari, uning asosiy nazariyotchilari (masalan, J.L. Austin va John Searle) tomonidan ilgari surilgan tamoyillar, shuningdek, kompliment tushunchasining tilshunoslik va kommunikatsiyadagi o'rni keng yoritiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Nutqiy akt nazariyasi tilshunoslikda yangi paradigma sifatida 20-asrning o'rtalarida shakllana boshlandi. Ushbu nazariya til orqali amalga oshirilayotgan amallarni faqat semantik va sintaktik darajada emas, balki kommunikativ kontekst va niyatlarni hisobga olgan holda tahlil qiladi. Nazariyaning asoschisi sifatida ingliz tilshunosi J.L. Austinning "How to Do Things with Words" asarida

locutionary (so'zlovchi nutq), illocutionary (maqsadli ta'sir) va perlocutionary (natijaviy ta'sir) aktlarni ajratib, nutqni faoliyat sifatida tahlil qilgan [1]. Matnda Austinning "nutq harakati" tushunchasi batafsil yoritilgan, uning fikriga ko'ra, har bir nutq ijtimoiy kontekstda ma'lum maqsadga xizmat qiladi. John Searlning "Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language" asari Austin nazariyasini rivojlantirgan [5]. U illokutsion aktlarni 5 turga (assertivlar, direktivalar, kommissivlar, ekspressivlar, deklaratsiyalar) bo'lib, ularning ijtimoiy me'yorlar bilan bog'liqligini ta'kidlagan. Matnda Austin va Searlning qarama-qarshiliklari (masalan, Searlning "constitutive rules" tushunchasi) ham taqqoslangan. Pragmatika va kontekstni o'rganish bo'yicha Geoffrey Leyechning pragmatikani tilshunoslikning bir bo'limi sifatida talqin qilgan. Uning ta'kidlashicha, nutq harakatlari tushunish uchun kontekst (kim, qachon, qayerda) muhim rol o'ynaydi. Austinning g'oyalarini aniqroq misollar bilan tushuntira olgan Stephen Levinson nutqiy aktlarni locutionary (ma'no va murojaat), illocutionary (va'da, taklif) va perlocutionary (auditoriyaga ta'sir) jihatlardan tushuntirgan [6]. Ijtimoiy interaksiya va til kompetensiyasi haqida gapiradigan bo'lsak Dell Hymesning "kommunikativ kompetensiya" tushunchasi til o'rganishda grammatikadan tashqari ijtimoiy qoidalarni (kimga, qanday murojaat qilish) o'zlashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Bu g'oya nutqiy aktlarning madaniy jihatlarini tushunishda muhimdir. Van Dijk nutqni

ijtimoiy harakat sifatida ko'rib, uning kontekst va nutqchi niyatlariga bog'liqligini ta'kidlagan [2]. Schiffin esa nutqiy aktlarni diskurs tahlili bilan bog'lab, ularning bir vaqtda bir nechta maqsadga xizmat qilishi mumkinligini yozgan [6].

Tahlil va natijalar.

Pragmatika – tilning kontekstual va ijtimoiy aspektlarini o'rganadigan fan bo'lib, nutqiy akt nazariyasi pragmatik yondashuvning muhim qismi hisoblanadi. Tilning asl ma'nosi so'zlarning lug'aviy ma'nosidan tashqarida, gapiruvchining niyati, muloqot konteksti va madaniy kodlar asosida aniqlanadi.

Kompliment – bu insonning ijobiy fazilatlarini, ko'rinishi, qobiliyatlari yoki shaxsiy sifatlarini maqtash maqsadida aytiladigan gap yoki ifoda sifatida talqin qilinadi. Turli olimlar kompliment tushunchasini ozaro farqli tarzda talqin qilishgan.

Kompliment tushunchasining mohiyati shundaki, u nafaqat gapiruvchining shaxsiy bahosini ifodalaydi, balki muloqotda qatnashayotgan tomonlar o'rtasidagi hissiy va ijtimoiy bog'lanishni mustahkamlaydi. Shu bois, komplimentni faqat yuzaki maqto'v sifatida emas, balki yanada kengroq kontekstda – nutqiy akt sifatida tahlil qilish zarur.

Kompliment quyidagi asosiy kommunikativ funksiyalarni bajaradi:

Tasdiqlash va maqto'v: Gapiruvchi, tinglovchining salbiy holatini yengillashtirish yoki uning ijobiy jihatlarini ta'kidlab, ishonch hosil qiladi.

Ijtimoiy etiket va odob-axloqni ifodalash: Muloqotda odobli bo'lish va etiketga rioya qilish maqsadida aytiladigan komplimentlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda muhim rol o'ynaydi.

Motivatsiya va ruhlanirish: Yaxshi so'zlar va ijobiy baholar insonning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirib, faoliyatida qo'llab-quvvatlaydi.

Kompliment tushunchasining murakkabligi uning turli shakllarda ifodalanishida namoyon bo'ladi. Umuman olganda, komplimentlar quyidagi turlarga ajratilishi mumkin:

Ko'rinish va mulklar bo'yicha komplimentlar: Masalan, "Sizning libosingiz juda chiroyli" yoki "Sochingiz ajoyib tarzda taralgan".

Ko'nikma va qobiliyatlarni maqto'vchi komplimentlar: "Siz juda iste'dodli yozuvchisiz" yoki "Ishingizni a'lo darajada bajaryapsiz."

Shaxsiy fazilatlarini ta'kidlovchi komplimentlar: "Siz juda mehribon insonsiz" yoki "Sizning tabassumingiz atrofdagilarni xursand qiladi."

Komplimentning strategik jihatlari ham e'tirof etiladi. Masalan, Farenkina zamonaviy nazariyaga ko'ra, kompliment uch xil strategiyada ifodalanishi mumkin [4]:

To'g'ridan-to'g'ri komplimentlar: Gapiruvchi bevosita tinglovchini maqtaydi. Bu turdagi komplimentlarda adabiy uslub va maxsus iboralar qo'llaniladi (masalan, "Men sizni ish faoliyatingiz uchun chin dildan tabriklayman").

Bilvosita komplimentlar: Gapiruvchi boshqa nutqiy aktlarni (masalan, maslahat, so'rov yoki tilak) amalga oshirish jarayonida kompliment ifodasini ham kiritadi. Bu holda, tinglovchi gapiruvchining haqiqiy niyatini aniqlash uchun qo'shimcha tafsirga muhtoj bo'ladi.

Qo'shimcha modifikatorlar orqali beriladigan komplimentlar: Bu yerda gapiruvchi asosiy maqto'vni qo'shimcha so'zlar yoki iboralar bilan kuchaytiradi, masalan, "Sizning ishingiz haqiqatan ham ulug'vor va ilhomlantiruvchi."

Kompliment tushunchasi turli madaniyatlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega. G'arb madaniyatida kompliment ko'pincha shaxsiy yutuqlar, tashqi ko'rinish va ijodiy qobiliyatlarni ta'kidlaydi, Rossiya va boshqa sharq madaniyatlarida esa ijtimoiy odob-axloq va kollektiv qadriyatlar asosiy o'rinni egallaydi. Shu bois, nutqiy akt nazariyasi kontekstida komplimentni tahlil qilishda madaniy kodlar, an'ana va ijtimoiy norma ham inobatga olinishi zarur.

Masalan, o'zbek madaniyatida ham maqto'v va kompliment muhim rol o'ynaydi. Odatda, insonlar bir-birini maqtash orqali ijtimoiy hurmat va do'stlikni mustahkamlashadi. Ammo, komplimentni ifodalash uslubi va uning qabul qilinishi madaniy xususiyatlar, yosh, jins va muloqot kontekstiga qarab o'zgarib turadi.

Nutqiy akt nazariyasi doirasida har bir nutqiy ifoda o'ziga xos kommunikativ va ijtimoiy ahamiyatga ega. Kompliment ham bunday nutqiy akt sifatida talqin qilinadi, chunki u gapiruvchining niyati, muloqot konteksti va tinglovchi bilan bo'lgan munosabatlarga asoslanadi. Austinning ta'kidlashicha, har qanday nutqiy akt – hatto oddiy maqto'v ham – biror ijtimoiy amaliyot sifatida ko'riladi, chunki uning muvaffaqiyati "felisiti shartlari"ga (ya'ni, muloqotda qatnashayotgan tomonlar orasidagi umumiy rozilik va an'analar) bog'liqdir.

Komplimentning muvaffaqiyatli ifodalanishi uchun quyidagi shartlar zarur:

Gapiruvchining niyati: Kompliment samimiy va ijobiy niyat asosida aytilishi lozim.

Kontekstual moslik: Kompliment ifodasi muloqot kontekstiga mos kelishi, ya'ni tinglovchi va gapiruvchi o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar, vaziyat va madaniy kodlarga mos kelishi zarur.

Qabul qiluvchining psixologik tayyorgarligi: Tinglovchi gapiruvchining niyatini to'g'ri qabul qilib, ijobiy javob berishi ham muhimdir.

Har ikkala yondashuvda, komplimentning asosiy maqsadi – tinglovchi ustida ijobiy psixologik ta'sir o'rnatish, uning shaxsiy fazilatlarini qadrlash va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash hisoblanadi. Bunday nuqtai nazar nutqiy akt nazariyasi doirasida komplimentni tahlil qilishda uning nafaqat semantik jihatlari, balki pragmatik va ijtimoiy aspektlari ham muhimligini ko'rsatadi.

Quyidagi misollar orqali komplimentning nutqiy akt sifatidagi ahamiyati yanada aniqlashtiriladi:

Misol 1: "Sizning taqdimotingiz juda ajoyib va tushunarli." Bu gapda gapiruvchi tinglovchining professional qobiliyatlarini yuqori baholaydi. Gapning illokutsiv bosqichi – maqto'v va tasdiqlash, perlokutsiv bosqichi esa tinglovchi ustida ijobiy ta'sir o'rnatishdan iborat.

Misol 2: "Yaqinda qilgan ishlaringiz men uchun haqiqatan ham ilhomlantiruvchi bo'ldi." Bu yerda gapiruvchi nafaqat tinglovchini maqtaydi, balki uning ishiga bo'lgan munosabatini ham ifodalaydi. Bunday nutqiy akt ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash va kelgusidagi hamkorlik uchun zamin yaratadi.

Ushbu misollar orqali komplimentning nafaqat yuzaki so'zlar, balki muloqotdagi chuqur ijtimoiy va psixologik jarayonlar bilan chambarchas bog'liqligi aniq ko'rinadi.

Ko'plab olimlar kompliment va flattery (soxta maqto'v) tushunchalarini ajratib ko'rsatishgan [7]. Asl ma'noda kompliment samimiy va ijobiy baho berish, flattery esa ko'pincha gapiruvchining shaxsiy manfaatlarini ko'zlab, haddan tashqari va samarasiz maqto'v shaklida ifodalanadi. Nutqiy akt nazariyasi kontekstida bu farq juda muhimdir, chunki haqiqiy kompliment muloqotda "felisiti" shartlariga rioya etgan holda aytiladi, ya'ni tinglovchi buni qabul qilib, ijobiy javob qaytaradi.

Nutqiy akt nazariyasi doirasida har qanday nutqiy ifoda muayyan ijtimoiy jarayonni ifodalaydi. Kompliment esa o'zining ijobiy va maqto'vga yo'naltirilgan tabiati bilan insonlar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlashda, ishonch va samimiyatni oshirishda muhim rol o'ynaydi [8]. Muloqot jarayonida aytiladigan komplimentlar orqali tinglovchi o'zini qadrlangan va e'tiborga sazovor deb his qiladi. Bunday ijobiy hissiyotlar esa jamiyatdagi ijtimoiy risklarni kamaytirib, insonlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlaydi.

Nutqiy aktlarning muvaffaqiyati, ayniqsa kompliment kabi nozik nutqiy ifodalarda, muloqot konteksti va tomonlarning o'zaro munosabatlarga bog'liq. Har qanday kompliment ifodalashda gapiruvchining niyati, muloqotda qatnashayotganlarning ijtimoiy roli va vaziyat shartlari, madaniy meyorlar hamda til kodlari inobatga olinishi zarur.

Xulosa. Maqolada nutqiy akt nazariyasi va kompliment tushunchasi asoslari, ularning falsafiy va pragmatik jihatlari, shuningdek, kommunikativ va ijtimoiy funksiyalari tahlil qilindi. J.L. Austin va John Searle kabi olimlarning nazariy yondoshuvlari asosida nutqiy akt tushunchasi, uning lokutsiv, illokutsiv va perlokutsiv bosqichlari aniqlashtirildi. Shuningdek, kompliment tushunchasi tilshunoslik va kommunikatsiyada muhim o'rin

tutishi, u orqali insonlar o'rtasidagi ijobiy munosabatlar, hurmat va samimiyluk qanday ifodalanishi yoritildi.

Kompliment nafaqat shaxsiy maqtov, balki murakkab ijtimoiy muloqot aktidir. Gapiruvchining niyati, muloqot konteksti va madaniy meyorlar asosida ifodalangan komplimentlar tinglovchi ustida ijobiy psixologik ta'sir o'rnatadi, ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlaydi va muloqotni samarali tashkil

etadi. Xulosa qilib aytganda, nutqiy akt nazariyasi doirasida kompliment tushunchasini tahlil qilish orqali insonlar o'rtasidagi muloqot jarayonining murakkabligi va ko'p qirrali tabiati aniq ko'rinadi. Bu esa tilshunoslik, pragmatika va ijtimoiy kommunikatsiya fanlari uchun yangi savollar va tadqiqot yo'nalishlarini ochib beradi.

ADABIYOTLAR

1. Austin, J.L. – How to Do Things with Words. NY: Vintage Books, New York, 1975, p. 13-27.
2. Dijk T.A. van. Studies in the pragmatics of discourse / Dijk T.A. van. – The Hague etc.: Mouton, 1981. – XII, 331p
3. Maslova. A.V 'Philology : History and the present.' , MSU, Moscow, 2018, p. 4-15.
4. Norrick, N.R. 'The speech act of complimenting', The journal of Nordic Language and Modern Linguistics, Oslo, 1980, p. 99-120.
5. Searle, J.R. – Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge University Press, Cambridge, 1969, p. 56-90.
6. Trosborg, A. 'Interlanguage Pragmatics: Requests, Complaints and Apologies.' , Berlin: Mouton de Gruyter, 1987, p.13-34.
7. Vanderveken, D., 'Introduction of Essays in Speech Act Theory.' John Benjamins Edition, London, 2001, pp. 1–21.
8. Васильева А. Н. Комплимент как средство речевой коммуникации. А. Н. Васильева. — М.: ПРИОР, 2004. — С. 247.

Pulatjon OMANOV,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti, PhD
E-mail: pulatomanov@gmail.com

PhD Sh.Akbarova taqrizi asosida

JAMIYATDA IKKI TILLILIK VA KO'P TILLILIK: KICHIK YOSHDA SHAKLLANTIRISH, PSIXOLINGVISTIKA VA SOSIOLINGVISTIKA NUQTAI NAZARIDAN TAHLIL

Аннотация

Ushbu maqola jamiyatdagi ikki tillilik va ko'p tillilik fenomenlariga oid mavzuni tahlil qiladi. Ayniqsa, kichik yoshdan boshlab ikki tillilikni shakllantirish va rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada bilingvizm va plurilingvizmning psixolingvistik, sosiolingvistik va pedagogik jihatlarini o'rganiladi, shuningdek, bu fenomenlarning miya faoliyatiga ta'siri muhokama qilinadi. Bundan tashqari, ko'p tillilikning jamiyatdagi ahamiyati, uning talabalardagi kognitiv va lingvistik rivojlanishi, shuningdek, turli tillarning faol ishlashi jarayoni ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, ikki tillilik, ko'p tillilik, bilingvizm, plurilingvizm, psixolingvistika, sosiolingvistika, tillar va miya faoliyati, tillarni o'rganish, kognitiv rivojlanish, lingvistik rivojlanish, madaniyatlararo aloqa, kichik yoshda tillarni shakllantirish, zullisonaynlik qobiliyati, kognitiv rivojlanish, oilaviy ikki tillilik.

ДВУЯЗЫЧНЫЕ И МНОГОЯЗЫЧНЫЕ В ОБЩЕСТВЕ: ФОРМИРОВАНИЕ С РАННЕГО ВОЗРАСТА, ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОДЫ

Аннотация

Данная статья анализирует феномены двуязычия и многоязычия в обществе. Особое внимание уделяется вопросам формирования и развития двуязычия с раннего возраста. В статье рассматриваются психолингвистические, социолингвистические и педагогические аспекты билингвизма и плурилингвизма, а также обсуждается влияние этих феноменов на деятельность мозга. Кроме того, исследуется значение многоязычия для общества, его влияние на когнитивное и лингвистическое развитие учащихся, а также процесс активного использования различных языков.

Ключевые слова: Глобализация, билингвизм, мультилингвизм, билингвизм, плурилингвизм, психолингвистика, социолингвистика, языки и мозговая деятельность, изучение языков, когнитивное развитие, лингвистическое развитие, межкультурная коммуникация, формирование языков с раннего возраста, способность к билингвизму, когнитивное развитие, семейный билингвизм.

BILINGUALISM AND MULTILINGUALISM IN SOCIETY: FORMATION FROM EARLY CHILDHOOD, PSYCHOLINGUISTIC AND SOCIOLINGUISTIC PERSPECTIVES

Annotation

This article analyzes the phenomena of bilingualism and multilingualism in society. Particular attention is paid to the formation and development of bilingualism from an early age. The article examines the psycholinguistic, sociolinguistic, and pedagogical aspects of bilingualism and multilingualism, and discusses their impact on brain function. Furthermore, it explores the societal importance of multilingualism, its influence on cognitive and linguistic development in students, and the process of active use of multiple languages.

Key words: Globalization, bilingualism, multilingualism, bilingualism, plurilingualism, psycholinguistics, sociolinguistics, languages and brain activity, language learning, cognitive development, linguistic development, intercultural communication, language formation in early childhood, bilingual ability, cognitive development, family bilingualism.

Kirish. Jamiyatda ikki tillilik, ikki tillilikni erta yoshdan shakllantirish va rivojlantirish muammolari, shaxsda bir nechta tillarning ishlashi jarayoni qanday kechishi, ko'p tillikning miya faoliyatiga ta'siri masalalari hali to'liq o'rganilmaganligi nafaqat tilshunoslik, balki pedagogika, psixologiya, sosiologiya, tillarni o'qitish sohasidagi tadqiqotchilarning ham e'tiborini tortib kelmoqda. Xususan, kichik yoshdagi bolalar ikki tilliligining muammolari nafaqat bilingvializm doirasida, balki sosiolingvistik, psixolingvistik, neyrolingvistik va chet tillarini o'qitish metodikasida ham o'ta muhim va dolzarb bo'lib, bu ikki tillilik - bilingvizm, ko'p tillilik - plurilingvializm hodisalarining tobora kengayib, tarmoq otib borayotgani va jamiyatda tobora muhim ahamiyat kasb etib borayotgani, bu masalalar bo'yicha tadqiqot ishlarini keng miqyosda olib borish zaurati yuzaga kelganini ko'rsatadi.

Ikki tillilik tarixan ancha qadimiy bo'lib, uning ildizlari ota-bobolarimizga borib taqaladi. Jumladan, bizning ko'hna yurtimiz sanalmish Movarounnahrda qadimdan o'zbek-fors, o'zbek-arab, o'zbek-qozoq, o'zbek- qirg'iz, o'zbek-turkman, o'zbek-uyg'ur, o'zbek-tatar ikki tilligi keng tarqalgan bo'lib, keyinchalik bular qatorida o'zbek-rus bilingvizmi ham qo'shildi. Mintaqamizda ikki tillilik zullisonaynlik deb atalib, Al Forobiy, Al Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Az

Zamaxshariy, Mahmud Koshg'ariy kabi buyuk allomalarimiz o'z ona tillaridan tashqari arab, fors tillarini mukammal bilishgan. Buyuk mutafakkirimiz Alisher Navoiy va boshqa shoirlarimiz nafaqat turkiy tilda, balki fors-tojik tilida ham ijod qilgan. Sohibqiron Amir Temur va Mirzo Ulug'bek hukmronligi davrida davlat muassasalarida ish yuritish bir necha tilda olib borilgan. X asrda Xorazmda tashkil etilgan Ma'mun akademiyasida, XV asrda Samarqanddagi Ulug'bek madrasasida ta'lim arab va fors tillarida olib borilgan. Ajdodlarimizdagi zullisonaynlik qobiliyati va bir nechta tillarni mukammal bilishga intilish ularga shu tillarda yaratilgan asarlarni o'qib-o'rganishlari uchun katta imkoniyat bergan.

Zullisonaynlik, ya'ni ikki tillilik an'anasi mintaqamizda hozirgi kunga qadar davom etib keladi va bugungi kunda respublikamizda nafaqat qardosh tillar, ya'ni o'zbek va boshqa turkiy tillar o'rtasida, balki turli tuzilishli noqardosh tillar, jumladan, o'zbek-tojik, o'zbek-rus tillari bilingvizmi ham keng tarqalgan. Mamlakatimizda yashovchi 130 dan ortiq millatlarning ko'pchiligi turkiy tillarda va rus tilida so'zlashuvchilar bo'lgani bois respublikamizda umumiy o'rta ta'lim bosqichida ta'lim 7 tilda: o'zbek, rus, qoraqalpog, qozoq, turkman, tojik va qirg'iz tillarida, o'rta maxsus va oliy ta'lim bosqichida ta'lim 2 tilda: o'zbek va rus tillarida, Qoraqalpog'iston Respublikasida esa

ta'lim qoraqalpoq, o'zbek va rus tillarida olib borilishi yo'lga qo'yilgan. Respublikamizda yashovchi barcha millatlar o'zbek va rus tillarida erkin so'zlashadilar, turkiy tilli millatlar o'rtasida o'zbek-qozoq, o'zbek-qoraqalpoq, o'zbek-qirg'iz, o'zbek-turkman, o'zbek-uyg'ur, o'zbek-tatar, o'zbek-ozarbayjon bilingvizmi, Samarqand, Buxoro shaharlari va bir qator viloyatlarda esa o'zbek-tojik bilingvizmi keng tarqalgan. Keyingi yillarda uzoq xorijiy tillar, xususan, ingliz, xitoy, koreys, arab kabi tillarni o'rganishga intilish kuchayib bormoqda va yoshlar o'rtasida o'zbek-ingliz, o'zbek-xitoy, o'zbek-koreys, o'zbek-arab bilingvalligi ham tarqalib bormoqda.

Til kontaktlari va bilingvizm masalalari tilshunoslikning psixolingvistika, sosiolingvistika sohalariga ham aloqador bo'lib, ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarda chet tillarini kichik yoshdan boshlab o'rganish samarali kechishi ta'kidlanadi. O'zaro axborot almashish, ma'lumot, bilim olishda tilning nafaqat filolog, tilshunoslar, balki barcha kasb egalari orasida asosiy vosita bo'lib xizmat qilishi bugungi kunda xorijiy tillarni kichik yoshdan boshlab o'rgatish, yoshlarni ko'p tillilik muhitida turli tillarda erkin muloqot yuritish olish faoliyatiga tayyorlab borishni davr ehtiyojiga aylantirdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ko'p tillilik bilingviallikka nisbatan yosh jarayon bo'lib, bu sohaning faollashishi jahondagi globallashuv jarayoni bilan bog'liq. Bu o'rinda shuni qayd etish kerakki, ikki tillilik, odatda, kichik yoshdan ko'proq tabiiy muhitda yoki o'qish/o'rganish orqali rivojlanadi, ko'p tillilik esa katta yoshlilar orasida ko'pincha kasbiy-sohaviy ehtiyoj tufayli yuzaga keladi. Biror bir tilni boshqa millatlar vakillari bilan yaqin qo'shnichilik munosabatlari yoki xorijiy mamlakatlarda muayyan muddat yashash imkoniyati mavjudligi tufayli o'zaro aloqa-aralashuv munosabatlari orqali o'rganish til tabiiy muhitda o'zlashtirish hisoblanadi. Chet tillarni maxsus o'qitish orqali, masalan, maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, oliy ta'lim bosqichlarida o'rganish tilni o'qish/o'qitish orqali o'zlashtirish hisoblanadi. Bunda chet tilini shu fan mutaxassisi sifatida o'rganish bilan chet tilini kasbiy-sohaviy fanlarga bog'lab o'rganish farqli bo'lib, birinchisi filologik yo'nalishni, ikkinchisi nofilologik yo'nalishlarni yuzaga keltiradi. Filologik yo'nalishlarda, odatda, tarjimonlar, xorijiy tillar o'qituvchilari tayyorlanadi va bugungi kunda globallashuv, dunyo xalqlari integratsiyasining kuchayishi, ijtimoiy-iqtisodiy, ilm-fan, madaniyat va sport sohalarida aloqalarning tobora kengayib borayotgani tufayli ushbu yo'nalishlarning dolzarbligi va amaliy ahamiyati borgan sari ortib bormoqda va ko'plab tadqiqotlarning yuzaga kelishiga yo'l ochmoqda. Xususan, ikki tillilikda og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlar va og'zaki bo'lmagan muloqot [1], ikki tillilikni kichik yoshdan rivojlantirishda individual xususiyatlar va bolalar til qobiliyatlarining roli [2], ikki tillilik va bikulturalizm o'rtasidagi munosabatlar [3], madaniyatlararo muloqotda ikki tili bolalarning xulq-atvori [4], bir vaqtning o'zida ikki tilda o'qishni o'rganish, ikki tilda yozma nutqni rivojlantirish [5], spontan tarjima va tillararo ekvivalentlar, ikki tillilik tipologiyalarini ishlab chiqish va yangi turlarini aniqlash [6], ikki tillilikning jadal rivojlanishi masalalari [7] shular jumlasidandir. Bu o'rinda ikki tilda so'zlashuvchilarning psixologik va kognitiv rivojlanishi masalasi ham o'ta muhim bo'lib, keyingi yillarda ilmiy hamjamiyatning e'tibori bilingvlarning intellektual qobiliyatlari va ularning lingvopsixologik hamda kognitiv rivojlanish darajasini aniqlash va baholash masalasiga ham qaratilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'kidlash kerakki, ko'p tillilikni filologik yo'nalishdan ham ko'ra nofilologik yo'nalishlarda amaliy ahamiyatligi bugungi kunda isbot talab qilmaydigan haqiqatga aylandi va nofilologik OTMlarda sohaviy til fanlarining yuzaga kelishiga olib keldi. Bu esa aynan shu sohaviy til fanlarini o'qitadigan kasbiy-sohaviy va til bilimiga ega mutaxassisi yetishtirish uchun maxsus pedagoglarni tayyorlash masalasini bugungi kunning eng muhim va dolzarb muammosiga aylantirdi.

Bilingvizm jamiyat rivojlanishining muhim sosiolingvistik omili sifatida hozirgi vaqtda nafaqat ta'lim jarayonini tashkil etishda, balki u jamiyat hayotining siyosiy, ijtimoiy va madaniy sohalarida ham faol rol o'ynamoqda. Shu bois bugungi kunda xalqaro (ingliz) tilni bilish meyoriga

qo'yiladigan talablar ham biron o'zgardi, amaliy islohatlar har qanday jamiyat shaxsining oldiga chet tillarini bilish va o'rganishdek muhim vazifalarni ham yuklamogda. Bu oilaviy ikki tillilik hodisasini yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Oilaviy ikki tillilik asosan ikki etnik jamoa vakillari bir aholi bo'lib yashaydigan xududlarda, ayniqsa, er va xotin ikki millatga mansub oilalarda ko'p yuzaga keladi. Bunday oila farzandlari bolaligidan tabiiy vaziyatda ham ota, ham ona mansub bo'lgan etnik jamoaning tilini o'zlashtirishga majburdirlar.

Tahlil va natijalar. Oilaviy ikki tillilik dunyoning barcha mamlakatlarida, aniqrog'i, qayerda ikki millat vakili yashayotgan bo'lsa, o'sha yerda, albatta, keng tarqalgan bo'ladi. Oilaviy ikki tillilik sharoitida o'sgan farzandlar kelajakda ko'p tillarni biluvchi poliglottlar bo'lib yetishib chiqadilar, chunki oilaning o'zidagi tabiiy shart-sharoit bunga katta imkoniyat yaratadi. Buni respublikamiz misolida ko'radigan bo'lsak, O'zbekistonning qaysi viloyat yoki tumanini olmag, ularning barchasida ikki tili oila mavjud. Bu ikki tillilik o'sha hududning etnik tarkibiga ko'ra, har xil bo'lishi mumkin. Masalan, Samarqand shahrining mahalliy aholisi o'zbek va tojiklardan iborat. U yerda albatta ikki tillilik hukumron. Bunday oilalarda, shak-shubhasiz, tojik va o'zbek yoki o'zbek va tojik ikki tilliligi rivoj topgan. Buxoroning ko'pgina tumanlarida turkman va tojik millatiga mansub aholi yashaydi. U yerda turkman-tojik yoxud tojik-turkman yoki o'zbek oilalarining bo'lishi aniq. Toshkent viloyatining ko'pgina tumanlarida ham bunday yashash tarzini kuzatish mumkin. Shunga muvofiq, bu tumanlarda tojik va turkman, turkman va o'zbek, o'zbek va tojik, o'zbek va qozoq ikki tilliligi tashkil topgan. Bular oilalarning ham, ikki tillilikning ham o'z tarixiga ega bo'lgan «mahalliy» shakllariga kiradi.

Ikki tili oilalarning «mahalliy bo'lmagan» ko'rinishlari ham mavjud, ular ham mamlakatimizning ko'pgina shaharlarida uchraydi. Ayniqsa, markaziy shaharlarda oila tojik va o'zbek, tojik va rus, tojik va tatar, tojik va ukrain ko'rinishidagi har xil etnik jamoalarga mansub shaxslardan tarkib topgan oilalar bo'lishi mumkin. Shu asosda ikki tillilikning ham «mahalliy bo'lmagan» har xil shakllari mavjud bo'ladi. Bu turdagi va yuqorida ko'rib chiqilgan norasmiy ikki tillilikni ilm-fanga bog'liq bilingvizmdan farqlashimiz va ikki etnik oila asosiga qurilgan ikki tillilikni tabiiy ravishda vujudga kelgan ikki tillilik, deb atashimiz to'g'ri bo'ladi.

Har xil til jamoasi vakillaridan tarkib topgan oilada shakllanuvchi tabiiy ikki tillilik bilan bir qatorda, situativ ikki tillilik deb nomlanuvchi shakli ham mavjud [8]. Situativ ikki tillilik dunyoning ko'p millatli barcha mamlakatlarida uchraydi. Har bir mamlakatning asosiy aholisi tili davlat maqomi bilan imtiyozga ega bo'ladi. Masalan, O'zbekistonda mamlakatning asosiy aholisi o'zbeklardir. Bundan tashqari, tojik, qirg'iz, rus va boshqa millatlar ham bu mamlakatda yashaydi. O'zbek bo'lmagan aholining o'zbek tilini bilishi shu mamlakatda amal qiluvchi situativ ikki tillilikka kiradi.

Xulosa va takliflar. Jamiyatda ikki tillilik va ko'p tillilik fenomenlari insonning psixolingvistik, sosiolingvistik va kognitiv rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ma'lumotlar va til bilan aloqa qilish qobiliyatlari insonlar kasbiy va ijtimoiy hayotidagi roliga ko'p jihatdan ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistondagi ikki tili oilalar va turli tillar orasidagi muloqot mahalliy va «mahalliy bo'lmagan» ikki tillilik shakllarining ko'payishi, jamiyatning ko'p tili muhitdagi rivojlanishini ko'rsatadi. Ayniqsa, globallashuv va madaniyatlararo aloqa tufayli ko'p tillilikning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Bilingvizm va ko'p tillikni tadqiq qilishni yanada chuqurlashtirish borasida psixolingvistika, sosiolingvistik, neyrolingvistika kabi yo'nalishlarda tadqiqotlarni kengaytirish va mavjud tadqiqotlarni yangilash talab etiladi. Kichik yoshdan tillarni o'rganishni rag'batlantirishda maktabgacha ta'limdan boshlab, bolalarga tillarni o'rganish imkoniyatlarini ko'paytirish, shuningdek, chet tillarni ta'limda samarali o'rganish usullarini ishlab chiqish lozim. Oilaviy ikki tillilik va uning rivojini qo'llab-quvvatlashda eng muhimi – oiladagi til muhiti va uning ta'sirini tahlil qilish va yoshlarni ko'p tili muhitda tarbiyalashni rag'batlantirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Tillar o'rtasidagi o'zaro ta'siri va ularning kognitiv rivojlanishiga ta'sirini chuqurroq tadqiq qilish bu borada yaxshi natijalarga olib keladi. Mamlakatdagi barcha

tillarning qo'llanilishiga munosib muhit yaratish, turli tillarni o'rganish va insonlarning ish faoliyatida qo'llash uchun shart-

sharoitlar yaratish, bu orqali jamiyatda tillaro barqarorlikni ta'minlashga alohida e'tibor qaratilish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Alexandrova, N.Sh. 2023. "The Disappearance of Languages and Natural Bilingualism". *Polylinguality and Transcultural Practices*, 20 (3), 436–455. <https://doi.org/10.22363/2312-8127-2023-20-3-436-455>. Friederici, A. D. (2014). The brain's language: From sounds to meaning. In *the Cognitive Neurosciences* (5th ed., pp. 1075-1096). Cambridge, MA: MIT Press. Klein, R. M. (2015). Is there a benefit of bilingualism for executive functioning? *Bilingualism and Cognition*, 18(1), 29–31
2. Collier, V. P. (2000). Making the most of bilingualism: Strategies for teaching language and learning. *Bilingual Research Journal*, 24(1), 1-27.
3. Burkhardt Montanari, E. (2000). *Wie Kinder mehr-sprachig aufwachsen: Ein Ratgeber* [How children grow up multilingual: A guide]. (1st ed.). Brandes und Apsel.
4. Bialystok, E. (2017). *Bilingualism in development*. Cambridge University Press.
5. Протасова 2004 — Протасова Е. Ю. Психолингвистические и педагогические аспекты детского двуязычия: научное издание, предварительная публикация. М: Дошкольное детство, 2004. 72 с.
6. Чиршева, Г. Н. (2012). *Детский билингвизм. Одновременное усвоение двух языков* [Child bilingualism. Simultaneous acquisition of two languages]. Moscow: Zlatooust.
7. Протасова, Е.Ю. Двуязычные дошкольные учреждения: организация работы / Е.Ю. Протасова// Дошкольное воспитание. - 2003. - № 3. - С. 17-21.
8. Qurbonov, A. (2020). *Социолингвистика: Ўзбекистон контекстида*. [Sociolinguistics: In the context of Uzbekistan.] Tashkent: National University of Uzbekistan Press.

Maftuna OCHILOVA,
Navoiy innovatsiyalar universiteti, PhD
E-mail: maftunshuxrat@mail.ru

PhD Z. Quvonov taqrizi asosida

ALISHER NAVOIYNING "LAYLI VA MAJNUN" VA "LISON UT-TAYR" ASARLARIDA SABR TALQINI

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" va "Lison ut-tayr" dostonlarida "sabr" tushunchasining talqini yoritilgan. Shuningdek, yuqoridagi ikki asardan parchalar keltirilgan va adabiy-badiiy, ilmiy tahlil qilingan. Ta'kidlanishicha, "Layli va Majnun" dostonida ishq uchun yaralganligini anglagan qahramonlar o'zgalarga sabr tilashni burchi deb biladi. "Lison ut-tayr" dostonida esa, qushlar yetti vodiyni bosib Alloh jamoliga erishish azob-uqubatni yengish uchun sabr-qanoatli bo'lib o'zlari istagan maqsadga – Alloh jamoliga erishadilar.

Kalit so'zlar: "Layli va Majnun", "Lison ut-tayr", sabr, obraz, ruh, hayot, olam, borliq, ishq, fano.

ТОЛКОВАНИЕ САБРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛИШЕРА НАВОИ "ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН" И "ЛИСОН УТ-ТАЙР"

Аннотация

В статье освещается трактовка понятия "терпение" в эпосах Алишера Навои "Лейли и Меджнун" и "Лисон ут-тайр". Также приводятся выдержки из двух вышеперечисленных произведений и проводится литературно-художественный, научный анализ. Утверждается, что в эпосе "Лейли и Меджнун" герои, осознавшие, что они созданы для романтики, считают своим долгом пожелать другим терпения. А в эпосе "Лисон ут-тайр" птицы, покорив семь долин, терпеливо преодолевая страдания, достигают желаемой цели-Аллаха.

Ключевые слова: "Лейли и Меджнун", "Лисон ут-тайр", терпение, образ, душа, жизнь, вселенная, бытие, роман, фано.

INTERPRETATION OF PATIENCE IN ALISHER NAWAI'S "LAYLI AND MAJNUN" AND "LISON UT-TAYR"

Annotation

The article covers the interpretation of the concept of "patience" in Alisher Nawai's epics "Layli and Majnun" and "Lison ut-tayr". Excerpts from the above two works are also cited and a literary-artistic, scientific analysis is carried out. According to tradition, in the epic "Layli and Majnun", the heroes, realizing that they were wounded for ishq, consider it their duty to wish patience to others. In the epic "Lison ut-tayr", the birds reach the goal of Allah, which they desire, with patience, to overcome the suffering of the conquest of the seven valleys.

Key words: "Layli and Majnun", "Lison ut-tayr", patience, image, spirit, life, universe, being, work, fano.

Kirish. Hazrat Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni Sharq xalqlari orasida qadimdan mavjud bo'lgan rivoyat, qissalar asosida yaratilgan asardir. Ushbu dostonidagi muhabbat mustaqillik yillariga qadar ilohiy muhabbatni emas, asosan insoniy muhabbatni aks ettirganligi bir yoqlama g'oya talqin qilingan:

Har dam urar edi zulfdek pech,
Og'zi kibi sabri yo'q edi hech [1].

Dostonidagi mazkur misralar Majnun ruhini holatidagi kechinmalar tamomila tasavvufiy ma'noga egaligini ko'rsatadi. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, Navoiy dostonining bosh qahramonlari bo'lmish Layli va Majnun haqiqiy ishq uchun tug'ilganligini, Olloh ishqiga muyassar bo'lish yo'lidagi solikning kechinmalari va azob-uqubatlarni yozishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Majnun qismati xususida I.Haqul yozadi: "Majnun o'z maqsadlariga erishish yo'li" jangovor kurashchanlik emas, kamolot yo'li. Uning dushmani – zolim nafs. Navoiy aytmoqchi, to'qaydagi sherni yengishdan ko'ra nafs itini mag'lub qilishni u zo'rlik deb biladi. Shu kurashda Majnun sobit va izchildir. Majnun na jamiyat, na zamon va muhit qarshisida taslim bo'lgan. Chunki u o'zligi oldida taslim emas edi. Majnun Layli yozgan maktubida "Yo'qlik menga gar bo'lubturur yo'l. Sen bor bo'lu bu yo'qqa yor o'l", deydi. Bu – fanolik yo'li. Fanolik esa, ishq haqiqiyning so'nggi bosqichi. Bu bosqichga ko'tarilgan oshiq ruh qushini o'zlik qafasidan butunlay xalos qilib, boqiy hurlikka erishadi" [2].

Oshiq-ma'shuqlarning harakatlarini adabiyotshunos N.Komilov quyidagicha izohlaydi: "Ishq otashida yonish, kimyolanish Majnun uchun qismat. Navoiy shu qismatga muhtalo solikning sarguzashtini hikoya etadi, o'zi ham yonib – sel bo'lib kuylaydi" [3].

"Majnun – solik, ammo u oddiy solik emas, balki "majzub" – oshiq solik. Shuning uchun uning ustozlari ham, piri ham ishq, shu bois u dardini nihon tutmaydi, rosmansi xilvat-nishin soliklarday sabr-u qanoatli, batamkin, taqvodor emas. Bu sifatlar oshiqqa xos emas-da! Oshiq, to'vaslga yetmaguncha toqatsizlanaveradi, uni hech narsa to'xtatib tutolmaydi. Majnun yuz xil azob-u qubat, kamsitish-xo'rliklarga chidaydi-yu, biroq hijron dardiga toqat qilolmaydi" [3, 69-bet].

Tadqiqot metodologiyasi. "Layli va Majnun" va "Lison ut-tayr" asarlarida sabr talqini uchun statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan. To'plangan ma'lumotlar asosida kuzatish tahlilni qiyoslash, mantiqiy yondashuv kabi usullardan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Dostonning XVIII bobida Laylining otasi qizini Ibn Salomga berishga roziligi bayon etiladi. Garchi qabila boshlig'i qizini berishga rozi bo'lsa ham, lekin uning yoshligini inobatga olgan holda sabr qilish kerakligini aytadi:

Lekin anga sabr ham kerakdur,
Kim, shoxi gulim shikastarakdur [1].

Shikastarakdur – siniq, majruh ma'nosini bildiradi. Ikkinchi misradagi "gulimning shoxi siniqdur" deganda otasi Laylining ko'nglidan dardlari ketib sog'ayishini nazarda tutgan.

Laylini tushida ko'rgan Majnun uning mahzun holidan hayratda. Oy-u kunning rashkini keltiruvchi Laylining bor sabrini ko'z yoshi sel qilib oqizib yuborgan.

Sabrini oqizg'on ashki seli,
Ya'ni mahu mehr rashki Layli [1].

Farzandni dunyoga keltirgan, tarbiyalagan ota-ona, albatta, uning baxt-saodatini ko'rishni xohlaydi. Shu jumladan, Majnun otasi ham shunday otalardan biri. U o'g'lini bu yo'ldan qaytarishga urinib, nasihatlar qiladi:

Yuz yil kishi umr agar tilar bil,

Kim, sabr kerakdir anga yuz yil[1].

Agar yuz yoshga kirmoqni tilasa, unga yuz yil sabr kerakdir. Majnun otasining ushbu gaplaridan qattiq ta'sirlanadi:

Har sabrki seni topib nihoni

Ashkim seli oqizib oni[1].

Otasi o'ylagan sabrni uning nasihatlarini ta'sirida Majnunni ko'z-yoshlari selida oqizib ketadi. Majnun otasini tanimaganligi, bu ishlarning barchasiga ishq sababchi ekanligini, uning so'zlari ko'zini ochganligini aytib uzrlar so'raydi va xonadoniga qaytadi.

Dostonida Majnunni yana uyini tark etish holatlari tasviriga ko'z yugurtirgan kitobxon qahramon tabiatini irodasiz, toqatsiz deb o'ylashi mumkin.

Dostonning o'ttizinchi bobida Majnunni Navfal qiziga uylantirish voqeasi hikoya qilinadi. Tunda qiz o'zining sevgani borligini Majnunga aytar ekan, unga chin izhori dilni, ya'ni sabr-toqat ila Layli visoliga yetishishiga tilak bildiradi:

Ham hajringda o'lmog'ay shikibing,

Ham vaslini aylagay nasibing[1].

Xuddi shunga o'xshash fikrni dostonning o'ttiz beshinchi bobida ham uchratamiz. Unga Laylining onasi bilan vidolashuv holati aks etgan:

To mumkin o'zungga sabr yor et,

Taskinu shikib ixtiyor et.

Tengri sanga sabr yor qilsun,

Xayling uza poydor qilsun[1].

Layli o'limi oldidagi vidolashuvda onasiga sabrli bo'lishini bot-bot uqtiradi. Ollohdan unga sabrli, qabilasi boshiga omon bo'lishini so'raydi.

Layli va Majnun vafot etishdi. Lekin bu o'lim ular uchun jisman o'lish, haqqa yetishish yo'lidagi bir oliy darajadagi mukofot demak. Ularning sevgisi faqat va faqat Olloh ishqini kuylaydi. Hali maktab yoshiga endigina yetgan bolalar bog'da uchrashganda Majnunda ilohiy ishq kuchi namoyon bo'ladi va butun vujudini haq ishq egallab hushidan ketadi. Bu ishq insoniy bo'lganda edi. N.Komilov ta'kidlaganidek balog'at davrida 14-16 yoshlarda yuzga chiqar edi[3].

Layli va Majnun dostonida yetti o'rinda sabr so'zi tilga olingan bo'lib, biz ularni o'n bir, o'n sakkiz, yigirma uch, o'ttiz, o'ttiz beshinchi boblarda ko'rishimiz mumkin. Ushbu sabrlarni Hazrat Navoiy bir o'rinda qahramonlar ruhiy holatini so'fiyona tarzda talqin etsa, bir o'rinda qahramonlari tilida kitobxonlarga nasihatlar tarzida sabrli bo'lishga chorlaydi. Biz Majnunni otasi nutqida o'g'liga nasihatlarida, Laylining so'nggi vasiyatlarida bunga amin bo'lamiz. Rojij Ho'qandiy:

Sabr qilmoq birla qil o'zni to'kus,

Boshga tushganin tortadur, albatta, ko'z[4].

deganda har qanday mushkul holatda ham sabrli bo'lishni, sabr bilan to'kin bo'lishga undaydi. Inson umri davomida uning taqdir bitigida ertangi kunga nima yozilganligini also bilolmaydi. O'zlarining ishq uchun yaralganligini anglagan qahramonlar o'zgalarga sabr tilashni burchi deb biladi. Yaxshi va yomon kunlarda insonga faqat va faqat sabr lozim.

Alisher Navoiy o'zining mashhur asari bo'lmish "Lison ut-tayr"da sabrga juda ko'p o'rinlarda alohida urg'u berib o'tadi. Asarning butun mazmun-mohiyati sabr asosiga qurilgan desak, also mubolag'a bo'lmaydi. Navoiy islom falsafasi dengiziga tasavvuf daryosiga naqshbandiya irmog'i orqali suzayotgan bir kema yanglig' ijdod etdi, shuning uchun bobokalonimiz umr bo'yi ana shu o'ziga eng yaqin irmoq suvlaridan ko'p ichgan[5]. Uning mashhur falsafiy dostoni bo'lmish "Lison ut-tayr"da tasavvuf ta'limotining yorqin namunasini ko'rishimiz mumkin. Chunki qushlar yetti vodiyni bosib Olloh jamoliga erishish uchun qanchadan-qancha mashaqqatga duch keladi. Bu azob-uqubatni yengish uchun ularda, avvalo, sabr-qanoat mujassam bo'lishi kerak. Shundagina ular o'zlari istagan maqsadga – Olloh jamoliga erishadilar:

Bu safarda ranjlardur ta'miya,

Ko'nglingizga etsa ondin tavsia[6, 44-bet].

Qushlar safar paytida ranj-u alam, jabr-u sitam, turfa kulfat-u ofatlarga ro'baro' bo'lishadi. Ammo ularning barchasida ham sabr-toqat, matonat kuchli emas edi. Bu qusuri tufayli ularga bu manzil malol kela boshlaydi:

Bo'ldilar yo'l ranjidan farsudahol,

Har biriga qo'ydi yuz behad malol[6].

Asarda safar qiyinchiliklariga chiday olmagan qushlar yo'lboshlovchi Hudhudga o'z uzrlarini aytib boshlaydi. Bulbul guldan uzoqda sabr unga begona bo'lgani, ko'nglini ham, jonini ham hatto butun borlig'ini ham gulning ishq egallaganini aytadi. Ko'nglida boshqa ishq bo'la turib, Allohga oshiqlik da'vo qilolmasligini bildiradi. Alloh vasliga yetmoq uchun komilikka erishgan bo'lmog'i lozim. Komilikka erishishning asosiy sharti sabrdir:

Dedi Bulbul: "K-ey bu majma'ga dalil

Men bo'libmen gul havosidin zalil.

Oydin oyru oshiq-u devonamen,

Aql hush-u sabrdin begonamen.

Onsizin yo'q sabr ila toqat manga,

Qayda yoro, chekkali furqat manga[6].

"Lison ut-tayr"da keltirilgan quyidagi hikoyatda sabrsizlik qoralanadi. Unda bayon qilinishicha, bir pahlavon chohgohda va kechqurun uy tomondan ovqat yeb, hatto mast filga ham shikast yetkaza oladi. Mamlakatda xarobalik yuz berib, aholi o'z yerlarini tashlab ketishga majbur bo'ladi. Taom yemagan pahlavon safarning uchinchi kuni biyobonda jon taslim qiladi. Yosh bolalar va hatto ikki bukilgan qariyalar ham sabr-toqat bilan obod manzilga yetib kelib, maqsadlariga erishadi:

Qat' etib yo'lni yoyoq atfol ham,

Har taraf ikki bukulg'on zol ham[6].

"Lison ut-tayr"ning Shayx San'onga bag'ishlangan hikoyatida ham sabr haqidagi mulohazalarini ko'ramiz. Unda Shayx San'on bir tushni qayta-qayta ko'radi va sabr-u qarori tugaydi. Uning dardiga chora, bag'ri porasiga davo beradigan – bu sabrdir.

Necha tun bir tush anga ko'rguzdilar,

Rishtai sabr-u qarorin uzdilar[6].

Shayxning butun borlig'ini, aqli-u hushini ilohiy ishq egallaydi. Bu holatni shoir quyidagi misralarda mahorat bilan tasvirlaydi:

Shayx jismidin borib ul yerda tob,

Ko'nglini betoqat aylab istirob[6].

Shayx San'on ilohiy ishq kuyida aql-u hushidan ayrilgan g'arib devona holatiga tushadi. Uning dardiga malham bo'ladigan, ishq o'tidan kuygan bag'ri porasiga davo beradigan, bunday damda unga madad beradigan narsa faqat – sabr:

Men g'arib-u oshiq devonaman,

Hushu aql-u sabrdin begonaman[6].

"Lison ut-tayr"da yana bir hikoyatda sabr talqini uchraydi. Unda aytilishicha, haj sari ketayotgan Asma'iy (mashhur arab tilshunos olimi, to'liq ismi Abu Said Abdumalik) hordiq chiqargani chashma boshida o'tirganda u yerda quyidagi xatga ko'zi tushdi:

Kimsa bo'lsa shiq zori naylasun?

Bo'lmasa sabr-u qarori naylasun? [6]

Asma'iy qo'lga qalam olib davot olib, bu xat tagiga shunday deb yozdi:

"Kim bu varta ichra istak poklik,

Qilmasin fosh etkoli beboklik" [6].

Ya'ni, "Kimki, bu halokatli girdobga tushib, undan pok chiqmoqchi bo'lsa, o'zi tushgan yo'ldan qo'rqmasin". Ushbu so'zlar zamirida ham sabrga ishora mavjud. Chunki har bir xayrli ishning oxirgi nuqtasiga sabr orqali erishiladi. Yo'lovchi bu fikrlarni yozib ketgach, ertasi yana o'sha manzilga kelib, ushbu so'zlarni ko'radi:

Lek ul shavqi muhabbat shiddati –

Tez o'lib, toq o'lsa oning toqati[6].

Ya'ni, "Agar joni ozor chekkan oshiq o'zi pok bo'lsa-yu, yana ishqini yashirin saqlasa, lekin uning qalbidagi muhabbatning shiddati tez bo'lib, uning toqati toq bo'lsa hamda vaslga ehtiyoj sezsa, u paytda nima qilsin? Agar bu ishning ilojini topmasa naylasun?"

Asma'iy yana quyidagi so'zlarni toshga bitadi.

Foniyo, ishq ichra foniyo bo'yla bo'l,

Bo'lmasa sabr-u shikebing, bo'yla o'l[6].

"Ey Foniyo! Ishq ichra foniyo bo'lish yo'li ana shunday bo'ladi. Agar sabr-u toqating tugagan bo'lsa, xuddi shu kabi jon taslim qil". Mazkur misralarda sabr, shikeb kabi sinonim so'zlar qator kelib, ma'no kuchaytirish va badiiy barkamollikka

erishishga vosita vazifasini o'tagan. Shu bilan tasvir tiniqligini ham ta'minlashga xizmat qilgan. Shikib – Sabr, chidam, to'zim; o'z-o'ziga shikib bermak – o'z-o'ziga sabr bermoq; Beshikib – Sabrsiz; toqatsiz; sarosima; Noshikib – Besabr. Shikibo – Sabrli, chidamli. Shikibolig' – Sabrlik, chidamlilik[7].

“Lison ut-tayr”da keltirilgan quyidagi hikoyatda ham sabrning yuksak namunasini ko'rishimiz mumkin. Unda jahonni zabt etgan bir podshohning husnda tengi yo'q go'zal qizi haqida so'z boradi. Davron ichra toq bo'lgan go'zal qizning ishqida necha davlatmand kishilar, taxt egalari yonib ado bo'lsalar-da, ammo visol hech birlariga nasib etmaydi.

Bir kecha qizning tushiga go'zal bir yigit kirib, uning ko'ngliga g'ulg'ula soldi. Kecha-yu kunduz oromi yo'qolib, ishqning asiriga aylandi. Ko'ngil mulkidan sabr-u qarori ketdi:

Ittifoqo bir kecha tush ko'rди ul,

Paykarekim toqatig'a urdi yo'l[6].

Ushbu misralarda ham sabr va shikeb sinonim so'zlari bir o'rinda qo'llangan. Bu so'zlar doston tilining jozibadorligini oshirishga, fikrni bo'rttirib ifodalashga, qahramonlar qiyofasini yorqin tasvirlashga, shoirning munosabatini yorqin bo'yoqlarda ifodalashga xizmat qilgan. Ishaq o'tida dili pora go'zal qiz holati tasvirida bu so'zlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Hajr dardida oshuftahol qiz ko'ngliga taskin berish uchun sabr-toqatli bo'lish istagi quyidagicha tasvirlanadi:

Har taraf boqib ko'ngil taskinig'a,

Yo'l tilab sabr-u shikeb oyinig'a [6].

Ana shu kunlarning birida shoh xizmatkorlari orasida tushda ko'rgan yigitga nogahon ko'zi tushadi. Ko'ngli ishq o'tiga nishon bo'lgan qizning majruh tanasiga ham hajr rahna sola boshladi. Unda xush ham, sabr ham qolmadi, o'zi ham ular bilan birga ketdi:

Hushu sabri qolmadi o'z holida,

O'zi ham bordi alar dunbolida[6].

Qizning g'ami tobora kuchayib bormoqda, chunki ishqini oshkor qilsa, otasini benomus qilishi mumkin. Shunday ulug' shohning benomus bo'lishiga qizning o'zi ham toqat qila olmaydi:

Shahni benomusliqqa toqatim –

Yo'q uchun bu ishda ortar shiddatim[6].

Oy yuzli dilbar ishq to'fonida beqaror bo'ldi. U o'z dardiga chora topishga kirishdi. Chunki uning ishq yashirib bo'lmaydigan darajaga yetgan edi. Uning shodlik va g'amli damlarida doimiy hamdani bo'ladigan ikki yaqin mahrami bor edi. Ular har ishning chorasini topishga juda usta edilar. Qizlarning har ikkalasi ham ajoyib san'atkor va sehrigar edi. Hatto ishq bilan jang qilishga ham yarar edilar:

Har biriga reva afsunu fireb,

Ishaq birla jang qilguncha shikeb[6].

Qizning ko'ngliga vaslga umid paydo qilib, sabr va chiqamli bo'lishni uqtiradilar:

Sen shikebo bo'l, ham bir necha kun –

Har doim ohu nola birla chekma un[6].

Parivash vaslga umid paydo qilib, sabr va chidamli bo'lishga ahd qildi. Chunki undan boshqa chorasini ham yo'q edi.

Vaslg'a chun bo'ldi ummedi husul,

Mahvash sabru shikeb anglab qabul [6].

Ko'ngliga sabrli bo'lishdek ezgu amalni jo qilishni istagan go'zal bu otashin tuyg'u qarshisida toqatim yetarmikan, degan shubhalar girdobiga ham g'arq bo'ladi. Allohdan bunday o'tli ishqni hech kimsaga nasib etmaslikni tilaydi:

Gar desam xomush o'lay, toqatmu bor,

O'zni zabt aylay desam, quvvatmu bor! [6]

“Lison ut-tayr”da qushlar tanlagan mashaqqatli yo'l nihoyatda sabr-bardoshli bo'lishni talab qilardi. Chunki komillik solikdan birinchi navbatda sabrning oily darajadagi ko'rinishini talab qiladi:

Ne ucharg'a yor o'lub quvvatlari,

Ne qo'narg'a dard aro toqatlar [6].

Xulosa. Hazrat Navoiy dostonlarini o'qish, o'rganish asosida shoir ilgari surgan insoniy xislatlarning oily darajalaridan biri bo'lmish sabrni har jihatdan o'rganish va tahlil qilish shoir asarlarining tub mohiyatini anglashga, ulug' shoir ijodidagi yangi-qirralarni kashf etishda juda katta ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. –B. 358.
2. Ibrohim Haqqul. «Tasavvuf va she'riyat» Toshkent, 1991.–B. 254.
3. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: “Movarounnahr”, 2009. –B. 198.
4. Tafakkur durdonalari. Vatandosh allomalarimizning hikmatli fikrlari. –Toshkent, 2012. –B. 258.
5. Sultonmurod Olim. Naqshband va Navoiy –Toshkent: “O'qituvchi”, 1996.-B-198.
6. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 1991. – B-298.
7. Alisher Navoiy asarlari lug'ati. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. –B. 696

UDK: 811.111'344+811.512.133'344

Nasir RADJABOV,

O'zbekiston Resp. Oriental universiteti professori v.b., filologiya fanlari doktori

E-mail: nasirnasimovich@mail.ru

Ф.ф.д., DSc S.Hoshimova taqrizi asosida

FACTORS OF INTERFERENCE IN THE PHONEMIC SYSTEM OF LANGUAGE

Annotation

This article is dedicated to the topic "Factors of Interference in the Phonemic System of Language," where it thoroughly analyzes the various factors of phonemic interference and their impact on the phonemic system. The article examines the articulatory-acoustic, perceptual, phonological, morphonological, phonostylistic, graphemic, orthographic, and orthoepic aspects of phonemes. Additionally, the article discusses the specific significance of each of these aspects in pronunciation and how they manifest as interference. The interconnections between different aspects of phonemes are explained with theoretically grounded examples. In the conclusion, the article highlights that the articulatory-acoustic, perceptual, phonological, morphonological, phonostylistic, graphemic, orthographic, and orthoepic peculiarities of phonemes characteristic of different languages are the main interference factors encountered in the phonemic system of language, which play a crucial role in the perfection of pronunciation.

Key words: Phoneme, articulation, acoustic, perceptual, phonological, morphonological, phonostylistic, graphemic, orthographic, orthoepic.

TILNING FONEMIK TIZIMIDA INTERFERENSIYA OMILLARI

Annotatsiya

Maqola "Tilning fonemik tizimida interferensiya omillari" mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, unda fonemalar interferensiyaning turli omillari va ularning fonemik tizimga ta'siri chuqur tahlil qilingan. Maqolada fonemaning artikulyatsion-akustik, perseptiv, fonologik, morfonologik, fonostilistik, grafemik, orfografik va orfoepik jihatlar alohida tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada yuqorida qayd etilgan har bir jihatning talaffuzdagi o'ziga xos ahamiyati, ularning interferensiya tarzida namoyon bo'lishi batafsil yoritilgan. Fonemaning turli jihatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik nazariy jihatdan asosli misollar bilan izohlangan. Maqola so'nggida, turli tillarning tovush tizimiga xos fonemalarning artikulyatsion-akustik, perseptiv, fonologik, morfonologik, fonostilistik, grafemik, orfografik va orfoepik jihatlaridagi o'ziga xosliklar tilning fonemik tizimida uchraydigan asosiy interferensiya omillari bo'lib, ular talaffuzning mukammal bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi, deb xulosa qilingan.

Kalit so'zlar: Fonema, artikulyatsiya, akustik, perseptiv, fonologik, morfonologik, fonostilistik, grafemik, orfografik, orfoepik.

ФАКТОРЫ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В ФОНЕМНОЙ СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

Аннотация

Данная статья посвящена теме «Факторы интерференции в фонемной системе языка», в которой подробно анализируются различные факторы фонемной интерференции и их влияние на фонемную систему. В статье рассматриваются артикуляционно-акустический, перцептивный, фонологический, морфонологический, фоностилистический, графемный, орфографический и орфоэпический аспекты фонем. Кроме того, в статье обсуждается специфическая значимость каждого из этих аспектов в произношении и их проявление в виде интерференции. Взаимосвязи между различными аспектами фонем объясняются на теоретически обоснованных примерах. В заключении подчеркивается, что артикуляционно-акустические, перцептивные, фонологические, морфонологические, фоностилистические, графемные, орфографические и орфоэпические особенности фонем, характерные для различных языков, являются основными факторами интерференции, встречающимися в фонемной системе языка и играющими важную роль в совершенствовании произношения.

Ключевые слова: Фонема, артикуляция, акустический, перцептивный, фонологический, морфонологический, фоностилистический, графемный, орфографический, орфоэпический.

Kirish. Tillarning fonetik tizimlari va ularning o'zaro ta'siri, lingvistika tadqiqotlarining muhim jihatlaridan biridir. Interferensiya, til o'rganishda yoki ko'p tilli shaxslar nutqida yuzaga keladigan muammolardan biri bo'lib, bu jarayon turli fonetik elementlarning bir-biriga ta'sir ko'rsatishi, ya'ni bir tilning fonemik tizimi boshqa tilning fonetik tizimi bilan o'zaro aloqaga kirishishi bilan bog'liqdir. Interferensiyaning bir nechta omillari mavjud bo'lib, ularning har biri til o'rganish jarayoniga ta'sir qiladi, bunda tilni o'rganayotgan shaxsning ona tili va yangi o'rganilayotgan tilning fonetik xususiyatlari o'rtasidagi tafovutlar katta rol o'ynaydi. Ona tili va o'rganilayotgan chet til tovush tizimlaridagi har bir o'ziga xoslik bir tipdagi nutq tovushlari majmuyi bo'lgan fonemalar interferensiyaning kelib chiqishiga sabab bo'ladigan asosiy omillar sanaladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Nutq tovushlari odatda fiziologik (nutq tovushlarining hosil bo'lish o'rni), fizik (nutq tovushlarining balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi), perseptiv (eshitib his etish) va lingvistik (so'z shakli va ma'nosini tanituvchi va farqlovchi vazifasi) jihatdan o'rganiladi [6]. Nutq tovushlarining fiziologik jihatida ularning artikulyatsiya-yasi bilan

bog'liq o'ziga xosliklari, fizik jihatida ularning akustik belgilari, perseptiv jihatida ularning eshitilishi yoki eshitib, his qilinishiga oid xususiyatlari, lingvistik jihatida ularning tildagi (so'z shaklini tanituvchi va ma'no farqlovchi) vazifalari tadqiq qilinadi. Nutq tovushlarining artikulyatsion-akustik, hamda perseptiv jihatlarini umumlashtirilib, ularning fonetik xususiyatlari; lingvistik jihatida esa nutq tovushlarining fonologik xususiyatlari, deb talqin qilinadi. Shuningdek, nutq tovushlari morfonologik [11], fonostilistik [9], orfoepik [1] jihatdan; nutq tovushlari shaklida namoyon bo'ladigan fonemalar grafemik [4], orfografik [10], nuqtayi nazaridan ham tadqiq qilinadi. V.A. Vassilev fonemaga ham moddiy (aniq), ham mavhum tushuncha sifatida yondashib, uning bir-biri bilan chambarchas bog'langan uchta – material (aniq), mavhum (umumlashgan) hamda funksional jihatlarini borligini va bu jihatlarini o'zaro ajratib bo'lmazligini ta'kidlaydi [16]. Fonemaning material (fizik) jihatida uning artikulyatsion-akustik nuqtayi nazardan aniq bir nutq tovushi shaklida namoyon bo'lishida; mavhum jihatida uning umumiylig xarakteriga ega ekanligida; funksional jihatida uning so'z shakli va ma'nosini farqlash xususiyatida aks etadi [16].

ma'noga ta'siri, asosan, uning miqdor belgisidagi o'zgarish orqali yuzaga keladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, miqdor belgisi, ya'ni tovush cho'ziqligi odatda, fonema tovushining fonetik xususiyati sanaladi. Bunda so'zning denotativ ma'nosini ifodalash uchun yetarli bo'ladigan cho'ziqlik darajasi nazarda tutiladi. Denotativ ma'no uchun muhim bo'lgan tovush cho'ziqligining uslubiy maqsadda oshirilishi so'zning konnotativ ma'nosini yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Konnota-tiv ma'noni yuzaga keltiradigan fonetik hodisalar fonostilistik aspektga o'rganiladi. Uslubiy maqsadda nutq tovushlarining cho'ziqroq talaffuz qilinishi, tovush cho'ziqligining fonostilistik xususiyati hisoblanadi. Bu o'rinda tovushning fonologik cho'ziqligiga yana bir bor to'xtab o'tish tovush cho'ziqligi borasida chalkashlikka yo'l qo'ymaslik nuqtayi nazaridan maqsadga muvofiq bo'ladi. Tovush cho'ziqligi-ning fonologik xususiyati yuqorida ta'kidlanganidek, fonemaning so'z shakli va ma'nosini (denotativ ma'no) farqlashga bo'lgan xizmati sanaladi. Demak, tovush cho'ziqligining fonetik, fonologik va fonostilistik xususiyatlarini benuqson farqlash lozim. Bu o'rinda shuni alohida qayd etish kerakki, tovush cho'ziqligining fonostilistik xususiyati odatda uning fonetik xususiyati ichida tadqiq qilinib, so'zning turli xil konnotativ ma'nolarini hosil qilish fonetik cho'ziqlikka xos deb qaraladi [12]. Bu fikrga to'liq qo'shilgan holda shuni ta'kidlash joizki, nutq tovushlarining fonetik, fonologik va fonostilistik xususiyatlari aslida bir obyektning uch xil jihati hisoblanadi. Shu boisdan mazkur uchala xususiyat, umuman olganda, bir fan – fonetikaning tadqiqot objekti (nutq tovushlari) doirasida tadqiq qilinadi. Bundan ke-lib chiqadiki, nutq tovushlarining fonetik cho'ziqligi ham, fonologik va fonostilistik cho'ziqligi ham aslida bir fonetik hodisa – tovush cho'ziqligining uch xil jihati sanaladi. Tovush cho'ziqligining har uchala jihati o'ziga xos tarzda namoyon bo'lib, ularning farqi tovush cho'ziqligining lingvistik vazifasidan kelib chiqadi. Tovush cho'ziqligi vazifasiga ko'ra so'zning odatdagi ma'nosini ifodalashi (urg'uli unlining urg'usiz unliga nisbatan cho'ziqroq talaffuz etilishi), so'zning semantik ma'nosini farqlashi yoki so'zning ma'nosiga uslubiy qo'shimcha ma'no yuklashi mumkin. Shuni hisobga olgan holda, tovush cho'ziqligi so'zning denotativ ma'no-sini ifodalashgagina xizmat qilsa, uni fonetik cho'ziqlik; so'zning denotativ (se-mantik) ma'nosini farqlashga xizmat qilsa, uni fonologik cho'ziqlik; so'zning deno-tativ ma'nosiga qo'shimcha konnotativ ma'noni ifodalashga xizmat qilsa, uni fono-stilistik cho'ziqlik deb atash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Fonemalarni turli nuqtayi nazardan tadqiq qilishda ularning artikulyatsion-akustik, persektiv, fonologik, morfonologik va fonostilistik xususiyatlari bilan bir qatorda, grafemik, orfografik va orfoepik jihatlarini ham nazardan chetda qoldirmaslik muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, fonema tovushlarini meyor doirasida talaffuz qilishda fonemalarning fonetik-fonologik xususiyatlari bilan ularning grafemik, orfografik va orfoepik jihatlarini o'rtasida o'zaro uzviy bog'liqliklar borligini rad etib bo'lmaydi. Jumladan, L.R. Zinder fonetika va

orfografiyaning o'zaro aloqador ekanligini ta'kidlab, shu nuqtayi nazardan, umumiy fonetika fonetik yozuv nazariyasini ham qamrab olishi zarur, degan fikrni ilgari surgan edi [3]. Fonemalarning yozma nutqda ifodalanish qonuniyatlariga xos xususiyatlari ularning grafemik jihati bo'lib [2], bunda harf va fonema o'rtasidagi munosabatlar tadqiq qilinadi. Fonemalarning yozuvdagi shakli bo'lgan harflar tizimi – alifboning yozuvda qo'llanish xususiyatlari, ya'ni imlo qoidalar fonemalarning orfografik jihati sanalib [13], bunda nutq tovushlarining so'zlar tarkibida eshitilishi va yozilishi o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xosliklari o'rganiladi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, fonema yozma nutqda alohida yoki boshqa fonema vakillari bilan uyushgan holda ifodalanishi mumkin. Fonemaning yozuvdagi alohida shakli odatda, ularning alifbo tarkibida, boshqa fonema vakillari bilan birikib kelishi esa ularning ma'lum bir so'z tarkibida uchrashida namoyon bo'ladi. Fonemaning yozma nutqda "alohida" ifodalanishidagi o'ziga xosliklar grafemik, so'z tarkibida qo'llanishi bilan bog'liq xususiyatlar orfografik jihatdan tadqiq qilinadi. Fonema tovushlarining artikulyatsion-akustik xususiyatlari asosida ularning talaffuz meyorlariga xos qoidalar shakllanadi. Fonemalarning adabiy talaffuz me'yorlariga xos qoidalar tizimi ularning orfoepik jihati sanaladi [13]. Bunda fonema to-vushlarining meyoriy talaffuz qonuniyatlariga xos xususiyatlari talqin qilinadi. Masalan, unli fonemalarning urg'uli va urg'usiz holatdagi, undosh fonemalarning yondosh tovushlar ta'siridagi allofonlarining o'ziga xos talaffuzlari shular jumlasidandir.

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirilgan fikrlarni xulosa qilib aytganda, tildagi fonemalar o'zlari yoki allofonlari misolida tadqiqot maqsadiga bog'liq holda, asosan, artikulyatsion-akustik, persektiv, fonologik, morfonologik, fonostilistik, grafemik, orfografik, orfoepik nuqtayi nazarlaridan tadqiq qilinadi. Bunday tadqiqotlar ham nazariy, ham amaliy jihatdan muhim sanaladi. Nazariy jihatdan ular fonemaning qayd etilgan aspektlaridagi "ochilmagan" qirralarining aniqlanishi, amaliy jihatdan esa fonema tovushlarining talaffuzini samarali o'zlashtirishga hissa qo'shishi bilan ahamiyatli sanaladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, fonemaning artikulyatsion-akustik, persektiv, fonologik, morfonologik, fonostilistik, grafemik, orfografik va orfoepik jihatlarining har biri bir fonema doirasida yuzaga keladigan turli nutq tovushlari talaffuzini mukammal o'zlashtirishda teng ahamiyat kasb etadi. Til o'rganish, xususan, xorijiy til o'rganish jarayonida mazkur jihatlardan birining nazardan chetda qolishi fonema tovushlarining talaffuzini o'zlashtirishda u yoki bu turdagi "to'siqlar"ning ya'ni, fonemik interferensiyaning yuzaga kelishiga zamin yaratadi. Demak, turli tillarning tovush tizimiga xos fonemalarning artikulyatsion-akustik, persektiv, fonologik, morfonologik, fonostilistik, grafemik, orfografik va orfoepik jihatlaridagi o'ziga xosliklar tilning fonemik tizimida uchraydigan asosiy interferensiya omillari bo'lib, ular talaffuzning mukammal bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Арустамян М.И. Интерференция согласных в русской речи армян: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ереван, 2003. – 25 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Энциклопедия, 1966. – С.117.
3. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: Высшая школа, 1979. – С.282.
4. Кузьмина Т.В. Функциональный анализ фонемно-графических соответствий в письменной речи детей (на материале согласных): Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2005. – 28 с.
5. Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. – Москва: Просвещение, 1976. – 288 с.
6. Максумов А.Г. Артикуляционные, акустические, перцептивные и фонологические характеристики английских носовых сонантов (а сопоставлении с узбекскими): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1972. – 37 с.
7. Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Т.: Фан, 2013. – 424 б.
8. Рогозная Н.Н. К вопросу о графической интерференции при обучении русскому языку иностранцев // Вопросы филологии. – 2003. – №1. – С. 90-98.
9. Сапарова К.О. Проблемы сегментной и суперсегментной (акцентной) фоностилистики русского языка: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Т., 2000. – 25 с.
10. Тью Ф.А. Орфографические отражения неправильного произношения у вьетнамских учащихся: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – М., 2013. – 22 с.
11. Кудайбергенов М. Корақалпоқ тилида морфологик ҳодисалар: Филол. фан. д-ри. дисс: Автореф. – Нукус, 2004. – 35 б.
12. Ҳайдаров А. Коннотатив маънонинг фонетик воситаларда ифодаланиши: Филол. фан номз. дисс: Автореф. – Тошкент, 2009. – 35 б.
13. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзб. Мил. Энциклоп. Нашр., 2002. – 164 б.
14. Leontyeva S.F. A theoretical course of English phonetics. – Moscow: Vyssaja skola, 1980. – 271 p.
15. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Universitet, 2006. – 476 б.
16. Vassilyev V.A. English Phonetics (A Theoretical Course). – Moscow: High School Publ. House, 1970. – 324 p.

UDK:811.502

Nigina RASULEVA,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti, PhD
E-mail: nigina1114@gmail.com

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti professori, f.f.d A.Mannonov taqrizi asosida

XXI ASR XITOIY ILMIY FANTASTIK ASARLARIDA EKOLOGIK OMILLARNING YORITILISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada XXI asr xitoy ilmiy fantastikasi asarlarida ekologik muammolarni insoniyat va texnologiya o'rtasidagi murakkab munosabatlar orqali yoritilishi haqida batafsil hikoya qilingan. Qolaversa, asarlarda atrof-muhitning vayron bo'lishi, ekologik halokotlar, resurslar tanqisligi hamda ilm-fan va texnologiyaning bu muammolarni hal etishdagi roli keng tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: XXI asr xitoy adabiyoti; ilmiy fantastika janri; fan va texnologiya; ekologik muammolar; ekologik madaniyat va axloq.

РАСКРЫТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В КИТАЙСКИХ НАУЧНО-ФАНТАСТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ XXI ВЕКА

Аннотация

В этой статье подробно описывается, как в китайских научно-фантастических произведениях XXI века рассматриваются проблемы окружающей среды через сложные взаимоотношения человечества и технологий. Кроме того, в работах подробно анализируются разрушение окружающей среды, экологические катастрофы, нехватка ресурсов, а также роль науки и техники в решении этих проблем.

Ключевые слова: Китайская литература 21 века; жанр научной фантастики; наука и техника; экологические проблемы; экологическая культура и этика.

DISCLOSURE OF ECOLOGICAL FACTORS IN 21ST CENTURY CHINESE SCIENCE FICTION WORKS

Annotation

This article details how 21st-century Chinese science fiction works address environmental issues through the complex relationship between humanity and technology. In addition, the works extensively analyze environmental destruction, ecological disasters, resource scarcity, and the role of science and technology in solving these problems.

Key words: 21st century Chinese literature; science fiction genre; science and technology; environmental problems; ecological culture and ethics.

Kirish. XXI asr xitoy ilmiy fantastikasi ekologik omillarni ko'pincha insoniyatning kelajagi, texnologiya va tabiiy muhit o'rtasidagi murakkab munosabatlar orqali yoritadi. Xitoy ilmiy fantastikasi asarlarida ekologik mavzular quyidagi turli yo'nalishlarda aks etadi:

Atrof muhitning vayron bo'lishi va ekologik halokotlar. Ko'pgina xitoy ilmiy fantastik asarlarda global isish, havo ifloslanishi va resurslar tanqisligi kabi ekologik muammolar markaziy o'rinda turadi.

Ekologik muammolar va texnologik yondashuvlar. Xitoy ilmiy fantastikasi ekologik muammolarni faqat falokat sifatida emas, balki texnologik yutuqlar orqali hal etish mumkin bo'lgan masala sifatida ham ko'rsatadi.

Tabiat va insoniyat o'rtasidagi ziddiyatlar. Ko'pgina xitoy ilmiy fantastik hikoyalarida insoniyatning tabiat ustidan nazorat o'rnatishga bo'lgan urinishi va buning natijasida kelib chiqadigan muammolar tasvirlanadi.

Ekologik muammolarni hal etish yo'llari sifatida ilm-fan va falsafa. Ba'zi xitoy ilmiy fantastik yozuvchilari insoniyatning ekologik muammolarni hal etish yo'lidagi falsafiy yondashuvlarini ham tasvirlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon sivilizatsiyasi bugungi kungacha jadal rivojlandi va yer yuzida insoniyat fan va texnikaning qudrati cheksiz ekanligiga guvoh bo'ldi. Vaqt o'tgani sayin bu vaziyat zamonaviylik ekologik inqirozni yuzaga keltirdi. O'tgan asrdan boshlab G'arbliklar texnologiyaning salbiy oqibatlarini haqida o'ylay boshlashdi. 1962-yilda biologiyani chuqur o'rgangan yozuvchi 蕾切尔·卡逊 Rachel Carson 《寂静的春天》 "Sokin bahor" kitobini nashr etdi. Bu asarda u ekologik inqirozning butun yer ekotizimiga yetkazgan zararini hayratlanarli tarzda tasvirlaydi. Quruqlik jonzorlaridan tortib dengiz jonzorlarigacha hammasini ayamay tanqid qiladi. 1992-yilda AQSH ning 52-vitse-prezidenti 戈尔 Al Gorning 《濒临失衡

的地球》 "Yer nomutanosiblik yoqasida" nomli asarida insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanish modeli va ekologik inqiroz o'rtasidagi bog'liqlik batafsil tasvirlangan [5]. Borgan sari jiddiylashib borayotgan ekologik inqirozga duch kelgan G'arb dunyosi bunda G'arb sivilizatsiyasining logotsentrizmi, texnologik ustunligi va instrumental ratsionalligini nazariy darajada har tomonlama tanqid qildi.

Bunday asarlar nashridan keyin konstruktiv postmodernizm kabi ekologiyani muhofaza qilishning nazariy yo'nalishlari vujudga keldi hamda ekologik harakat va atrof-muhitni muhofaza qilish amaliyoti ham jadal rivojlanishga kirishdi. Taraqqiyotdan keyingi davlat sifatida Xitoyning modernizatsiya jarayoni ham jiddiy ekologik inqirozlarni keltirib chiqardi. G'arb dunyosidagi fan va texnologiyani shuningdek, ijtimoiy rivojlanish modellarining ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlash ziyolilar uchun zarur masalaga aylandi. Shu sababli, ilmiy fantastika hozirgi kunda eng futuristik va hayoliy adabiy janrdir. Ilmiy fantastik yozuvchilar o'zlarining roman va hikoyalarida doimo texnologiya va insonning omon qolishi haqidagi turli tashvishlarni ifodalaydilar. Zamonaviy jamiyatda ilm-fan va texnika muhim rol o'ynaganligi sababli, insoniyatning omon qolishi va ekologik sivilizatsiyaning qurilishida ilmiy va texnologik ziyolilarning mavqei hal qiluvchi ahamiyatga ega [1]. Ko'p hollarda yozilgan esse va romanlar asosan ongli ekologik o'lchovni aks ettiradi, inson taraqqiyoti modellari, omon qolish qoidalari va ekologik donolikning katta va nozik izlanishlarini yoritib beradi. Hissiy ohang dastlabki uch bosqichda texnologiya kuchining oddiy quvonchidan uzilib, ancha og'irroq va chuqurroq bo'ladi. Qiymatni baholash va axloqiy qurilish nuqtai nazaridan, u asosan uch o'lchovga bo'linadi: qisman dekonstruksiya va tanqid; qiymat-neitral obyektiv tavsif; konstruktiv buzish nazariyasi.

吴岩 Wu Yan, Pekin pedagogika universiteti professori, olim va ijodkor bo'lib, uning ilmiy fantastik romanlari o'zining

boy mazmunga va keng nazariy bilimlarni o'zida mujassam qilgani bilan mashhur. Uning qalamida chuvalchanglar, VR texnologiyasi, hayratlanarli nazariyalar, ko'p o'lchovli makon va vaqt kabi ilmiy fantastik elementlar yaxshi ochib berilgan. Galaktika va kompyuter tarmoqlari ilmiy fantastik romanlarining asosiy mavzusini tashkil etadi. Virtual olamning o'z-o'zini ta'minlashi va yopilishi insonlarning yashash sharoitlarini keskin o'zgartirdi. Inson his-tuyg'ulari begona va befarq unsurga aylandi. 韩松Han Song ilmiy fantastikadagi 兰兹·卡夫卡Frans Kafka bo'lib, uning ilmiy fantastik asarlari postmodern dekonstruksiya bo'y. 《宇宙墓碑》“Kosmik qabr toshi” va 《铁石青春》“Bezovta yoshlik” nomli asarlari noaniqlik, kutilmaganlik va ikkilanish kabi o'ziga xos tuyg'ularga to'la [2]. 王晋康Wang Jinkang o'z asarlarida texnologiya va insonning omon qolishi o'rtasidagi munosabatlarga katta e'tibor beradi. Uning 《生死平衡》“Hayot va o'lim muvozanati”, 《生命之歌》“Ta'qdir qo'shig'i” va 《终极爆炸》“Yakuniy portlash” nomli ilmiy fantastik romanlarida texnologiya sabab bo'lgan ma'naviy inqirozdan havotirlanish vaziyati bildirilgan. Hech shubha yo'qki, hozirgi Yer va insoniyat omon qolish uchun jiddiy muammolarga duch kelmoqda. Ekologik inqiroz va ma'naviy inqiroz haqida o'ylash va ularga javob berish zudlik bilan hal qilinishi kerak bo'lgan murakkab va dolzarb muammodir. Turli sohalaridagi mutaxassislar va olimlar o'zlarining ekologik bilimlarini kengaytirish va amaliyotga tatbiq etishga intilmoqdalar. Insoniyatning kuzatuvchilari va tanqidchilari juda ko'p, ammo turli kuch va talablarni tahlil qilib, oqilona va konstruktiv yechimlarni ilgari suradiganlar kam. [5] Ilmiy fantast yozuvchilar ekologik tafakkurning boshida turganini avvalgi tahlillardan ko'rish ham mumkin. Ilmiy fantastik romanlar ko'pincha o'quvchilar ko'nglini zabt etadi va falsafiy g'oyalar va bashoratni ifodalash orqali fikrlash tendensiyasini boshqaradi. Ilmiy fantastik romanlarda ekologik tafakkur eng muhim belgi hisoblanadi, ammo bu asarlarda insoniyatni hayotining vayronagarchiliklari haqida ogohlantirish ham kuzatiladi. Odamlar esa o'zlarining chegaralari va o'ziga xosligi bilan insondir. Vayronalarni qayta qurish insoniyat sivilizatsiyasining oqilona va barqaror kelajak sari harakatlanishi uchun muhimdir. Shuning uchun ekologik o'lchovning konstruktivligi juda qimmatli bo'ladi [1]. Insonlar organik jarayonga yo'naltirilgan yaxlit dunyoda yashaydilar va hamma narsa turli xil munosabatlarda bo'lib, yashil sivilizatsiyani qurish uchun ongli ekologik ongdan foydalanishni targ'ib qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi ilmiy fantastik asarlar orasida ilmiy fantastika sovuq va chuqur ekologik tasavvur bilan yozilgan bo'lib, bu son-sanoqsiz o'quvchilarning ko'plab fikrlarini uyg'otdi. Ilmiy fantastik romanlarda bosh qahramonlarning aksariyati ziyolilar bo'lib, ular ilmiy-texnikaviy ziyolilarning guruh obrazini yaratadi. Bu ziyolilarning tanlovlari va pozitsiyalari asosan ekologiya, fan va texnologiya hamda kelajakka oid turli qarashlarni ifodalaydi. Turli qadriyatlarining ekologik o'lchovi ilmiy fantastik matnlarida to'liq namoyon bo'lsa-da, konstruktiv ekologik o'lchov odamlar ongida tobora ko'proq qabul qilinayotganini ko'rish bizni quvontiradi. Konstruktiv ekologik o'lchovda fantast yozuvchilar vaqt va makonni kengaytiradilar va koinot hamda sivilizatsiya, texnologiya va ekologiya, estetika va ta'lim o'rtasidagi ichki munosabatlar haqida chuqur fikr yuritadilar. Tarix va zamonni o'zida mujassamlashtirgan bir-biriga bog'langan tanlovlarda o'ziga xos gumanistik tuyg'ularga ega bo'lgan dialektik ilmiy va ekologik axloq shakllangan bo'lib, u Xitoy xususiyatlarining konstruktivligini o'zida mujassam etgan. Hozirgi nuqta nazardan, ekologik o'lchovning konstruktivligi asosan uch o'lchovda namoyon bo'ladi:

Birinchi o'lchov - fan, taraqqiyot va ekologiyaning paradokslari haqida fikr yuritish orqali ekologik inqiroz dilemmasining ko'rinishi va sabablarini sharhlash;

Ikkinchi jihat - inson tabiati, sivilizatsiya va kelajakni qayta qurishda ekologik inqirozga yechim izlash;

Uchinchi o'lchov - ekologik dunyoning mumkin bo'lgan sharti estetikani, hayotni va butunlikni tan olishdir. Ilmiy fantastik yozuvning konstruktiv tabiati birinchi navbatda olam va sivilizatsiya kategoriyalari haqidagi fikrda namoyon bo'ladi. Ilm-fanning rivojlanishi butun yer ekotizimiga zarar yetkazdi, buning

natijasida fan ham, taraqqiyot ham nazoratsiz bo'lib qoldi. Insoniyat ilg'or va murakkab texnologiyalar hozirgi holatni o'zgartirishga umid qiladi. Mavjud vayron bo'lgan ekologiyaga duch kelgan barcha mamlakatlar omon qolish uchun raqobatda ko'proq rivojlanishga intilishadi. Har bir insonni texnologik gedonizm holati boshqaradi [3].

叶文洁 Ye Wenjie inson tabiati haqida fikr yuritir ekan, u inson ruhiyatining o'ta qashshoqligini va tarixning tartibsiz rivojlanishining bema'niligini ham ko'rdi. 吴岩Wu Yanning “Sichqoncha paneli” asari axborot jamiyatida inson mentalitetidagi o'zgarishlar va kompyuter hukmronligiga qarshi keng ko'lamli kurashni o'rganishga qaratilgan. 王晋康Wang Jinkangning asarlari an'anaviy axloqiy tuyg'uga ega bo'lgan ilmiy fantastik yozuvchilar o'rtasidagi haddan tashqari ajralish tuyg'usini namoyish etadi. O'zining 《生命之歌》“Ta'qdir qo'shig'i”, 《十字》“Xoch” va 《生死之约》“Hayot va o'lim ahdi” asarlarida shizofreniya kasalligiga chalingan olim haqida hikoya qiladi. Texnologiya insoniyat uchun barakami yoki uning halokatmi degan savolni ilgari suradi. Hozirgi fan va texnologiya insoniyat jamiyatiga misli ko'rilmagan ta'sir ko'rsatib, odamlarning begonolashuviga olib keldi. Qutqaruv yechimlarini izlashda xitoylik ilmiy fantast yozuvchilari o'zlarining ilmiy fantastika romanlarida umumiy insoniy me'yorlarga amal qilishadi. 钱莉芳 Qian Lifang o'zining 《天誓》“Xudoning irodasi” va 《天命》“Ta'qdir” romanlarida insoniyatning o'zga sayyoralik “龙羲” Long Xi nazoratidan qutulganini va shu bilan insoniyatning tarixdan oldingi davrga qaytishi hamda taqdiridan qochib qutulganini yuqori baholagan [3]. 长铗 Zhang Jia “Kunlun” asarida G'arb qirolichasi onasi odamlarning imkoniyatlarini ko'rgani uchun odamlarni boshqarishdan voz kechganini yozgan.

Texnologiya barcha muammolarni hal qila olmaydi. 王晋康 Wang Jinkang ham romanlarida ekologik tabiiy ofat tashvishlarni ifodalagan.

Dunyoni qayta qurishning yagona rejasi va inson rivojlanishining yagona modeli mavjud emas, faqat yaxshiroq bo'lganlar amalda sinab ko'rilishi kerak, amalga oshirilishi mumkin bo'lgan shartlar esa pragmatikdir. Pragmatizm - bu Xitoy xalqi tomonidan ming yillar davomida qishloq xo'jaligi sivilizatsiyasida to'plangan, omon qolish haqidagi tasavvurlar haqida hamda Xitoy amaliy estetik tarbiyasining mohiyatidir. Xitoyliklar ekskluziv diniy e'tiqodlarga ega emaslar, Konfutsiychilik ta'limoti esa g'ayritabiiy kuchlar va xotik xudolar haqida gapirmaydi, balki bu dunyoda barqarorlikni izlash, qalbda xotirjam va barqaror hayot kechirishni ma'qullaydi.

Tahlil va natijalar. Zamonaviy fantast yozuvchilar ongli ravishda Xitoy ruhini meros qilib olishga intilishadi. An'anaviy Xitoy madaniyatining asosi insoniyatga yo'naltirilgan. Insoniyat ilmiy fantastikaning mantiqiy boshlanish nuqtasidir. Ilmiy fantastik romanlar ekologik donolikning ma'rifiy missiyasini ongli ravishda o'z zimmasiga oladi. Inson taraqqiyoti kontseptsiyasining metafizikasi ekologik inqiroz sharoitida majburiy tuzatishlarni talab qiladi. Fantast yozuvchilar tomonidan yaratilgan ilmiy fantastik matnlardagi ekologik jihat va konstruktiv fikrlash insoniyat sivilizatsiyasining ekologiyaga bo'lgan munosabatidir. Ilmiy fantastik romanlardagi ekologik inqirozlar haqidagi qarashlar, javoblar va tanlovlar ziyolilarning ekologik pozitsiyasini ifodalaydi. Insonning eng katta mohiyati estetik erkinlikka erishishdir [6].

Adabiyotda estetikaning yetishmasligi ilmiy fantastik romanlarning rivojlanishini cheklaydi. Qiynchilikni hal qilish uchun biz ilmiy fantastikaning ekologik jihatidan tahlil qilib ham javob izlashimiz kerak. Fantastikaning 100 yillik rivojlanishida ilmiy fantastikani qabul qilish tobora keng tarqalib, uning ekologik jihatiga tobora yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Xitoy xalqining ma'naviy olamida go'zallikdan maqsad erkinlikka ishora qilish, go'zallikning natijasi esa mehr-shafqatni tan olishdir. Ilmiy fantastika va adabiyotning ikki tomonlama o'lchovlariga ega bo'lib, uning estetik xususiyatlari ham ikkalasining dialektik birikmasidir. Fantastikaning ekologik jihatiga rioya qilish hayotni eng ko'p qadrlash va hurmat qilishni anglatadi, bu insoniyatning o'ziga va butun yer sivilizatsiyasiga rahm-shafqatdir. Bu yo'lda astoydil harakat qilib, dunyo

hikmatlari cho'qqisida ko'proq klassik ilmiy fantastik matnlar paydo bo'lishiga ishonamiz. U har bir kitobxonning qalbiga kirib borishi va shu bilan turli guruhlarining hayotiy tan olinishini uyg'otishi mumkin.

Ilmiy fantastik romanlar geologik vaqt, ijtimoiy vaqt va shaxsiy vaqtning o'zaro bog'liq kuzatuv istiqbollari bilan fikrlashni rag'batlantirish uchun panoramik makonni ochadi. Ushbu tafakkur maydonida asrlar davomida turli madaniy tizimlarning ilmiy hukmlari dialogik tarzda taqdim etilgan. Bir paytlar biz faxrlanayotgan ilmiy qoidalar inson hayotiy tajribasini siqib chiqardi va majburan o'zgartirdi. Xitoy ilmiy fantastik janri na'munalarining aksariyati hayotning qadr-qimmatini tushunish va ilmiy dunyoqarashga ega bo'lishi kerak bo'lgan axloqiy me'yorlarga rioya qilish uchun an'anaviy xitoylik gumanistik tuyg'ulardan foydalanishni tanladi. Insoniy ilm-fanning salbiy ta'siriga va o'limning haqiqiy tabiatiga qarshi turishni o'rgatdi.

王晋康 Vang Jinkangning 《豹人》 “Leopard odam” asarida aniq ta'kidlagan edi: “只要体内嵌有哪怕是一极微量的异种基因, 这人就应视同非人!” “Agar tanada juda oz miqdorda begona genlar mavjud bo'lsa, bu odamni g'ayriinsoniy deb hisoblash kerak!” [2] Fantastikaning ekologik jihati axloqiy ilmiy dunyoqarashga ishora qilishi kerak. Albatta, buning mazmun-mohiyati ilm-fan taraqqiyoti va sivilizatsiya jarayonida insoniyatning yanada jipsligini taqozo etadi. Fantast yozuvchilar bizga yangi fanning ekologik jihatini beradi. Ilmiy fantastik romanlardagi gipotezalar, metaforalar va modellar, xoh ular yangi avlodga mansub bo'lsin, xoh yangi avlod vakillari bo'lsin, ekologik tafakkurimizni takomillashtirishda biz uchun ma'lumotnoma bo'lib xizmat qilishda davom etadi. Ta'limotlar va g'oyalar o'rtasidagi qarama-qarshilik, fan va ekologiya o'rtasidagi ziddiyat, inson tabiati va taraqqiyoti o'rtasidagi tafovut – bularning barchasi yangi burilish nuqtasini ko'rsatib, yangi sintez va ilmiy tushunchalarning yangi konstruktiv ma'rifatini talab qiladi. Faqat inson va tabiat o'rtasidagi yangi dialogni hamda organik fan va mexanik fanning yangi kombinatsiyasini amalga oshirish orqali, Xitoy va G'arb madaniyatlarining yangi integratsiyasi odamlarning histuyg'ularini tushunishi, odamlarning qalbini tarbiyalashi va insoniyat sivilizatsiyasining avloddan-avlodga o'tishi va innovatsion rivojlanishiga imkon beradi.

Xulosa va takliflar. Ilmiy fantastik romanlarning rivojlanish jarayonida ekologik jihatga ega bo'lishi tarixiy zarurat bo'lib, mukammal ilmiy fantastik roman matnlariga ham xos xususiyatdir. Kelajakning ekologik o'lchamiga ishora qiluvchi pozitsiya juda muhim. Dekonstruksiya, tahlil va tanqid ham albatta muhim. Ammo, agar odamlar odatda aqli bo'lsa va fan va texnologiya haqida nisbatan izchil kognitiv tushunchalarga ega bo'lsa, ilmiy fantastik matnlarni texnologiyaning salbiy ta'siridan qo'rqish, ekologik ofatlar haqida bo'g'iq shikoyatlar va kelajak haqidagi chuqur tashvishlar bilan cheklanib bo'lmaydi. Ilmiy

fantastik romanlarning ekologik jihatining konstruktivligi kelajakdagi ilmiy fantastik yozuvlar uchun standartga aylanishi va fantast yozuvchilar, kitobxonlar va tadqiqotchilar tomonidan asta-sekin tushunilishi va tan olinishi kerak.

Ilmiy fantastika etikasi nuqtai nazaridan, ilmiy fantastika romanlarining ekologik jihatining eng katta konstruktivligi shundaki, ular inson axloqini qo'llab-quvvatlaydi. Axloqning umumbashariyligi ekologik tasavvur bilan bog'liq uchta zarur muammoli sohani boshqaradi: koinot va sivilizatsiya, texnologiya va ekologiya, estetika va erkinlik. Unda insoniyatning omon qolishi ustuvorligi ostida inson taraqqiyoti paradoksi, fan va texnika taraqqiyotida fan va texnikani oqilona dekonstruksiya qilish, inson tabiatiga asoslangan ekologik donishmandlikni qayta qurish masalalari chuqur aks ettirilgan. Konstruktiv postmodernistik nuqtai nazar bilan taqqoslaganda, uning ilmiy fantastik romanlarining ekologik ma'naviy makonida an'anaviy gumanistik klassik ruh yaqqol namoyon bo'ladi. Axloqiy yurak vijdon, sevgi va himoyani yaratadi. Hissiy tabiat hayotiy aloqalar va mas'uliyatlarni keltirib chiqaradi. Ekologik donolik an'anaviy xitoy madaniyati, konfutsiylik, buddizm va daosizmning mohiyatini birlashtiradi. Instinktiv axloqiy tuyg'u va hissiy proektsiya insonni yer yuzidagi eng ekologik mas'uliyatli mavjudotga aylantiradi. Shuningdek, biz hayot mas'uliyatini o'z zimmamizga olish va yerni himoya qilish uchun qo'limizdan kelganini qilish uchun eng katta rahm-shafqatni qo'llaymiz. Bu an'anaviy xitoy ziyolilarining pozitsiyasidir. Kelajakka ishora qiluvchi ilmiy fantastik romanlarida xitoylik fantast yozuvchilar ana shu ekologik hikmatni yetkazadilar. Bu intellektual sezgining bir turi. Uning ma'nosi keng va chuqur bo'lib, hushyorlik, qutqarish va erishish mumkin bo'lib, ilmiy fantastik romanlarning ekologik o'lchovida xitoylik xususiyatlarning konstruktiv xarakterini o'zida mujassam etgan.

Mashhur Rim faylasufi 提图斯·卢克莱修·卡鲁 Titus Lukretsiy Kar havotirga tushganidek: “请承认那些你必须允许它们在这个世界上存在却又看不见的粒子, 免得你会不相容我的话, 因为人眼使无法感知这些基本物体的。” “Iltilmos, dunyoda mavjud bo'lishiga ruxsat berishingiz kerak bo'lgan, lekin ko'ra olmaydigan zarralarni tan oling, chunki menga ishonmang, chunki inson ko'zi bu elementar narsalarni idrok etishga qodir emas.” Kelajakdagi ekologik dunyoni barpo etish tabiatning xilma-xilligi, vaqtinchalik va murakkabligi bilan yuzma-yuz keladi. Bizga har qachongidan ham yangi tushuncha va yangi qoidalarining paydo bo'lishi muhim. Bu, shuningdek, yangi qoidalarni tan olishni talab qiladi. Mavjud dunyo chiziqli bo'lmagan, tartibsiz va xilma-xildir. Ilmiy fantastik romanlarning ekologik o'lchamiga rioya qilish, konstruktiv talablarga rioya qilish va ilmiy fantastika romanlarining estetik sifatini oshirish katta ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. 张未未. 科幻式的异文化表达——《三体》的文学人类学解读[J]. 美与时代(下), 2016, (5).
2. 杨庆祥. 作为历史、现实和方法的科幻文学——序“青科幻”丛书[A]. 宝树. 世间外史[M]. 北京: 作家出版社, 2018.
3. (美) 安德森. 想象的共同体: 民族主义的起源与扩散[M]. 吴建人译. 上海: 上海人民出版社, 2005: 6.
4. 郝景芳等. 弦歌: 中篇科幻小说集[M]. 上海: 上海科学技术文献出版社, 2017: 24. [6] 郝景芳等. 弦歌: 中篇科幻小说集[M]. 上海: 上海科学技术文献出版社, 2017: 24.
5. 王德威. 史统散, 《科幻兴——中国科幻小说的兴起、勃发与未来》, 《探索与争鸣》2016年第8期
6. 王晋康: 《豹人》, 成都: 四川科学技术出版社2012年版

Ilhom RUSTAMOV,
Toshkent davlat transport universiteti professori v/b
E-mail: ilhom.rustamov.20080223@gmail.com

Profecop Sh.Safarov taqrizi asosida

KICHIK JANR MATNLARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI VA ULARNING MADANIY KOD SIFATIDA NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya

Tadqiqotda kichik janr matnlarining lingvomadaniy xususiyatlari va ularning madaniy kod sifatida namoyon bo'lishi tahlil etilgan bo'lib, kichik janr matnlari – latifalar, maqollar, matallar va boshqa qisqa hajmli janrlar – xalqning madaniyati, tarixi va mentalitetini aks ettiruvchi muhim lingvistik va madaniy manba hisoblanishi ko'rib chiqilgan. Ushbu matnlar milliy tafakkur va qadriyatlarni aks ettiruvchi omillar sifatida turli xalqlarning madaniy identifikatsiyasida muhim rol o'ynaydi.

Kalit so'zlar: Kichik janr matnlari, lingvomadaniy xususiyatlar, madaniy kod, tarjima muammolari, lingvodidaktika, madaniy muloqot, latifalar, maqollar, matallar.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF SMALL GENRE TEXTS AND THEIR MANIFESTATION AS CULTURAL CODES

Annotation

The research analyzes the linguocultural features of small genre texts and their manifestation as cultural codes. It examines how small genre texts—such as anecdotes, proverbs, parables, and other short forms—serve as significant linguistic and cultural sources reflecting a nation's culture, history, and mentality. These texts play a crucial role in the cultural identification of different peoples as they embody national thought and values.

Key words: Small genre texts, linguocultural features, cultural code, translation issues, linguodidactics, cultural communication, anecdotes, proverbs, parables.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МАЛЫХ ЖАНРОВЫХ ТЕКСТОВ И ИХ ПРОЯВЛЕНИЕ КАК КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ

Аннотация

В исследовании анализируются лингвокультурные особенности малых жанровых текстов и их проявление как культурных кодов. В нем рассматривается, как малые жанровые тексты, такие как анекдоты, пословицы, притчи и другие краткие формы, служат значимыми лингвистическими и культурными источниками, отражающими культуру, историю и менталитет нации. Эти тексты играют решающую роль в культурной идентификации разных народов, поскольку они воплощают национальную мысль и ценности.

Ключевые слова: Тексты малых жанров, лингвокультурные особенности, культурный код, проблемы перевода, лингводидактика, культурная коммуникация, анекдоты, пословицы, притчи.

Kirish. Zamonaviy lingvistika va madaniyatshunoslikda kichik janr matnlariga bo'lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Bu janrlar xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotning muhim qismiga aylangan bo'lib, ular orqali milliy mentalitet, madaniy kodlar va ijtimoiy-hayotiy tajribalar aks etadi. Ayniqsa, latifalar, maqollar, iboralar va axtlar singari kichik janr matnlari xalqning dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari hamda tarixiy xotirasini o'zida mujassam etadi.

Kichik janr matnlarining lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganish ularning milliy o'ziga xosligini aniqlash, madaniyatlararo muloqot jarayonidagi o'rnini belgilash hamda tarjima jarayonida yuzaga keladigan lingvistik va madaniy muammolarni tushunishga imkon yaratadi. Xususan, ushbu matnlar madaniy kod sifatida namoyon bo'lib, ularning tarkibidagi timsollar, metaforalar va ramziy ifodalar har bir xalqning madaniy ongida o'ziga xos shaklda aks etadi.

Kichik janr matnlarining lingvomadaniy xususiyatlari va ularning madaniy kod sifatida namoyon bo'lishi tahlil qilinish doirasida ushbu matnlarning til tizimidagi o'rnini, ularning tarjima jarayonida duch keladigan muammolari va lingvokulturologik ahamiyati ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, kichik janr matnlarining o'zbek va ingliz tillaridagi misollar orqali qiyosiy tahlili olib boriladi.

Adabiyotlar tahlili. Kichik janr matnlarining lingvomadaniy xususiyatlari va ularning madaniy kod sifatida namoyon bo'lishi mavzusida olib borilgan tadqiqotlar turli ilmiy yo'nalishlarda muhim ahamiyat kasb etadi.

Lingvistik tadqiqotlarda kichik janr matnlari tahlil qilinib, ularning til strukturasi, fonetika, leksika va grammatika

xususiyatlari o'rganilgan. Xususan, N.Xomskining [1] generativ grammatika nazariyasi va S.Krashenning [2] ikkinchi til o'rganish modeli doirasida kichik janr matnlarining o'ziga xos tuzilishi tadqiq etilgan. Shu bilan birga, J.Austin [3] va J.Searle'ning [4] nutq aktlari nazariyasi kichik janr matnlarining kommunikativ vazifalarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Madaniyatshunoslik tadqiqotlarida kichik janr matnlarining xalqning madaniy ongida o'rnini va ular orqali ifodalangan ramzlar, mifologik obrazlar va timsollar tahlil qilingan. M.Bakhtinning «karneval madaniyati» [5] nazariyasi kichik janr matnlarida mavjud bo'lgan parodiya, ironik yondashuv va intertekstual xususiyatlarni ochib berishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, C.Girtsning «madaniy kod» [6] tushunchasi kichik janr matnlarining jamiyat hayotidagi roli va ular orqali yetkaziladigan madaniy ma'lumotlarning ahamiyatini aniqlashda foydalidir.

Tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan esa kichik janr matnlarini tarjima qilishda duch kelinadigan asosiy muammolar va ularning yechimlari ko'rib chiqiladi. U.Nida va E.Taberning [7] ekvivalentlik nazariyasi, P.Nyumarkning [8] kommunikativ va semantik tarjima modellari, shuningdek, Qiu.Xinyuening [9] madaniy o'ziga xosliklarni tarjimada yetkazish uslublari haqida ilmiy tadqiqotlar mavjud. Bu nazariyalar kichik janr matnlarining tarjima jarayonida yuzaga keladigan semantik va pragmatik muammolarni tahlil qilishga imkon beradi.

Adabiyotlar tahlili jarayonida ko'rdikki, kichik janr matnlari lingvomadaniy hodisa sifatida turli ilmiy yondashuvlarda tadqiq qilingan bo'lib, ularning tarjima jarayonidagi o'rnini va madaniy kod sifatida ifodalanishi alohida e'tibor talab etadigan

masalalardandir. Ushbu ilmiy manbalar tahlili asosida kichik janr matnlarining lingvomadaniy xususiyatlari va madaniy kod sifatida namoyon bo'lishi chuqur o'rganilishi dolzarb masalalardandir.

Tadqiqot usullari. Tadqiqotimiz davomida kichik janr matnlarining lingvomadaniy xususiyatlarini va ularning madaniy kod sifatida namoyon bo'lishini o'rganishda quyidagi tadqiqot usullari qo'llanildi: -Taqqoslash va qiyosiy tahlil usulida – O'zbek va ingliz tillaridagi kichik janr matnlari lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinib, ularning o'ziga xosliklari va o'xshashliklari aniqlandi. -Deskriptiv usulida – Kichik janr matnlarining tuzilishi, semantik tarkibi va lingvistik xususiyatlari izohlangan holda tahlil qilindi. -Semantik tahlil usulida – Matnlardagi timsollar, metaforalar va ramziy ifodalarning semantik yuklamasi ochib berildi. -Tarjima usulida – Kichik janr matnlarining tarjima jarayonidagi muammolari va ularning ekvivalentligi masalalari tahlil qilindi. -Madaniyatlararo kommunikativ tahlil usuli – Kichik janr matnlarining madaniy kod sifatida jamiyatdagi o'rnini aniqlash maqsadida qo'llanildi.

Keltirilgan usullar tadqiqotning aniq va ishonchli natijalarga olib kelishini ta'minladi hamda kichik janr matnlarining lingvomadaniy xususiyatlarini chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

Muhokama va natija. Kichik janr matnlarining lingvomadaniy xususiyatlari va ularning madaniy kod sifatida namoyon bo'lishi masalasi tilshunoslik va madaniyatshunoslik sohalarida o'rganilishi kerak bo'lgan muhim mavzulardan biridir. Kichik janr matnlari, xususan, latifalar, maqollar, matallar va hikmatli so'zlar xalqning ma'naviy dunyosini, tarixiy tajribasini va mentalitetini o'zida mujassam etgan lingvomadaniy fenomenlar hisoblanadi.

Kichik janr matnlari lingvomadaniy kod sifatida bir nechta funksiyalarni bajaradi. Birinchidan, ular xalqning tarixiy va ijtimoiy tajribasini saqlab qolish va keyingi avlodlarga yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi. Masalan, latifalarda milliy xarakter, hazil, hayotiy tajriba va axloqiy qadriyatlar aks etadi. Ikkinchidan, kichik janr matnlari muloqot jarayonida muhim pragmatik vazifani bajaradi, ya'ni ular qisqa va mazmunli ifodalar orqali chuqur ma'nolarni yetkazish imkonini beradi. Uchinchidan, bunday matnlar madaniyatlararo kommunikatsiyada ham alohida ahamiyatga ega. Har bir xalq o'ziga xos lingvomadaniy kodga ega bo'lib, bu kod kichik janr matnlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, ingliz va o'zbek latifalari taqqoslanganda, ularning mavzulari, timsollari va hajvning uslubi o'ziga xos farqlarga ega bo'lib, bu farqlar har bir millatning mentaliteti va dunyoqarashini aks ettiradi. Shu jihatdan, kichik janr matnlarining tarjimasi muayyan qiyinchiliklarga ega bo'lib, tarjima jarayonida faqatgina lug'aviy moslik emas, balki madaniy kodning to'g'ri yetkazilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kichik janr matnlarini tarjima qilish jarayonida lingvomadaniy moslik va ekvivalentlik masalalari diqqat markazida bo'lishi lozim. Chunki bunday matnlar nafaqat

lingvistik, balki madaniy ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi. Shu bois, tarjimonlar uchun bunday matnlarni chuqur tahlil qilish va ularning madaniy kontekstini to'g'ri tushunish muhimdir.

Kichik janr matnlarining lingvomadaniy xususiyatlari va ularning madaniy kod sifatida namoyon bo'lishi masalasi keng yoritish, kichik janr matnlari nafaqat lingvistik birliklar, balki madaniy axborotni saqlovchi va avloddan-avlodga yetkazuvchi vositalar sifatida ham katta ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Tilshunoslik va qator sohalarida ushbu mavzuni yanada kengroq o'rganish, xususan, kichik janr matnlarining tarjima jarayonidagi o'ziga xos xususiyatlari va ularni o'qitish usullari bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyat kasb etadi va dolzarb mavzu ekanligi bilan ajralib turadi.

Xulosa. Kichik janr matnlari, jumladan, latifalar, maqollar, matallar va boshqa qisqa hajmli janrlar xalqning madaniyati, tarixi va mentalitetini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy manba hisoblanadi. Ushbu matnlar nafaqat muloqot vositasi, balki madaniy kod sifatida ham namoyon bo'lib, muayyan xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va stereotiplarini ochib beradi.

Kichik janr matnlari turli xalq vakillari o'rtasidagi madaniy tafovutlarni yoritishda va ularni qiyosiy tahlil qilishda samarali lingvistik material bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, tarjima jarayonida ushbu matnlarining lingvomadaniy jihatlari alohida e'tibor talab qiladi, chunki har bir til va madaniyat o'ziga xos semantik, pragmatik va stilistik xususiyatlarga ega. Shu bois, tarjima qilinayotgan matn faqatgina til darajasida emas, balki madaniy kontekst nuqtayi nazaridan ham moslashtirilishi lozim.

Kichik janr matnlarining lingvodidaktik ahamiyati ham katta bo'lib, ular til o'rganishda real kommunikativ holatlar va madaniy xususiyatlarni o'rganishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, xorijiy tillarni o'rganishda latifalar va maqollar yordamida nafaqat so'z boyligi, balki o'sha tilning ichki madaniy kodlarini anglash ham osonlashadi.

Fikrimizcha, kichik janr matnlarida milliy o'ziga xoslik, tarixiy tajriba va xalq ongining evolyutsiyasi aks etgan va shu matnlar orqali milliy identifikatsiya va madaniy merosni saqlashga erishish mumkin. Zamonaviy globallashuv jarayonida kichik janr matnlarining madaniy kod sifatidagi ahamiyati yanada ortib, ularni o'rganish va targ'ib qilish dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda.

O'rgangan manbalardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, kichik janr matnlari nafaqat lingvistik, balki keng madaniy va ijtimoiy kontekstda ham tadqiq qilinishi lozim bo'lgan muhim fenomen hisoblanadi. Ularning tarjima jarayonida to'g'ri interpretatsiya qilinishi va madaniy kod sifatida tadqiq etilishi turli xalqlarning bir-birini anglashida, madaniy muloqotni rivojlantirishda ham muhim o'rin tutadi. Shunday ekan, ushbu matnlarni lingvomadaniy va lingvodidaktik nuqtayi nazardan yanada chuqur tadqiq etish zarurati mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Chomsky, N. (1957). Syntactic structures. Mouton. https://tallinzen.net/media/readings/chomsky_syntactic_structures.pdf.
2. Krashen, S. D. (1982). Principles and practice in second language acquisition. Oxford: Pergamon Press.
3. https://www.sdkrashen.com/content/books/principles_and_practice.pdf
4. Austin, J. L. (1962). How to do things with words. Harvard University Press, 15 april. 1975 y. 168 p.
5. Searle, J. R. (1969). Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge University Press. 2 jan. 1969 y. -203 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139173438>
6. Bakhtin, M. M. (1986). Speech Genres and Other Late Essays. University of Texas Press.
7. <https://criticaltheoryconsortium.org/wp-content/uploads/2018/07/Bakhtin-Speech-Genres.pdf>
8. Geertz, C. (1973). The interpretation of cultures: Selected essays. Basic Books. 1973. 470 p. <https://cdn.angordatabase.asia/lib/docs/clifford-geertz-the-interpretation-of-cultures.pdf>
9. Nida, E.A. and Taber, C.R. (1969) The Theory and Practice of Translation. E. J. Brill, Leiden. BRILL, 1 jan. 2003 y. – 218 p. https://archive.org/details/theorypracticeof0000unse_p0n2/page/n5/mode/2up
10. Newmark, P. (1988). A textbook of translation. Prentice Hall. Prentice-Hall International, 1988. 292 p. https://books.google.co.uz/books/about/A_Textbook_of_Translation.html?id=ABpmAAAAAAAJ&redir_esc=y
11. Qiu, Xinyue. (2023). Cultural Differences and Translation Strategies. Journal of Education and Educational Research. 2. 100-105. 10.54097/jeer.v2i3.7741.

UDK:1751

DilraboXon RUSTAMOVA,
Andijon davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: dilraboXonroostamova@gmail.com

Filologiya fanlari doktori, professor v.b. Sh.Hamroyeva taqrizi asosida

ENSIKLOPEDIK LUG'AT MAQOLASINING LEKSIKOGRAFIK TALABLARI XUSUSIDA

Annotatsiya

Lug'atning qanday ommaga mo'ljallangani ensiklopediyaning muhim parametridan sanaladi. Lug'at mo'ljallangan auditoriya har qanday lug'atning annotatsiyasida ko'rsatilishi talab etiladi. Lug'at maqolasi mazmuni va tuzilishi haqida aytilgan fikrlardan ma'lum bo'ladiki, mazkur nashr terminologik lug'at emas, balki ensiklopediya xususiyatini aks ettiradi, chunki ma'lumotlari termin/ tushunchani izohlashga emas, balki ensiklopedik axborot bilan ta'minlashga qaratilgan. Mazkur maqolada ensiklopedik lug'atlarning o'ziga xos xususiyatlari, turlari, mazmun-mundarijasi muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Lug'at, ensiklopediya, ensiklopedik lug'at, leksikografiya.

ON THE LEXICOGRAPHIC REQUIREMENTS OF ENCYCLOPEDIA DICTIONARY ENTRIES

Annotation

The intended audience of a dictionary is considered an important parameter of an encyclopedia. The target audience of a dictionary must be indicated in the annotation of any dictionary. From the statements made about the content and structure of dictionary entries, it becomes clear that this publication reflects the characteristics of an encyclopedia rather than a terminological dictionary, as its information is aimed not at explaining terms/concepts, but at providing encyclopedic information. This article discusses the specific features, types, and content of encyclopedic dictionaries.

Key words: Dictionary, encyclopedia, encyclopedic dictionary, lexicography.

О ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИХ ТРЕБОВАНИЯХ К СТАТЬЕ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ

Аннотация

Назначенная аудитория словаря считается важным параметром энциклопедии. Целевая аудитория словаря должна быть указана в аннотации любого словаря. Из высказываний, сделанных о содержании и структуре словарных статей, становится ясно, что данное издание отражает характеристики энциклопедии, а не терминологического словаря, поскольку его информация направлена не на объяснение терминов/понятий, а на предоставление энциклопедической информации. В данной статье обсуждаются особенности, типы и содержание энциклопедических словарей.

Ключевые слова: Словарь, энциклопедия, энциклопедический словарь, лексикография.

Kirish. “Ensiklopediya (grek. – butun olam bilimini o'rganish) ilmiy va ilmiy-ommabop ma'lumotnoma nashr bo'lib, fan, kasb-hunarining barcha (universal) yoki ayrim sohalar (sohaviy) bo'yicha nisbatan keng axborotni qamrab oladi. Ensiklopediya ma'lumotlari tabiiy va jamiyat haqida bo'ladi. Ular fanning ma'lum davrdagi taraqqiyot darajasini ko'rsatish bilan birga ideologik ahamiyat ham kasb etadi: o'zi tuzilgan jamiyat mafkurasini qo'llab-quvvatlaydi” [1]. Ensiklopedik lug'atlarda predmet, hodisa, tushunchalar, lingvistik ensiklopediyalarda esa predmet, hodisa va tushunchalar so'zlar haqida ma'lumotlar beriladi. Ensiklopedik lug'atlar ikki turga: universal (“Kratkaya rocciyckaya ensiklopediya”, “Detckaya ensiklopediya”, “Bolshoy ensiklopedichekiy clovar shkolkika”) va sohaviy ensiklopediyalarga (“Rucckiy yazik”, “Ensiklopedichekiy clovar yunogo filologa”, ensiklopedichekiy clovar “Yazikoznanie”) bo'linadi. “Lingvistik lug'at va ensiklopediya orasidagi aniq farq lug'at maqolasining bosh so'zlarini qiyoslashda ko'rinadi” [2]. Ensiklopediyalardan mashhur shaxslar, ma'lum bir fan sohasi haqidagi umumiy tasavvur beruvchi, turli voqealar haqida ma'lumotlar o'rin oladi [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tuzilishiga ko'ra ensiklopediyalar alifboli (ensiklopediya materiali alifbo tarzida joylashadi) va sistematik turlarga bo'linadi. Hajmiga ko'ra katta (bir necha o'nlab tomlardan iborat), kichik (10-12 tomli), qisqa (4-6) hamda, odatda, “ensiklopedik lug'at” deb nomlanuvchi 1-3 tomli turlarga bo'linadi. Har bir ensiklopediya (turli sohalariga oid materiallar beruvchi) maxsus ishlab chiqilgan mundarija hamda so'zlik (lug'at maqolalarini tashkil etuvchi terminlarning to'liq ro'yxatiga ega bo'ladi) [1].

Manbalarda ensiklopedik lug'at maqolalarining umumiy tavsifiy maqola; ma'lumotnoma-maqola; izoh-maqola (faqat izoh, agar boshqa tildan o'zlashgan bo'lsa, etimologiyasi beriladi);

havola-maqola (boshqa terminga havola beruvchi maqola) kabi ko'rinishlari farqlanadi. Birinchi va ikkinchi turdagi lug'at maqolasi bir-biridan hajmi bilan farqlanadi; ular ensiklopedik lug'atni ajratib turuvchi xususiyat bo'lib, odatda, ilmiy nazariya tavsifi, tarixiy voqea, geografik, biografik, statistik ma'lumotlar kabi muammolarni yoritadi. Yanada ko'proq ma'lumot olish ushuni lug'at maqolasi oxiridagi adabiyotga, tom oxiridagi adabiyotlar ro'yxatiga yoki maxsus “bibliografik” tomga havola beriladi [1].

Ensiklopediyalarda illyustrativ materiallar: xarita, reja, sxema, chizma (tarh), rasm, fotosurat, portret, faksimil, tanga va bayroqlar rasmi hajm va mazmun jihatdan ahamiyatli o'rinni egallaydi. Ko'p jildli ensiklopediyalar yordamchi ko'rsatkichlar bilan ta'minlangan bo'ladi.

O.V.Korobeynikovaning fikriga ko'ra, “ensiklopedik lug'atlar narsa, predmet, voqea, hodisani so'z sifatida emas, balki o'zini tavsiflaydi”. Aynan shuning uchun ensiklopedik lug'atlarda predlog, olmosh, bog'lovchi, yuklamalarni uchratmaymiz, ba'zi hollarda fe'l, sifat va ravish turkumiga mansub so'zlar kelishi mumkin [4]. Ensiklopediyalar akademik leksikografiyada bo'lgani kabi mualliflik leksikografiyasiga ham tegishli. “Mualliflik leksikografiyasi 1887-yilda paydo bo'lgan. Dante, Shekspir, Betxoven, Gyote, Alisher Navoiy, Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Boburga bag'ishlangan ensiklopediyalar mavjud” [5]. Bunday nashrlarning haqiqatda ensiklopedik xarakterga ega ekanligi yoki ensiklopediya deb baholanishi ko'p vaqt leksikograflar bahsiga sabab bo'ldi. Masalan, J.Xeyman “Clovari i ensiklopedii” nomli asarida bu ikki leksikografik mahsulotning 5 ta aniq farqini ko'rsatadi:

1) ensiklopediya so'zni ekstralingvistik voqelik bilan, lug'at esa boshqa so'zlar bilan bog'liqligi nuqtayi nazaridan tavsiflaydi;

2) lug'at va ensiklopediya bir xil tushunchalarni turli xil ta'riflaydi: ensiklopediyada "yorug'lik", "tun", "yuqoriga", "pastga" so'zlarini ilmiy jihatdan ta'riflash, lug'atda ular kundalik muloqotdagi tushuncha sifatida izohlangan;

3) ensiklopedik ma'lumotlar katta hajmga ega bo'lsa, lug'at faqat eng kerakli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi;

4) lug'at so'zning semantikasini (belgi va ma'no o'rtasidagi munosabatni) aks ettiradi, ensiklopediyada qo'shimcha ravishda so'zning pragmatikasini ko'rsatadi (belgi va undan foydalanuvchi shaxslar o'rtasidagi munosabat);

5) lug'atdan farqli ravishda ensiklopediyada atoqli otlar ham tavsiflanadi [6].

Yuqorida aytilgan farqlar nisbiy, chunki ba'zan bu ikki leksikografik mahsulot orasidagi farq sezilmay qoladi. V.V.Dubichinskiyning fikriga ko'ra, "hamma lug'atda ham ma'lum ma'noda ensiklopedik xarakterdagi ma'lumot saqlanadi. Hatto bugungi kunga kelib, lug'atlarda ensiklopedik xarakter kuchaymoqda" [7]. I.G.Olshanskiyning yondashuviga ko'ra, leksikografiya uchun ideal holat bu ensiklopedik, etnolingvistik, madaniyatga oid axborotlarni qamrab olgan izohli ensiklopedik lug'atdir [8]. N.Z.Kotelova esa "ensiklopediya lug'at emas, uning leksikografiyaga aloqasi yo'q. Uni lug'at deb hisoblashga asos bo'luvchi yagona belgi undagi birliklarning alifbo tartibida joylashuvidir" degan fikrni yoqlaydi [9].

Tadqiqot metodologiyasi. Ensiklopediya va lug'atlarni farqlashga oid munozaralar davom etmoqda. Masalan, so'zning mantiqiy sharhi bilan so'z ma'nosining izohi orasida chegara qo'yishning o'zi oson ish emas. So'z ma'nosi va u anglatgan predmet ma'nosini farqlab tavsiflash ham shunday muammolar sirasiga kiradi. J.Xeyman esa lug'at va ensiklopediya haqidagi an'anaviy tafovutlar haqidagi tasavvurimizni o'zgartiradi: uning fikriga ko'ra, ensiklopediya bu lug'atdir. Ko'rinadiki, ko'p olimlar ensiklopediya va lug'at orasida farq haqida turli fikrda.

O.V.Korobeynikovaning fikriga ko'ra, zamonaviy xorijiy leksikografiyada izohli lug'atlarini ensiklopediyaga aylantirish tendensiyasi mavjud bo'lib, ta'kidlash kerakki, bu yondashuv dastlab Amerika lug'atchiligiga xos edi [4]. L.P.Stupinning yozishicha, AQShda nashr etilgan lug'atlarning Buyuk Britaniyadagi lug'atlardan ikki jihat bilan farqlanadi. Bu xususiyat 1934-yilda nashr etilgan Vebster izohli lug'atiga ham xos. Birinchidan, ensiklopediyalar fan, texnika, san'at va maxsus soha terminologiyasini qamrab oladi; ikkinchidan, lug'at katta hajmdagi atoqli otlar: mashhur tarixiy shaxslar, san'at arboblari, shoir, yozuvchilar, amaldagi yozuvchi, rassom, san'atkorlarning ism, familiya va taxalluslari; geografik nomlari, ko'cha va maydon nomlarini qamrab oladi. Bunday ikki turdagi leksik qatlam ensiklopediyalar va maxsus lug'atlarning so'zliklari ro'yxatini tashkil etadi. Masalan, Vebster lug'atida filologik izohlar (so'zning semantikasi) bilan birga ensiklopedik ma'lumotlarga ham o'rin ajratilgan.

G.Bejuaning ta'kidlashiga ko'ra, ko'pgina Amerika umumiy tipdagi lug'atlari (general-purpose dictionaries) u yoki bu darajada ensiklopediyalarga xos bo'lgan makrostruktura ega. Amerika lug'atlarining ensiklopedik xususiyat kasb etishi lug'atlarda atoqli otlarning so'zlik ro'yxatiga kiritishdan boshlab ensiklopedik (encyclopedic-type definitions) ma'lumotlarga bo'lishi bilan izohlanadi [10]. Keyinchalik izohli lug'atlarga ensiklopedik ma'lumotlarni qo'shish Britaniya leksikografik industriyasiga ham kirib keldi. Masalan, Longman Dictionary of English Language and Culture, Collins Concise English Dictionary, Collins COBUILD English Dictionary, Longman Dictionary of the English Language kabi lug'atlarga gazeta va jurnal nomlari, tashkilot, kompaniya, bank va magazin nomlaridan boshlab mashhur biografiyasigacha turli xildagi ensiklopedik ma'lumotlar kiritilgan.

V.G.Gakning fikricha, nazariy va amaliy leksikografiyaning rivojlanishining hozirgi bosqichida lingvistik va ensiklopedik lug'at xususiyatlarini birlashtirish tobora tabiiy jarayon sifatida qabul qilinmoqda [11]. Bizningcha, zarur ekstralingvistik ma'lumotlarning izohli lug'atda aks etishi lug'at maqolasining axborot imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotchi bu jarayonni so'nggi 20-25 yilda boshqa mamlakatlardan ko'plab migrantlarning ko'chib kelishi, migratsiya jarayonlari bilan bog'laydi. Ular ushuni ingliz

jamiyatining hozirgi kungacha bo'lgan ko'plab realiyalari tushunarsiz. Shuning uchun ko'pgina zamonaviy ingliz lug'atlarining mualliflari izohli-ensiklopedik tavsifga murojaat qilishadi, natijada, lug'atlarning izohli-ensiklopedik yo'nalishi kuchayadi [13].

Filologik (lingvistik) lug'atlarni tavsiflashning asosiy obyekti til birliklaridir. Filologik turdagi lug'atlar odamlarning nutqiy faoliyatida foydalanadigan lisoniy vositalar borasidagi ma'lumotlarni saqlaydi. Bunday lug'atning ensiklopedik lug'atdan asosiy farqi o'quvchiga so'zni to'g'ri talaffuz qilish, yozma nutqning to'g'ri va ravon bo'lishiga erishish, boshqalar tomonidan yozilgan matnni to'g'ri tushunishga yordam beradigan ma'lumotlarni beradi. Lisoniy ma'lumotlarni qamrab olgan spravochniklardan foydalanish kishiga nutqiy ko'nikmalarning shakllantirishga yordam beradi.

Ensiklopedik spravochniklarning asosiy obyekti mustaqil so'z, so'z birikma, mazkur tushuncha bilan bog'liq olam va shaxs haqidagi bilim (ma'lumot)lardir. Demak, ensiklopediya va spravochniklarda tilga oid bo'lmagan voqeliklar xarakterlanadi: ya'ni predmet va narsalar haqidagi bilimlarimiz, tabiat va jamiyat hodisalariga oid tushunchalar bayon qilinadi, kishilarning tarjimai holi keltiriladi, muhim voqealar haqida ma'lumotlar beriladi, tarixiy sanalar ko'rsatiladi. Ushbu turdagi lug'atlar atrofimizdagi olam haqidagi to'plamdir.

Ensiklopedik tipdagi spravochniklarning tavsif obyekti nolisoviy voqelik bo'lib, masalan, lingvistik ensiklopedik lug'at dunyo tillari haqidagi bilimlarni o'z ichiga oladi, ular ma'lum bir tilga, tillar guruhi yoki barcha tillarga xos xususiyat, hodisalarni aks ettiruvchi maxsus tushuncha/ atamalar bilan belgilanadi.

Ensiklopedik lug'at hajmining parametri lug'atning miqdoriy tarkibini emas, balki uning sifatini belgilaydi. Demak, kichik hajmli ensiklopediyalarda so'zlar soni kam emas, balki lug'at tavsifi obyekti uchun eng zarur bo'lgan, minimal miqdordagi lug'at birliklari mavjud. O'rta hajmli ensiklopediyalar lug'atning shunday miqdoriy tarkibini o'z ichiga oladi, uning yordamida lug'at tavsifi obyektiga mos keladigan lisoniy birliklarning asosiy qismi tavsiflanadi. Katta hajmli ensiklopediyalar lug'at tarkibini tashkil etuvchi lug'aviy birliklarining (imkoni boricha) eng katta hajmini qamrab oladi, bu akademik ensiklopediyalarga xos holatdir.

Ensiklopediyaning ko'plab parametrlari mazkur nashr mo'ljallangan o'quvchilar toifasi(qatlamiga) bog'liq. Spravochniklar, odatda, o'z ona tili olamni o'zlashtirish yoki chuqur o'rganish uchun, shu bilan birga mazkur til xorijiy til sanalgan kitobxonlar ushuni mo'ljallanadi [14].

Ensiklopedik lug'atlarning xususiyatini yanada chuqurroq izohlash maqsadida ayrim ensiklopediyalarning makro va mikro strukturasini tahlil qilamiz.

Ensiklopediyalar orasida "Lingvistik ensiklopedik lug'at" [15] e'tiborimizni tortadi. Mazkur ensiklopediya alohida soha – lingvistikaga bag'ishlangan. Undagi tushunsha(termin)lar lingvistik, dunyo tillari va tilshunoslik bilan bog'liq soha terminlariga oid. A.S.Gerd lingvistik ensiklopediyaga yozgan taqrizida bu ensiklopediyaning lug'at maqolalari haqida shunday yozadi: "Alohida tillar va til oilalari haqida yozilgan maqolalar juda muvaffaqiyatli chiqqan. Bu tavsiflardagi metatil keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan va ular uchun tushunarli. Har bir lug'at maqolasida uning tipik xususiyatini bildiruvchi (alohida e'tiborga molik jihati) qo'yilgan, keyin uning areali ko'rsatilgan, o'sha tilda gapiruvchilar soni, mazkur til shevalari, struktur xususiyatlari va o'ziga xosligi, adabiy til va sheva munosabati, yozuvi hamda adabiy tili haqida ma'lumot keltirilgan" [16].

Tahlil va natijalar. Lingvistika soha(fan)lari, yo'nalishlari, yozuv turlari haqidagi lug'at maqolasining o'ziga xos xususiyati haqida: "bunday maqolalar mantiqiylik va aniqlik tamoyiliga asoslangan"ligini ta'kidlaydi. "Bir qarashda LES (Lingvisticheckiy ensiklopedichekiy clovar) ikki qismga: tillar va asosiy nazariy tushunchalar lug'atiga bo'lingandek tuyuladi. Ammo bu ziddiyat faqat zohiriy bir belgi. Birinchidan, tillar haqidagi lug'at maqolalari ham lingvistik terminlar va ularning izohi bilan boyitilgan. Ikkinchidan, bu ikki qismni bog'lab turuvchi narsa bu tillarning tarixi, fanlar (germanshunolik, slavyanshunolik, fin-ugorshunoslik) va tilshunoslik tarixidir"

[16]. A.S.Gerdning fikricha, lug'at maqolalarining umumiy alifbo tartibini qulay, to'g'ri deb hisoblash maqsadga muvofiq. Umuman, lug'atda asosiy va turlangan terminlar, ularning sinonimlari va transkripsiyasi keltirilgan. Har bir lug'at maqolasi bibliografiya bilan ta'minlangan [16].

Boshqa bir ensiklopediyaning xususiyatlarini tahlil qilsak, uning farqli va o'xshash tomonlari ochiladi. Fizik geografiya bo'yicha to'rt tilli ensiklopediyadan [17] mazkur fan tarmog'i hamda shu sohaga yaqin fanlar – geologiya, astronomiyaga oid 5700 ta termin o'rin olgan. Mazkur terminlar rus va uning analoglari: ingliz, nemis, va fransuz tillaridagi ensiklopedik izohlar bilan boyitilgan. Ensiklopediyada ingliz, nemis va fransuz tillaridagi alifboli ko'rsatkich mavjud. Lug'atning ikkinchi qismida ingliz, nemis va fransuz tillaridagi ko'rsatkichning mavjudligi mazkur ensiklopediyaning bir vaqtning o'zida izohli (chunki ensiklopedik ma'lumotli izohli lug'at maqolalaridan tashkil topgan) hamda ko'p tilli tarjima lug'at sifatida foydalanishga va lug'atni "ko'p tilli ensiklopedik-tarjima lug'at" deb baholashga asos bo'ladi. Lug'at maqolasining bosh so'zi sanalgan, boshqa tillardan o'zlashgan terminning etimologik xususiyatlari ham yoritilgan. Bu esa kitobxonga terminning qaysi tildan olinganligini bilishga yordam beradi [17].

Demak, birinchidan, ko'p tilli ensiklopediyalarda so'zlik alifbo tartibida bo'lgan faqat bitta tildagi so'zni topish emas, balki alifbo tartibidagi ko'rsatkich yordamida boshqa tillardagi so'zlarni ham topib, uning tarjimasini ko'rish mumkin. Ikkinchidan, terminologik lug'at maqolasida so'zning etimologiyasi haqida ma'lumot berilsa (agar u o'zlashma termin bo'lsa, bu yanada muhim ahamiyat kasb etadi), ensiklopediyadan etimologik lug'at sifatida foydalanish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu esa ensiklopediyaning ko'p funksiyaliligini yanada oshiradi.

Brokgauz va Efron ensiklopedik lug'ati [18] («Ensiklopedičeckij slovar' Brokgauza i Efrona» (abbr.: ESBE)) rus tilidagi universal ensiklopediya bo'lib, 1890-1907-yillarda

“F.A.Brokgauz – I.A.Efron” (Peterburg) nashriyot jamiyati tomonidan chop etilgan. Nashr 2 variantda – 41 asosiy va 2 qo'shimcha jild (tirajning kam qismi) hamda 82 asosiy va 4 qo'shimcha jild ko'rinishida amalga oshirilgan. Ensiklopediyada 121 240 maqola, 7800 illyustratsiya va 235 xarita keltirilgan. 1899-1902-yillarda 3 jildli Kichik Brokgauz va Efron ensiklopedik lug'ati («Maliy ensiklopedičeckij slovar' Brokgauza i Efrona» (MESBE)); 1907-1909-yillarda uning 4 jildli ikkinchi nashri amalga oshirilgan.

Ensiklopediyaning o'ziga xosligi. Mazkur ensiklopediyada Rossiya tarixi, fani, ta'limi, sanoati, madaniyati haqidagi ma'lumotlar katta qismni egallagan. Masalan, “Rossiya” lug'at maqolasi ikki jildni egallagan.

Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, ensiklopediyada ma'lumot hajmiga chegara qo'yilmaydi. Ma'lum narsa, voqelik/hodisa haqida ensiklopediya maqsadiga ko'ra istalgan hajmda maqola bo'lishi mumkin. Shuningdek, lug'at maqolalari hajmida o'zaro mutanosiblik bo'lishi ham majburiy emas.

Xulosa va takliflar. Birinchidan, ensiklopedik lug'atlar terminlar lug'atidan lug'at maqolasi mazmuni va mikrostrukturasi erkinligi bilan farqlanadi. Terminlar lug'atida mikrostruktura shablon tarzida hamma lug'at maqolasida takrorlansa (barcha lug'at maqolalarida bir parametr, unsur bo'yicha termin baholanadi, izohlanadi), ensiklopedik lug'atlarda bu tamoyil amal qilmaydi. Lug'at maqolasi muallifi uslubiga daxl qilinmaydi. Ikkinchidan, terminologik lug'at kam sonli (odatda, bunday lug'atlarni tuzishda birdan to'rttagacha muallif ishtirok etadi) mualliflar ishtirok etganligi uchun ularning maqolalari bir uslubga yaqinlashtiriladi hamda lug'at maqolasi tarkibiy qismlariga talab qo'yiladi. Chunki lug'at birliklari – terminlar bir xil parametrlar asosida tavsiflanadi. Ensiklopedik lug'atlarda mualliflar soni juda ko'p bo'lib, lug'at maqolasi tarkibi erkin bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/126/748.htm>
2. <https://lingvotech.com/tipislovarej>
3. http://ebooks.grsu.by/pustoshilo_lang/3-printsipy-klassifikatsii-i-tipy-slovarej.htm
4. Коробейникова О.В. Об особенностях толкований в энциклопедических словарях//http://www.rusnauka.com/CCN/Philologia/6_korobeynikova.doc.htm
5. Lindsay M. The Burns encyclopedia. – L., 1959.; Campbell V.C., Quinn E.A. Shakespeare encyclopedia. – Methuen, 1966.
6. Haiman J. Dictionaries and encyclopedias. Lingua 50, 1979. – P. 33.
7. Дубичинский В.В. Искусство создания словарей. Конспекты по лексикографии. – Харьков, 1994.
8. Ольшанский И.Г. Лингвокультурология в конце XX в.: итоги, тенденции, перспективы // Лингвистические исследования в конце XX в. – М., 2000. – С. 45-46.
9. Котелова Н.З. Семантическая характеристика терминов в словарях. – М., 1976. – С. 33.
10. Béjoint H. Traditions and Innovations in Modern English Dictionaries. – Oxford, 1994. – P. 48-49.
11. Гак В.Г. Проблема создания универсального словаря (энциклопедический, культурно-исторический и этнолингвистический аспекты) // Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре. – М., 1988.
12. Карпова О.М. Библиографический указатель словарей языка английских писателей (XVI – XX вв.). – Иваново, 1993.
13. http://www.rusnauka.com/CCN/Philologia/6_korobeynikova.doc.htm
14. <https://herzena.ru/index.php/dictionary/type>
15. <http://tapemark.narod.ru/les/recenzija.html>
16. Герт А.С. [Рецензия] // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – М.: Наука, 1991. – Т. 50. № 4. – С. 373-375. – Рец. на кн.: Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 683 с. (<http://tapemark.narod.ru/les/recenzija.html>) (Мурожаат санаси: 19.07.2023)
17. Щукин И.С. Четырехязычный энциклопедический словарь терминов по физической географии Редактор(ы):Спиридонов А.И. Издание: Советская энциклопедия, Москва, 1979. – 703 с.
18. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Kamola ULUG'MURODOVA,
Prof. University Navoiy filiali katta o'qituvchisi, PhD
E-mail: kamolamurodullayevna@gmail.com

"Gumanitar va aniq fanlar" kafedrasida o'qituvchisi f.f.n. dots. M.B.Xudoyorova taqrizi asosida

THE IMAGE OF LAYLI IN UZBEK CLASSICAL POETRY (ON THE EXAMPLE OF THE WORK OF LUTFIY AND H. KHORAZMI)

Annotation

In this article, the artistic interpretation of the image of Layli, used in the works of Maulana Lutfi and Hafiz Khorezmi, who made a significant contribution to the development of our classical poetry, is consistently analyzed. The content and essence of this phrase, how many times it was used in the work of poets, as well as its forms are explained in detail.

Key words: Lutfiy, H. Khorezmi, Layli, Majnun, image, symbol, poetry, classical, mysticism, friend, lover.

ОБРАЗ ЛАЙЛИ В КЛАССИЧЕСКОЙ УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЕНИЯ ЛУТФИЯ И ХАФИЗА ХОРАЗМИ)

Аннотация

В данной статье последовательно анализируется художественная интерпретация образа Лейли, использованная в творчестве Мауланы Лютфи и Хафиза Хорезми, внесших значительный вклад в развитие нашей классической поэзии. Подробно разъясняется содержание и суть этого словосочетания, сколько раз оно употреблялось в творчестве поэтов, а также его формы.

Ключевые слова: Лутфий, Х. Хорезми, Лейли, Меджнун, образ, символ, поэзия, классика, мистика, друг, возлюбленный.

LUTFIY VA HOFIZ XORAZMIY SHE'RIYATIDA LAYLI OBRAZINING BADIY TALQINI

Annotatsiya

Mazkur maqolada mumtoz she'riyatimiz taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan Mavlono Lutfiy hamda Hofiz Xorazmiy ijodida qo'llangan Layli obrazining badiiy talqini izchil tahlil qilingan. Ushbu obrazning mazmun - mohiyati va shoirilar ijodida necha bor qo'llanganligi, shuningdek, uning shakllari batafsil izohlab berilgan.

Kalit so'zlar: Lutfiy, H. Xorazmiy, Layli, Majnun, obraz, timsol, she'riyat, mumtoz, tasavvuf, yor, oshiq.

Kirish. O'zbek mumtoz she'riyati rivojiga munosib hissa qo'shgan Lutfiy Sharqda mashhur bo'lgan shoirlardan sanalgan. Uning ijodi haqida ma'lumot beruvchi ko'plab manbalar mavjud bo'lib, ularning ba'zilariga murojaat qilamiz. Jumladan, "Mavlono Lutfiy lirikasining ilk tadqiqotchisi va tashviqotchisi Alisher Navoiy bo'lib, uning shoir haqidagi yuksak sadosi vaqtlar davomida Sharqqa ham, G'arbga ham kirib bordi. Bu Lutfiy haqidagi keng qarashlarga zamin yaratib berdi" [Lutfiy, 2012: 11].

Hofiz Xorazmiy ham o'zbek mumtoz she'riyati tarixiy taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan ijodkor sanaladi. Uning ijodi Atoyi, Sakkokiy, Lutfiy kabi shoirlarning merosi singari Alisher Navoiygacha bo'lgan o'zbek she'riyatining yuksak namunasi sanaladi. Xususan, "XIV asr oxiri va XV asr boshlarida o'zbek adabiyotida birinchi bo'lib mukammal devon tartib bergan shoir ham Hofiz Xorazmiydir. O'zbek she'riyatining Hofizi da'vosini qilgan xorazmlik Abdurahimning bizgacha yetib kelgan ulkan badiiy merosi uning o'z da'vosida haqli ekanligining ochiq isbotidir" [Hofiz Xorazmiy, 1981: 7].

Darhaqiqat, har ikkala shoir ham o'zbek xalqi ma'naviyati, madaniyati hamda qadriyatlarini yuksalishida she'riyati bilan tasir etgan shoirlar sanaladi. Ularning ijodiy merosi ulkan xazina bo'lib, o'sha davr ijtimoiy va badiiy muhitidan so'zlovchi tilsim hisoblanadi. Chunki Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, "Adabiyot, san'at, va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi" [www.xabar.uz]. Xususan, Yurtboshimiz "O'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o'rganish va targ'ib qilishning dolzarb masalalari" mavzusida so'zlagan nutqi orqali bugun va kelajak uchun shu sohada muhim masalalarni ustuvor ekanligini aniq ko'rsatdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yillar davomida shoir Lutfiy ijodi yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borgan olimlarimiz safi kengaydi. Xususan, A. Samoylovich, Y.E. Bertels, Sh.Sulaymonov, V. Zohidov, H. Zarifov, E. Rustamov, A. Qayumov, S. Erkinov, N. Mallayev, E. Ahmadxo'jayev kabilarning tadqiqotlari fikrimizga asos bo'la oladi. Chunki lirik

merosi orqali shuhrat topgan Lutfiy she'riyati o'ziga xosligi orqali ko'plab izlanishlarga sabab bo'lgan. Bu borada A. Hayitmetov shunday fikrlarni ilgari suradi: "O'z davrida "malik ul-kalom" faxrli unvoniga sazavor bo'lgan shoir boy adabiy meros yaratib, sodda va ravon uslubda ijod qildi. Uning so'z boyligi asos-e'tibori bilan jonli xalq tili hisobiga boyib bordi. Bu bilan u o'ziga zamondosh shoirlar – Atoyi, Sakkokiy, Gadoylarga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi" [Hayitmetov, 1996: 92-94]. Mazkur ma'lumotlarga asoslanadigan bo'lsak, Lutfiy o'z davrida "ustozlik maqomini olgan shoir" sifatida ulug'langan.

Hofiz Xorazmiyning ijodiy barkamolligi haqida adabiyotshunos Hamid Sulaymonov shunday ma'lumotlar bergan: "Badiiy mahorat, qofiya va radiflarning ustalik bilan tanlay bilishi, ajoyib lirik obrazlar yaratish olishi Hofiz Xorazmiyning yetuk san'atkorligidan dalolat beradi" [H. Xorazmiy, 1981:6]. Bunga biz shoirning 1981- yil nashr qilingan 2 kitobdan iborat devonidan o'rin olgan qasida, g'azal, qit'a va ruboiylari tahlili misolida guvoh bo'ldik. Chindan, shoirning g'azallarida qo'llangan obrazlar mazmun-mohiyati va badiiyati bilan mukammallik kasb eta olgan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Bu borada shoirning birgina Layli obrazi fikrimizga asos bo'la oladi. Mazkur obraz shoirning faqatgina g'azallari tarkibida qo'llangan bo'lib, ularning badiiyatini oshirishga xizmat qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Lutfiy she'riyati turli xil mavzular va ular zamiriga singdirilgan g'oyalarning mazmun-mohiyatidan tashkil topgan. S. Erkinovning talqinicha: "Shoir devonidagi lirik asarlarning yetakchi mavzusi – ishq sanaladi. Shu ishq insonning zohiriy va botiniy olamini oyna bo'lib aks ettiradi". [Erkinov, 2011:215]

Darhaqiqat, mumtoz she'riyatda "Ishq" oliy tushuncha sanalgan. Shu bois mazkur mavzuda ijod qilish shoirdan yuksak mahorat talab etgan. Bu esa shoirlarning ijod borasida qobiliyatini baholab bergan. Shoir Lutfiy she'riyatini ko'zdan kechirar ekanmiz, mazkur mavzu mohiyatini batafsil yoritishda an'anaviy obrazlardan foydalanganiga amin bo'ldik. Ishimiz shoirning 2012- yil G'afur G'ulom nomidagi NMIU da nashr qilingan devoni

asosida bo'lib, unda shoir Layli timsolini uch o'rinda faqat g'azallari tarkibida qo'llaganligi ko'zga tashlandi. H. Xorazmiyning 1981- yil nashr qilingan 2 kitobdan iborat devonida Layli timsoli o'n uch o'rinda qo'llangan bo'lib, o'ziga xos mazmun-mohiyat kasb etgan.

Tahlil va natijalar. Shoirilar ijodini qiyosiy tahlil qilib, Layli timsoli bilan bog'liq o'rnlarni ko'zdan kechirganimizda,

№	Shoirilarning nomlari	Layli timsolini necha o'rinda qo'llaganligi	Layli timsolining shakllari	Ma'nolari:
1	Lutfiy	3 o'rinda	Layli	2 o'rinda- Majnunga suyuqlik yori, 1 o'rinda - go'zal xilqat,
2	H.Xorazmiy	13 o'rinda	Layli va Laylo	6 o'rinda -Majnunning suyuqlik yori, 4o'rinda -Yaratganning yerdagi tajallisi, 2 o'rinda-badiiy asar nomiga ishora, 1 o'rinda – tun .

Xorazmiy she'riyatida Layli obrazi quyidagicha o'rin olgan. Devonda tartib berilgan 10- g'azalning sakkizinchi bayti, 11- g'azalning maqta'si, 64- g'azalning maqta'si, 155- g'azalning ikkinchi bayti, 327- g'azalning oltinchi bayti, 340- g'azalning ikkinchi bayti, 497- g'azalning uchinchi bayti, 566- g'azalning birinchi bayti, 770-g'azalning uchinchi bayti, 772-g'azalning to'rtinchi bayti, 773-g'azalning to'rtinchi bayt, 1022- g'azalning oltinchi bayti, 1018- g'azalning yettinchi baytlarida turli mazmun-mohiyatda qo'llangan. Jumladan:

Ishq olamda gahi noz bo'lib, goh niyoz,
Goh Majnunu gahi otini Laylo qilisar. (340- g'azal)

Yoki:

Ishqi haqiqiy nogahon suvratg'a kelgan orada,

Olamning ichra oti gah Majnunu, gah Laylo emish. (497- g'azal)

“Ishq” tushunchasi mumtoz she'riyat vakillarining badiiy mahoratini namoyon etishda katta ahamiyat kasb etuvchi istiloh sanaladi. Uning asosi tasavvufiy qarashlarga ega bo'lib, o'zida zohiriy va botiniy ma'nolarni mujassam etgan. Shu bois, ishqning zamiriga singdirilgan mohiyat oddiy nazar orqali o'z ifodasini topmaydi. Mazkur tushunchani she'riyatda aks ettirish ijodkordan yuksak mas'uliyat talab etadi. Bu borada Hofiz Xorazmiyning ijodi fikrimizga asos bo'la oladi. Chunki shoir she'riyatini tahlil qilar ekanmiz, uning “Ishq” tushunchasiga nisbatan o'zgacha yondashuvi ko'zga tashlanadi. Xususan, shoir “Ishq”ni botiniy ma'nosini aks ettirishga katta ahamiyat qaratadi. Uning 340- g'azalining ikkinchi baytida va 497- g'azalining uchinchi baytida “Ishq” obrazlar qiyofasida o'zining botiniy ma'nosini ifoda etgan. Har ikkala g'azalda bir xil mazmun - mohiyat kasb etgan bu tushuncha shoirning o'ziga xos uslubini namoyon eta olgan. YA'ni 340- g'azalda: “Ishq” olamda noz-u niyozin ko'rsatsa, uning oti goh Majnun, goh Layli deb atalishi; 497- g'azalda Haqiqiy ishq suvrati chizilganda olam ichra uning oti goh Majnun, goh Layli bo'lishi fikrimizga asos bo'la oladi.

Shuningdek, shoir 11-g'azalining maqta'si, 340- g'azalining 2- bayti, 497- g'azalining 3- bayti, 566- g'azalining 1- bayti, 770- g'azalining 3- bayti, 772- g'azalining 4- bayti, 773- g'azalining 4- bayti, 847- g'azalining 2- baytlarida Layli timsoli misolida Ishqning turli mazmun- mohiyatda aks ettirgan.

Ma'lum bo'ladiki, “Ishq” botinda Ollohning ko'ngil uyi. Uni shoir Layli va Majnun obrazlari qiyofasida tasvirlashida ham ramziylik bor. Chunki Layli shoirlar talqinida Yaratganning yerdagi tajallisi sanaladi. Majnunning unga yetishish yo'lida chekkan mashaqqatlari Ollohning ko'ngil uyiga yetish bilan barobar ekanligiga qiyoslangan. Mazkur baytlarda Layli obrazi, bevosita, badiiy asar qahramoni nomiga ishora qilgan.

Mazmun-mohiyatni o'zaro o'xshatma tarzda shakllantirish Hofiz Xorazmiyning boshqa g'azallari tarkibida ham uchraydi. Xususan, shoirning 770-g'azalining uchinchi bayti, 772-g'azalining to'rtinchi bayti, 773-g'azalining to'rtinchi baytlarida Layli timsoliga bir xil munosabat bildirganligini ko'rishimiz mumkin.

Nechakim javr qilur, jonim o'zgani savmas,

Chu savmas o'zgani Layloning o'rnina Majnun. (770- g'azal)

Qaydakim borsam o'shul yorni jonim izdar,

Laylodin o'zgani savmadi chu hargiz Majnun (772- g'azal)

Do'stdin o'zgani man yod qila bilmasman,

ularning o'zaro o'xshash va farqli jihatlariga guvoh bo'ldik. O'xshash tomonlari timsolning mazmun- mohiyatida ko'ringan bo'lsa, farqli tomonlari obrazning shakllarida, lug'aviy ma'nolarida ko'zga tashlandi. Qolaversa, obrazning qo'llangan soni jihatdan ham farqlarini ko'rishimiz mumkin. Fikrimizni quyidagi jadval orqali asoslaymiz.

Laylodin o'zgani yod etmadi, oriy, Majnun. (773- g'azal)

Mazkur baytlarda shoir Layli timsolini Majnunning suyuqlik yori ma'nosida qo'llagan. Ularda shoirning lirik qahramoni o'z yoriga bo'lgan sadoqatini Majnun Layliga bo'lgan muhabbatiga qiyoslamog'da. Chunki Majnun Laylidan boshqa yorga ko'ngil bermagani kabi shoirning lirik qahramoni ham do'stlaridan o'zgani yod eta olmasligini aytib o'tadi. Qolaversa, shoir talqinidagi oshiqning qayerda bo'lmasin, ko'ngil qo'ygani yorini izlashi, joni qancha jabr ko'rsa ham undan uzoq keta olmasligi kabi holatlari Laylidan o'zgani yod eta olmagan Majnun timsoliga taqqoslanmog'da.

Xuddi shu kabi mazmuniy takrorlik shoirning 10- g'azalining sakkizinchi bayti hamda 327-g'azalining oltinchi baytlarida uchraydi. Mazkur baytlarda shoir Layli timsoli orqali badiiy asar nomiga ishora qilgan. YA'ni 10-g'azalining sakkizinchi baytida shoir tasvirlagan oshiqni yorning xayoli butunlay band etishi, uning qora zulfini ko'rgandan so'ng devona ahvolga tushib qolishi, uning bu kabi ahvolini ko'rganlar “Layli va Majnun” hikoyatini butunlay unutib yuborishlari aks etgan bo'lsa, 327- g'azalining oltinchi baytida esa shoir tasvirlagan yorning chehrasini kimki ko'rsa, “Layli va Majnun” hikoyati afsona misoli unutilishi haqida so'z boradi.

Xayol-i zulfidin ko'rsang kecha sho'ru jununimni,

Unut bo'lg'ay hikoyati bila Majnuni ham Laylo. (10- g'azal)

Kim ko'rar bo'lsa niyozin birla nozin aytg'ay,

Layliyu Majnun hikoyoti erur afsonalar. (327- g'azal)

Shuningdek, Hofiz Xorazmiy ijodida Layli timsolining “tun” lug'aviy ma'nosiga ishora qilgan shakli ham uchraydi. Buni biz shoir devonidagi 1022- g'azalning oltinchi baytida kuzatamiz.

Tug'ar Majnunga kecha oftobi

Agar ko'rguzsa yuz layl ichra Laylo. (1022- g'azal)

“Tun, kecha, oqshom” ma'nolarini beruvchi “layl” so'zi Layli timsoli bilan juda yaqin uyg'unlik hosil qilib, shoir mahoratini namoyon etgan. Chunki mazkur so'zlar shoirlar tomonidan haqiqiy ishq mohiyatini ochib berishda, badiiy obrazlarning ruhiy holat va ichki kechinmalarini tasvirlashda katta ahamiyat kasb etgan. YA'ni agar Layli tun qorong'usida yuzini ko'rsatsa, Majnun uchun qorong'u tun oydin oftobni tug'ib berishi tasvirlangan. Tasavvuf nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, Haq jamoliga yetishgan solikning qalbi oftob nuri misoli yorishishi nazarda tutilgan. Yoki boshqa bir o'rinda:

Jon sha'mini yoqmoq yoqadur tesa tong ermas,

Majnun topib ul jon tilagi Laylini laylo. (1018- g'azal 7- bayt)

Bu o'rinda shoir oshiqning jismini sharga qiyoslagan. YA'ni oshiqning joni sham bo'lib yonsa-da uning yog'dusi tunga oydinlik berolmaydi. Shu bois, Majnun yonayotgan jismni ko'p ovvora bo'lmasligini ta'kidlaydi. Chunki lirik qahramon sham yongani bilan tuning yorishmasligini, bunga Laylining ishq to'sqinlik qilishini aytib roziligini bildirmog'da. Shunday bo'lsa-da, Majnunning birdan bir tilagi – Layli. Chunki u qop - qorong'u tunda Layli jamolini ko'rish baxtiga muyassar bo'lsa bo'lgani. Majnun uchun bu eng oliy baxt sanaladi. Aslini olganda, shoirlarning mazkur obrazlarni ulug'lashining siri – “Layli” timsolning-ilohey go'zallikni o'zining butun jismiga jo etganligidadir. Uning oshig'i sanalgan Majnun shu go'zallikni ko'ra olgan, Haq yo'lini ana shuni

anglashdan, unga yetishga intilishdan boshlagan majzubi solik bo'lganligidir" [Mo'llaxo'jayeve, 2019:30].

Lutfiy ijodida ham Layli timsoli o'ziga xos uslubni ifoda etadi. Jumladan,

Xayolingni yubor, Layli, mening holimni so'rmoqqa,
Ki Majnundin sening ishqing mening holim batari qildi.

Ma'lumki, "Layli" Haqning tajallisi zuhur etgan timsol" [Mo'llaxo'jayeve, 2019:30]. Shu bois uning jismida Yaratgan jamoli jilvalanadi. Haqiqiy ishqqa yug'rilgan bu go'zallikdan bahramand bo'lish oson emas. Chunki "Ruhi mutlaqni tasavvur qilishda inson aqli va ongi o'zlik qiladi" [Yusupova, 2018:128]. Buni faqat haqiqiy ishq sohib va sohibalari anglab etadi. "Haqiqiy muhabbat faqat pokiza insonlar qalbidan joy oladi. Bu borada Majnun ishq oliy namuna. Chunki u butun qalbi va jon dili bilan Allohni sevadi" [Mo'llaxo'jayeve, 2019:30].

Ma'lumki, Haq ishq tasavvufiy istiloh sanaladi. Najmiddin Kubro hazratlari aytganlaridek, "Ishq insonning yurak-bag'rini yondirguvchi bir otashdir. U aqlni shoshiltirar, ko'zni ko'r, quloqni kar aylar. Ammo u eng ulkan qo'rquvni ham kichraytirar, butun diqqatni ma'shuqaga jalb etar. Shu sababdan inson olamda uning go'zalligini ko'rar va shu go'zallikni sevar. Olam esa Ollohning go'zalligidir. Agar Ollohni kim shu nuqtai nazar ila sevs, olamni Olloh sevgisi bilan sevgan bo'lur. Tasavvufiy maslakda ishq – sevgining eng oxirgi darajasi va mukammal ko'rinishi sanaladi. Ishq maqomiga ko'tarilgunga qadar oshiq yana yetti darajada qalb va ruhni kamolga erishtirishi kerak" [Haqqulov, 2007:38]. Ana shu bosqichlarni bosib o'tgan har bir inson ishqning asl mohiyatini anglab yetadi. Suvrati-yu siyrati shu istiloh bilan orom topadi va qalban unga tobe bo'ladi. Lutfiy she'riyatida ana shunday xayoloti hamda butun vujudida haqiqiy ishq makon tutgan lirik qahramonning siyrati haqqoniy va ta'sirchan bo'yoqlarda mahorat bilan tasvirlangan. Mana bu ruboiy ham ushbu fikrlarga asos bo'la oladi.

Mazkur baytda shoir ishq dardiga yo'liqqan oshiq holatining tasvirini bergan. YA'ni baytning dastlabki misrasida oshiq Layli timsoliga murojaat qilib, holidan xabar olish uchun hech bo'lmaganda xayolini yuborishni iltimos qilayotgan bo'lsa, ikkinchi misrasida yorning ishq oshiqning ahvolini Majnun holidan ham battar yomon ahvolga solgani tasvirlangan. Aytish joizki, bayt zamirida ishqning ham dunyoviy, ham diniy talqini aks etganini ko'rish mumkin. Chunki "Shoir lirikasida ancha keng

o'rin tutgan dunyoviy mavzular ayni paytda, diniy-tasavvufiy mavzular bilan uyg'unlashib, bir-birini to'ldirib keladi. Shu tarzda ular majoz va haqiqat birligini tashkil qiladi" [Mo'llaxo'jayeve, 2019:215]. Bu o'rinda shoir Layli timsolini suyakli yor ma'nosida qo'llangan.

Intizori yo'li ustida qo'yub ketti ko'zung,

Bizni ul Layli sifatliq misli Majnun ayladi.

Ushbu baytda Layli timsoli shoir Lutfiy talqinida go'zal suyakli hilqat sifatida ta'riflanadi. Chunki shoir qalamga olgan Layli sifatli yor oshiqni misoli Majnun holiga solishi, hatto yo'lga intizor aylab, ko'zlarini yo'lga qadab ketishi mahorat bilan tasvirlangan. Chunki "Oshiqlik – zo'rlik emas, zorlik, manmanlik emas, niyozmandlik" [Ochilov, 2004:64]. Bu holatni faqat haqiqiy ishq sohiblarigina idrok eta oladi.

Lutfiy she'riyatini ko'zdan kechirar ekanmiz, an'anaviy obrazlar misolida "Ishq" tushunchasini yashirin oshkor etganiga amin bo'lamiz. Chunki shoir uni ochiq ifoda etishdan chekinib, timsollar siyrati va xatti-harakatida namoyon etadi.

Qildi Shirin xandasidin muftalo Farhodni,

Kirdi Layli ko'zig'a, Majnunni shaydo ayladi.

Malumki, Shirin ham, Layli ham go'zallik, nafosat, hayo borasida tengsiz obrazlar sanaladi. Taqdir ularni biri-biridan o'zadigan mard yigitlarga duch qildi. Bu vaqtda Shirin o'zining yoqimli kulgusi bilan Farhodni muftalo qilgan bo'lsa, Layli Majnun ko'ziga bir bor ko'rinish berganday shaydo qilganligi borasidagi tasvirlar shoirning o'ziga xos mahoratini namoyon etgan hamda Layli timsoli Majnunga suyakli yor ma'nosini anglatgan.

Xulosa va takliflar. Xullas, shoirlar ijodida qo'llangan "Layli" timsoli xususida ko'plab mulohazalar bildirish mumkin. Chunki bu obraz ular ijodida rang-barang ma'no-mohiyat kasb etganligi bilan ajralib turadi. Lutfiy va H.Xorazmiy she'riyatida qo'llangan Layli timsoli o'zi anglatgan mazmun- mohiyati bilan g'azal badiiyatini oshirishga xizmat qilgan. Shu bilan birga, u shoirning ichki kechinmalari va xohish - istaklarini namoyon eta olgan. Ta'kidlash joizki, Lutfiy hamda Hofiz Xorazmiy "Layli" timsoli misolida ajdodlar merosini avlodlar yodida saqlanib qolishiga munosib hissa qo'shgan. Bugungi ijodiy jarayonda bu kabi obrazlar deyarli ko'zga tashlanmaydi. Shoir va yozuvchilarmiz ijodiy ishlarida mazkur timsollarga murojaat qilsalar maqsadga muvofiq bo'lar edi.

ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy asarlari lug'ati. Toshkent. Fan, 1976.
2. Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. –Toshkent: Fan, 1996.
3. Haqqulov I. Taqdir va tafakkur. –Toshkent: Sharq, 2007.
4. Erkinov S. Lutfiy. Maqola // Ma'naviyat yulduzlari. –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2011.
5. Lutfiy. Devon. Erkinov S. So'zboshi. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi, 2012.
6. Mo'llaxo'jayeve K. Alisher Navoiy g'azaliyotida tasavvufiy timsol va badiiy san'atlar uyg'unligi. –Toshkent: Akademnashr, 2019.
7. Ochilov E. "Majnun – Haq oshig'i" // Navoiyga armug'on. (Maqolalar to'plami). 4-kitob.-Toshkent, 2004.
8. Yusupova D. Navoiyshunoslik. –Toshkent: Tamaddun, 2018.
9. www.xabar.uz

UDK:811.161.1'373.612.2

Guljahon UMAROVA,
Student of UzSWLU in MA
E-mail: d8354026@gmail.com

Based on the review of PhD UzSWLU N. Yakubova

IMPORTANCE OF STUDYING COMPOUND NOUNS IN LINGUISTICS

Annotation

Compound nouns are among the important fields in linguistics, since it helps establish the structure, meaning, and evolution of languages. In addition, that a compound noun contains at least two combined words making up a new lexical item represents the building block of word formation and semantic development in various languages. The current study will investigate the research of compound nouns as a form in linguistics from three dimensions: morphological, syntactic and semantic. This will enhance an understanding of the workings of compound nouns in various languages and, therefore, foster a better understanding of linguistic intricacy, cognitive processing, and even cultural nuance. Besides that, the study of compound nouns shows quite clearly the patterns of language change and adaptation, with their social and technological developments.

Key words: Compound nouns, compounding, complex, technological advancement .

LINGVISTIKADA QO'SHMA OTLARNI O'RGANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Qo'shma otlar lingvistikaning muhim sohalaridan biridir, chunki ular tillarning tuzilishi, ma'nosi va rivojlanishini aniqlashga yordam beradi. Bundan tashqari, qo'shma ot kamida ikkita birlashtirilgan so'zdan iborat bo'lib, bu esa yangi leksik elementni hosil qiladi va turli tillardagi so'z yasash va semantik rivojlanishning asosiy qurilmasidir. Ushbu tadqiqot qo'shma otni uchta o'lchov - morfologik, sintaktik va semantik jihatdan tilshunoslikdagi shakl sifatida o'rganadi. Bu qo'shma otlarning turli tillardagi ishlashini tushunishni oshiradi va natijada til murakkabligi, kognitiv jarayonlar va hatto madaniy nuanslar bo'yicha yanada chuqurroq tushunchaga ega bo'lishga olib keladi. Shuningdek, qo'shma otlarni o'rganish tillarning o'zgarishi va moslashuvi, ijtimoiy va texnologik rivojlanish bilan bog'liq hplatlarni aniq ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Qo'shma otlar, murakkablash, murakkab, texnologik rivojlanish.

ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ СЛОЖНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Сложные существительные являются одной из важных областей лингвистики, поскольку они помогают установить структуру, значение и эволюцию языков. Кроме того, то, что сложное существительное содержит как минимум два объединенных слова, образующих новый лексический элемент, представляет собой основной строительный блок словообразования и семантического развития в различных языках. Настоящее исследование рассмотрит сложные существительные с трех аспектов: морфологического, синтаксического и семантического. Это улучшит понимание работы сложных существительных в разных языках и, следовательно, будет способствовать лучшему пониманию лингвистической сложности, когнитивной обработки и даже культурных нюансов. Помимо этого, изучение сложных существительных четко показывает паттерны изменения и адаптации языка, связанные с социальными и технологическими изменениями.

Ключевые слова: Сложные существительные, сложение, комплексный, технологическое развитие.

Introduction. Compound nouns, studies of which form one of the priority trends in linguistics, represent a resourceful area at the juncture of many sub-disciplines, such as morphology, syntax, and semantics. That is to say, compound nouns are words combined into forming one lexical unit, reflecting the dynamism of language and the powers of innovation. They do not only enrich the vocabulary of a language but also give important insights into cognitive processes underlying understanding and producing a language. There are a few important reasons why the understanding of compound nouns becomes important: Compound nouns epitomize how language can at once be flexible and systematic, hence allowing speakers to convey complex ideas with brevity. Terms such as "toothbrush," "snowman," or "mother-in-law" themselves explain how words combine into a particular concept that was otherwise required to be explained in detail. Thus, compounding is an artistic process whereby two words combined together produce meaning from beyond the two separate words. Compound nouns also help in examining cultural and contextual factors on language use. Different languages have their own patterns of compounding. These may refer to social values, technological development, and at times even history. By means of comparison of these patterns, linguists have found out that language adapts to new environment and cultural contacts.

Literature review. The structure, semantic, and functional properties have long made compound nouns a focus of

attention in linguistic research. Being among the most productive word-formation processes across languages, compounds provide critical insight into morphological theory, syntax-semantics interfaces, and language acquisition. This section reviews key contributions from existing literature that highlight the significance of studying compound nouns in linguistics. According to Aronoff, compound words were seen as entities created by the union of two or more individual words. For instance, the term "spaceship" is coined by putting together two words: "space" and "ship." "Space" gives a perception of an infinite three-dimensional vastness above Earth that has a number of stars and other planets. A "ship," on the other hand, refers to a big boat that transports passengers and goods from one ocean to another. The combination of the two words together forms something like a car that travels in the stars; it is just a mix between the ordinary and the impossible. Altakhaineh 2019 explains that a compound word is a more complex word formed from at least two words placed next to each other. In such compounds, the first word does not usually carry a meaning on its own. It is, therefore, correct to state that compound nouns are not easy to master for EFL learners. Since compound nouns are used in everyday life and new combinations are created almost daily, mastery of these by EFL learners is a must. Bauer defines a compound as a linguistic unit consisting of two or more parts, each of which may function as a word in other circumstances.

These items also show, to some extent, isolation from the usual grammatical and phonological processes operating in simple sentences.

Cross-Linguistic Variation and Typological Insights

Cross-linguistic studies have taken this farther into the different languages' variation and their contribution toward typology. Di Sciullo and Williams (1987) argue that compounds in various grammatical languages utilize different syntactic and morphological constraints due to broader principles of grammatical organization. For example, Chinese allows broad use of endocentric compounds with transparent head-modifier relationships, while Turkish permits more flexibility in the incorporation of derivational affixes within compounds (Roeper & Siegel, 1978). In addition, Scalise and Bisetto (2009) conduct the typological survey to underline how languages differ according to the type of compounds preferred, such as nominal-nominal versus verbal-nominal formations. These cross-linguistic differences allow researchers to draw important conclusions on universal tendencies and language specific adaptations in word formation.

Acquisition and Processing in First and Second Language Learning

Compound nouns have also received much attention within the realm of language acquisition and processing, both in developmental and applied linguistics. Children pick up compound nouns early in their linguistic development, which according to Clark (1993), they use as building blocks to extend their vocabulary. However, Gibson et al. (2019) note that second language learners, when confronted with the task of interpreting opaque compounds, often fall victim to their unfamiliarity with target-language conventions.

Compound nouns lie at the center of linguistic inquiry: they represent the study of fundamental questions on morphology, semantics, typology, acquisition, and sociocultural dynamics. Contributions from such as Bauer 1983, Lieber 2004, and Scalise and Bisetto 2009 each demonstrate that compounds are multivariate and essential for the elaboration of linguistic theory. The remainder of this paper will further develop the empirical underpinning of this crucial part of language through integration of data and theoretical modeling.

Methodology. The present study will find out the importance of studying compound nouns in linguistics, including structural, semantic, and functional aspects. The methodology designed for this research is tailored in such a way that it helps to gain a deeper understanding of how compound nouns contribute to linguistic theory and language use. We describe below some key components of our research design, data collection methods, and analytical framework. It is a mixed-methods approach, whereby both qualitative and quantitative analysis were done to make sure that compound nouns are robustly explored. This dual approach in the use of methods enables us to examine both the structural patterns and the broader communicative functions of compound nouns within various linguistic contexts. We have conducted controlled experiments to explore how speakers process and interpret compound nouns. Two types of experiments are designed:

Lexical Decision Tasks: In these tasks, subjects are presented with real and pseudo-compound nouns and are asked to decide for each item whether it is a real word in their native language. The task assesses cognitive processing by measuring reaction times along with accuracy rates.

Sentence Comprehension Tasks: Subjects read sentences containing compound nouns and answer comprehension questions. This assesses how compound nouns influence sentence interpretation and meaning construction.

Using such a multi-method approach, the present study aims to further our knowledge about compound nouns and their role in linguistic theory as well as practice. It will provide evidence for current discussions on morphological complexity,

semantic compositionality, and language processing, yielding consequences for both theoretical linguistics and its applied sister fields, such as language teaching and natural language processing.

RESULT. The study also emphasized semantic transparency as one of the critical determinants in the comprehension and acquisition of compounds. Transparency of compounds, that is, their meaning is directly derived from their constituents—for instance, "sunflower"—were processed more quickly and accurately compared to opaque compounds, such as "honeymoon" by the respondents (Libben, 2016). This therefore means that semantic transparency is an important factor in lexical access and cognitive load during language processing.

Morphologically productive, our findings indicated that several of the affixes and combining forms are boundless in the creation of new compounds, especially when connected to more technical and scientific domains. To this end, the prefix "bio"-happens to be highly productive in creating new terms within Modern English—for example, "biotechnology" and "bioinformatics"—which evidences that the very process of compounding itself is dynamic according to the societal needs of Plag (2018).

Discussion. Compound nouns are of paramount importance for linguistic study and enrich, from many points of view, knowledge about structure, cognitive functions as well as social dynamics of language.

In so far as it is one of the means for word-formation, compounds reveal something about the diachrony or change that languages undergo to adapt to needs that users have in communication. Compound nouns allow insight into the trend in sociolinguistics. The manner of creation and the usage of compounds can mirror the cultural values, technological advancement, and social changes. For instance, the advancement of digital technology has brought forth such words as "email," "website," and "smartphone"—a reflection of how language changes to suit realities with time. The frequency and contexts in which these compound nouns are used provide a way to observe changes in priorities within society and the impact of globalization on how languages are used. Furthermore, variation of compounds across dialects and languages provides a fertile ground for comparative linguistic studies. That is, the research of compound nouns themselves represents a complex study at various levels of linguistic inquiries. Investigating the ways in which compounds arise, their cognitive significance, and sociolinguistic implications allows one to come up with a deeper understanding of language being alive and in dynamic use—that is, as affected by psychological and cultural forces. It goes without saying how continuous research within this area may be vital to further advances not only in linguistic theory but in its practical application within everyday life.

Conclusion. Theoretically, this indicates that the research into compound nouns is part of understanding how language works, how people conceptualize the world, and also how culture allows there to be communication. Through the creation of compound nouns and their usage, the researcher can get clues about word-formation and mental structures lying behind the language. Even their development tends to reflect those changes in society and how language accommodates new technologies and cultural ways to demonstrate linguistic creativity. Moreover, the study of compound nouns across languages deepens our interest in linguistic diversity and opens paths for comparative study. This present research not only furthers linguistic theory but also reaches into practical application in education, the preservation of language, and technology. This may ultimately be about compound nouns as one avenue to understand better how fluid the language is and how it affects human experience. Deeper insights on the complexities of communication in this changing world that we are living in might be gained when we do so.

REFERENCE

1. Altakhaineh, A. R. M. (2017). Arabic compounds within the cross-linguistic compound taxonomy of Scalise and Bisetto (2009). *Lingue e linguaggio*, 16(1), 101–15. <https://doi.org/10.1418/87002>
2. Altakhaineh, A. R. M. (2017). Arabic compounds within the cross-linguistic compound taxonomy of Scalise and Bisetto (2009). *Lingue e linguaggio*, 16(1), 101–15. <https://doi.org/10.1418/87002>

3. Aronoff, M. & Fudeman, K. (2011). What is morphology? (2nd ed.). Malden: Wiley-Blackwell.
4. Bauer, L. (1988). Introducing linguistic morphology (Vol. 57). Edinburgh University Press.
5. Bauer, L. (1983). English Word-Formation . Cambridge University Press.
6. Clark, E. V. (1993). The Lexicon in Acquisition . Cambridge University Press.
7. Di Sciullo, A. M., & Williams, E. (1987). On the Definition of Word . MIT Press.
8. Gibson, E., Futrell, R., Piantadosi, S. T., Dautriche, I., Mahowald, K., Bergen, L., & Levy, R. (2019). How Efficiency Shapes Human Language. Trends in Cognitive Sciences , 23(5), 389–407.
9. Roeper, T., & Siegel, M. (1978). A Lexical Transformation for Verbal Compounds. Linguistic Inquiry , 9(2), 199–260.
10. https://www.researchgate.net/publication/360146503_COMPOUND_WORDS_IN_ENGLISH

UDK: 821.512.133-1

Obidaxon FAYZULLAYEVA,
Guliston davlat universiteti professori v.b., filologiya fanlari doktori
E-mail: obida_fayzullayeva@mail.ru

P.f.d. prof. Q.Yo'ldoshev taqrizi asosida

TURKUM SHE'RLAR KOMPOZITSIYASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada she'riy sikllarning kompozitsion qurilishi masalasi o'zbek she'riyatidagi ayrim she'riy turkumlar misolida o'rganilgan bo'lib, bunda sonet turkumlariga alohida e'tibor qaratilgan. Sikllarning badiiy xususiyatlari sanalgan ularning strukturasi, sikl tarkibida qo'llanilgan komponentlarning joylashuvi, asarning badiiy-estetik xususiyatlariga, g'oyasi hamda ijodkor badiiy niyatiga qay darajada xizmat qilganligi xususida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Lirik kompozitsiya, kompozitsion yaxlitlik, kechinma tabiati, lirik qahramon, umumiy joy va makon, badiiy komponentlar tizimi, badiiy g'oya va h.k.

COMPOSITION OF POEMS CYCLE

Annotation

This article studies the issue of the compositional construction of poetic cycles using the example of some poetic cycles in Uzbek poetry, with special attention paid to sonnet cycles. The artistic features of the cycles are their structure, the location of the components used in the cycle, the artistic and aesthetic characteristics of the work, the idea and the extent to which they served the artistic intention of the creator.

Key words: Lyrical composition, compositional integrity, nature of experience, lyrical hero, general location and space, system of artistic components, artistic idea, etc.

КОМПОЗИЦИОННАЯ СТРУКТУРА ЦИКЛОВ

Аннотация

В данной статье вопрос композиционного построения поэтических циклов рассматривается на примере некоторых поэтических циклов узбекской поэзии, в которых особое внимание уделяется сонетным циклам. Перечисляются художественные особенности циклов, обсуждается их структура, расположение использованных в цикле компонентов, художественно-эстетические свойства произведения, идея и художественный замысел создателя.

Ключевые слова: Лирическая композиция, композиционная целостность, характер переживания, лирический герой, общее место и пространство, система художественных компонентов, художественная идея и др.

Kirish. "Lirik asarda kompozitsiya ijodkor diqqat markazining, uning oldida turgan badiiy vazifaning aniqligi, shunga nisbatan asardagi qismlar va obrazlar joylashuvi va ijodkor tomonidan o'sha markaz va badiiy vazifaga nisbatan tasvir meyor va muvofiqligiga rioya qilishdan iborat deb qarash kerak" [3]. Ma'lumki, kompozitsiya asar strukturasi bilan bog'liq, uning komponentlariga aloqador hodisa. Kompozitsiya – asarning qurilishi, uning tarkibiy qismlarining joylashishi, voqealarni bayon qilish tartibi – asosiy badiiy vositalardan biri bo'lib, yozuvchi orqali asarda ishtirok etuvchi kishilarni xarakterlaydi, o'zini qiziqtirgan hayotiy voqealarni o'zi tushunganicha tasvirlaydi. Darhaqiqat, kompozitsiya, ijodkorning asar qismlari joylashuvidan, obrazlar talqinidan kelib chiqib, ularning muvofiqlashtirilishi o'z g'oyaviy niyatiga moslash jarayonidir.

Lirik kompozitsiya oldiga ijtimoiy ko'zlanishi, poetik g'oyaning hayotiy vaziyatga asoslanganligi, kompozitsion shaklning ichki qonuniyatlarga buyundirilganligi, lirik asarda shakl va mazmun mutanosibligi, lirik tuyg'uning ifoda shakli uyg'unligi kabi talablar qo'yiladi va sanalmish talablar ijrosi lirik asar badiiyati yuksakligini ta'minlaydigan muhim omillardan sanaladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek adabiyotshunosligida turkumlilik xalq og'zaki ijodidanoq boshlanganligi haqidagi fikrlar professor va yirik folklorshunos olim To'ra Mirzayev (Mirzayev T. Silsila dostonlar. – T., Sharq. 2006) tadqiqotlarida, o'zbek xalq eposlarida ularning spesifik xususiyatlariga ko'ra tadrijiylik va izchillik kabi jihatlar mavjud ekanligi xususida fikrlar yana bir folklorshunos olim Salimaxon Mirzayeva (Mirzayeva S. O'zbek xalq romanik dostonlari poetikasi. – T., Fan. 2004) tadqiqotida, liro-epik janr namunalari bo'lgan she'riy dostonlarda ham sikl asarlar tajribasini kuzatish mumkinligi haqidagi mulohazalar adabiyotshunos olim, professor

No'mon Rahimjonov (Rahimjonov N. Badiiy tafakkurdagi evrilishlar. – T., Tamaddun, 2008) tadqiqotlarida, mumtoz ijodkorlardan bo'lgan Usmonxo'ja Zoriy ijodida she'riy sikllar mavjudligi haqidagi ma'lumotlar Dildoraxon Abdullayeva (Abdullaeva D.Z. Usmonxo'ja Zoriy hayoti. – T., Yangi asr avlodi, 2005) tadqiqotlarida uchraydi. Adabiyotshunos Hamid Mirzayev (Mirzayev H. O'zbek she'riyatida sonetlar turkumi // O'zbek tili va adabiyoti. 2007. 1-son) o'zbek adabiyotida sonetlar sikli haqida fikr yuritgan bo'lsa, S.Rahmonova (Rahmonova S. O'zbek sonetlari: poetik struktura va badiiy obraz. Filol. fanlari nomzodi ... diss... avtoref. – T.: 2010) sonetlar siklida poetik struktura va badiiy konsepsiya masalasini tadqiq etgan. Aldasheva Shirin (Aldasheva Sh.J. 70-80-yillar o'zbek lirikasida to'rtlik, sakkizlik va she'riy turkum tabiati. Filol. fanlari nomzodi ... diss... avtoref. – T.: 2019) esa 70-80-yillar o'zbek lirikasidagi she'riy turkumlar tabiatini qisman o'rgangan. Yuqorida aytilganlardan ko'rinib turibdiki, she'riy turkum va uning kompozitsion qurilishini o'rganishning dolzarbligi XX asrning ikkinchi yarmi adabiyotini chuqur va har tomonlama o'rganish, ulardan nazariy konsepsiyani rivojlantirish uchun zarurat edi deyish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek she'riy turkumlari o'z kompozitsion strukturasi ega ekanligi, turkumlar strukturasi, sikl tarkibida qo'llanilgan komponentlarning joylashuvi, asarning badiiy-estetik xususiyatlariga, g'oyasi hamda ijodkor badiiy niyatiga qay darajada xizmat qilganligi xususidagi fikrlar maqolada aks ettirilgan.

She'riy turkumlar uchun tanlangan janr va shakllar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, asosan, o'zbek ijodkorlari, xususan, Azim Suyun va O'roz Haydar asarlari misolida tadqiq etilgan, chunki ular bu davr adabiyotida lirik sikllarning o'ziga xos namunalari yaratishgan. Turkumlar tarkibidagi barcha she'rlarda poetik obrazlar umumiyliigi, anafirik va ambey

kompozitsiya, kompozitsion yechim, kompozitsion xalqa kabi kompozitsion usullardan foydalanilganligiga ham e'tibor qaratilgan. Sonet turkumlaridagi she'rlar o'trasidagi bog'liqlik "tezis – antitezis – kechinma rivoji – sintez" tarzida shakllantirilganligi, ular ham umumiy obraz, kechinma tadrjii nuqtayi nazaridan birlashtirilganligiga ham e'tibor qaratilgan. Maqolada qiyosiy-tipologik, badiiy tahlil, genetik, struktural tahlil metodlardan unumli foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. She'riy turkumlarni shakllantiruvchi vositalar tarkibida umumiy lirik qahramon, umumiy kechinma, umumiy joy yoki makon tasvirlanayotgan vaqtdagi davomiylik, shu davr kishilari obrazlari yoki shu muhit tushunchalarining majoziy tasvirlari kabilar mavjud bo'ladi.

Shu ma'noda shoir Azim Suyun qalamiga mansub "O'ldirsang ham o'zing o'ldir, muhabbat!" nomli turkum tadqiq etilganda, uning tarkibidagi o'nta she'rning barchasida lirik qahramon oshiq qalb sohibi bo'lgan yigit, tasvirlanayotgan tushuncha – "muhabbat", asosiy poetik obraz esa ma'shuqa ekanligi ayonlashadi. Shoir turkum she'rlariga alohida sarlavhalar qo'ymagan, balki ularni o'ngacha bo'lgan raqamlar bilan belgilagan. Turkumdagi birinchi she'r an'anaviy to'rt qatorlik besh banddan iborat. Bu she'rda shoir anaforik kompozitsiya turidan foydalangan bo'lib, undagi "Seni tanidimu muhabbat" misrasi shu zaylda she'r bo'ylab har ikki misraning boshida qaytadan takrorlanib kelgan.

Seni tanidimu muhabbat,
Tanidim gullarning ismini.
Seni tanidimu muhabbat,
Yashashga tutindim sig'inib.

Turkumdagi ikkinchi she'r murakkab vazn shaklida yaratilgan bo'lib, uning bandlaridagi misralar miqdori ikki, uch, to'rttani ham tashkil etgan.

Shamollar qo'zg'oldi, turdi dovullar,
Olamni qop-qora bulutlar bosdi,
Qorong'ulik.
Shamollar surildi, tindi dovullar,
Ko'k yuzi oqarib, asta yorishdi. Oqlik, oqlik [1].

Ushbu she'rda lirik qahramonning hayoti "shamollar", "dovullar", "qora bulutlar" istioralari bilan ta'riflanayotgan salbiy holatidan "oqlik" istiorasi bilan atalayotgan ijobiy tarafiga o'zgarishiga muhabbat tuyg'usi sababchi ekani tasvirlangan.

Turkumdagi uchinchi she'r besh qatorlik besh banddan tashkil topgan bo'lib, mazkur she'r yuqoridagi ikki she'rning davomi sifatida lirik qahramon qalbiga kirib kelgan muhabbat tarannumiga bag'ishlangan:

Oh, na faqat kunlar go'zal,
Tonglar go'zal, tunlar go'zal,
Saslar go'zal, unlar go'zal,
G'amlar go'zal, munglar go'zal,
Ko'ksimda qiqirlar sevgi [1].

Aynan mana shu band she'rning so'ngida ham yana bir bor takrorlanib, kompozitsion yoki she'riy halqani tashkil etgan. Bundan tashqari, she'rda "Ko'ksimda qiqirlar sevgi" misrasi har bir bandning so'ngida takrorlanishi orqali kompozitsion yechim ham yuzaga kelgan. Ushbu takroriy misra va bandlar shoir mahorati tufayli badiiy niyatning kuchliroq ifodalanishi va mazmundagi ta'sir kuchi ortishiga xizmat qilgan.

Turkumdagi to'rtinchi she'r to'rt qatorlik uchta banddan tashkil topgan. Ushbu she'rda shoir kompozitsion xalqa usulini qo'llash orqali undagi ma'no nozikliklariga alohida e'tibor qaratishga muvaffaq bo'lgan. YA'ni she'rdagi "Qaydan seni uchratdim, ohu" misrasi har uchala bandning ham bosh qismida takror qo'llangan:

Qaydan seni uchratdim, ohu,
Umr – o'lja, bu dunyo – sayyod,
Yuragingda jodugar uyqu,
Ko'zlaringda yonar muhabbat [1].
She'rdagi "ohu" istiorasi, "umr – o'lja, "dunyo – sayyod", "jodugar uyqu" epitetlari she'r badiiyatini ta'minlash uchun o'rinni qo'llanilgan.

Ko'rinadiki, bu she'r ham muhabbat tarannumiga bag'ishlangan bo'lib, lirik qahramon yashayotgan talotum dunyoda bunday pokiza tuyg'uni asrashga ehtiyoj borligi tasvirlanadi. Shu sababli shoir uni tog'larga olib borib yashirib

qo'ymoqchi. Toki unga faqat chin oshiqlargina mashaqqatlar bilan erishsinlar.

Azim Suyunning "Kuz" deb nomlangan turkumi ham o'ziga xos kompozitsion qurilishga ega bo'lib, u sakkiz qatorlik o'n sakkiz banddan tashkil topgan. Turkumning lirik qahramoni kuz xayollari bilan band bo'lgan shoirning kuzga mehri alohida ekani bandlar davomida ayonlashadi. Ushbu turkumda ham shoir she'riy xalqa usulidan foydalangan:

El-yurt ko'chib endi tog' etagiga.
Yozgi chorbog'larda namxushdir xazon.
Kech qolgan cho'pon ham haydar suruvni,
Serka yo'l boshlaydi chalib qo'ng'iroq,
Jaranglab turar u uzoq va uzoq,
Ufqlarga singib ketar oxiri ... [1]

Birinchi banddagi sakkiz qatorni she'r so'ngida o'zgartirmasdan to'liq takrorlash orqali kompozitsion yoki she'riy halqa usuli qo'llangan.

Umuman olganda, Azim Suyun ijodidagi "O'ldirsang ham o'zing o'ldir, muhabbat!" va "Kuz" she'riy turkumlarining tarkibidagi she'rlarga alohida sarlavhalar qo'yilmasa-da, ularda lirik qahramon kechinmasining tadrjii to'laqonli aks ettirilganligi ko'rinadi.

"O'ldirsang ham o'zing o'ldir, muhabbat!" turkumidagi asosiy poetik obraz "muhabbat" tushunchasi bo'lgan bo'lsa, "Kuz" turkumida o'z nomidan ham ma'lum bo'lib turgan "kuz fasli" asosiy poetik obraz vazifasini o'taganligidan mazkur turkumlar tarkibidagi barcha she'rlarda poetik obrazlar umumiyli ayonlashadi. Azim Suyun turkumlarda anaforik kompozitsiya, ambey kompozitsiya, kompozitsion yechim, kompozitsion xalqa kabilar ko'plab kompozitsion usullardan foydalangan.

Taniqli shoir O'roz Haydar ijodida "Mana, ishq maktubim yoqmoqdasan jim" deb boshlanuvchi sonetlar turkumi mavjud bo'lib, uning tarkibida o'n olitta sonet mavjud. Ularning barchasi muhabbat iztiroblariga bag'ishlangan. Turkumning lirik qahramoni ham sevgi iztiroblarida ozurda bo'lgan qalb sohibidir.

Turkum tarkibidagi sonetlar bir xil shaklda yaratilgan bo'lib, bu shakl "shekspirona sonet" nomi bilan mashhur bo'lgan uchta katren va bitta distixdan tashkil topgan shakldir. Sonetlar uchun shoir bitta umumiy epigraf tanlagan bo'lib, ushbu epigraf Pushkinning "Erkalar va charchatar ovozim seni" misrasidir. YA'ni she'rlarda ma'shuqani takroriy ishq izhorlari zada qilishi tasviriga ishora qilinmoqda. Shunga ko'ra ham turkumdagi birinchi sonetning birinchi katreni:

Mana, ishq maktubim yoqmoqdasan jim,
Kuydirilgan so'zlar jarangi tinar.
Qarg'aysan, go'rimga qadab yetmish chim,
Hayot shamim abad nazdingda so'nar [7].

tarzida boshlanib, ma'shuqaning oshiq maktubini kuydirishi holati aks ettirilgan. Keyingi sonetlarda kechinma tasviri voqealar rivoji kabi tadrjiiy holatda tasvirlanadi va barchasida bu fojeiy sevgi oqibatlariga ko'rsatib beriladi. Birida "Bo'm-bo'sh chiziqlarda titraydi yurak" deyish orqali shoir o'z qalbining bo'shab qolganligini bildirsa, keyingi sonet qulfida "Oftob – zulmat, deya chinqirar ko'zim" satrlari orqali oshiq yigitning ko'ziga bu dunyo qorong'u bo'lib borayotganligi ta'kidlanadi.

Navbatdagi sonet "Buncha berahmsan, gunohkor sevgim" misrasi orqali lirik qahramon o'zining abgor holatiga muhabbatni ayblayotgan bo'lsa, keyingi sonetda o'lim oldidan ko'zini ochgan Oshiqqa rahm qilgan Muhabbat o'z qahriyu makrini unutib, uning boshini silashidan umidvor bo'lgan lirik qahramon o'tinchlari aks ettirilgan.

Navbatdagi sonet obro'si yer bilan yakson bo'lgan oshiq uchun dunyo dahshatli manzarada ko'rinish berishidan boshlangan:

Onasin xo'rlagan farzandday xunxor,
Qattol oy boqadi ko'kdan qonsirab.
Do'zax childirmasin chaladi tunzor,
Yulduzlar sham izlab, to'zg'ir sonsirab [7].

Oyga berilayotgan xunxor, qattol epitetlari va uning qonsirayotgani tasviri oshiq iztiroblari tufayli yuzaga kelayotgan tasavvur bo'lib, tunning "do'zax childirmasini chalishi" va

yulduzlarning to'zg'igan holatda sham izlab yurishlari ham o'sha tasavvurning hosilasidir.

Oshiqning kimga yukinib, kimga o'tinishni bilmayotgan holati bir sonetdagi "Meni hech kim kutmas, to'rt bo'lib ko'zi, Kutmaganim kabi hech kimni o'zim" kabi tushkun holatining ifodasi bo'lgan. O'n beshinchi sonetda ma'shuqaga o'tingan oshiqning qalb nolari aks etgan:

Meni biroz aya, sevinay, ey, yor,
Sevinch nimaligin angelayin bir bor [7].

So'nggi oltinchi sonetda ma'shuqadan oshiqqa nisbatan mehr ko'rsatilmagach, dunyoni yoqimsiz turg'un holatda ko'rayotgan lirik qahramon tasavvuri bayon qilingan:

Turg'unlik – olovda muzlayotgan suv,
Qahraton ohida yonayotgan jon.
Oyning shu'lasidan kuyayotgan huv,
Etagin qoqayotgan kengliklar – giryon [7].

She'rdagi "olovda muzlash", "qahratonda yonish" oksimoronlari lirik qahramon holatini bo'rttirish uchun qo'llanilgan. Oyning shu'lasini ham hech qachon kengliklarni jizg'anak qilmasligi ayon. Shunday bo'lishiga qaramay, oshiq ko'ngil iztiroblari tufayli yuzaga kelgan vaznsizlik holati dunyodagi mavjud tartibning buzib ko'rinishiga sabab bo'lmoqda. Sonet qulfidagi:

Chaqmoq chaqqanda ham yashin beayov,
Gugurt chaqmog'icha purkolmas olov,
tarzidagi xulosa fikr oshiq qalbidagi iztirob olovining o'ti

bilan hech qanday kuch tenglasha olmasligi ma'nosini bermoqda.

Yana bir ma'nosiga ko'ra esa muhabbat tufayli qallda paydo bo'ladigan yolg'in butun olamni ostin-ustun qilganidek, bir dona gugurt chaqmog'idan chiqqan olov butun yer yuzini yoqib kul qilishga qodir ekanligini uqtirmoqda shoir.

O'roz Haydar qalamiga mansub "Mana, ishq maktubim yoqmoqdasan jim" turkumi o'n olti sonetdan iborat yirik majmua bo'lib, undagi yagona ishq mavzusi va hijronzada oshiq qalbning iztiroblarini aks ettirishday yagona mazmun barcha sonetlarning umumiy mohiyatini tashkil etgan. Yagona lirik qahramon kechinmalari tasviri, muhabbat va ma'shuqaning poetik obrazlar sifatidagi ishtiroki ham she'rlardagi umumiylik jihatlari kuchaytirgan. Turkumni shakllantiruvchi komponentlar shaklan va mazmunan uyg'un bo'lgan unsurlardan tuziladi.

Xulosa va takliflar. Xullas, turkumlarning shakliga xos komponentlar sirasiga ulardagi umumiy sarlavha, epigraf, qismlarning raqamlanishi yoki nomlanishi kompozitsion vosita yoki usullarning mavjudligi kabilar kirs, mazmunga xos unsurlar shoirning badiiy niyati asosida shakllantirilgan g'oya, mazmun, lirik qahramon kechinmasi tasviridagi izchillik, poetik obraz ishtirokidagi ketma-ketlik va davomiylikdan iborat bo'ladi.

Zamonaviy o'zbek sonet turkumlaridagi she'rlar o'trasidagi bog'liqlik "tezis – antitezis – kechinma rivoji – sintez" tarzida shakllantirilgan bo'lib, o'z ichiga uchtdan o'ntagacha, ba'zi sonetlarda 28, 44 va 100 tagacha bo'lgan sonetni oladi. Ular umumiy obraz, kechinma tadriji nuqtai nazaridan birlashtiriladi. Umuman, turkumlarni birlashtiruvchi komponentlar mazmun va shakl dialektikasi asosida shakllantiriladi.

ADABIYOTLAR

1. Azim Suyun. Kuyganim – suyganim. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991. – B. 122.
2. <http://uz.denemetr.com/docs/768/index-493079-1.html?page=Abdullayeva+Dildoraxon+Zumratbekovna>. Usmonxo'ja Zoriy hayoti.
3. Kamolov J. Lirik she'riyatda kompozitsiya. Fil. fan. nomz... diss. – T., 1970. –28 b.
4. Mirzayev H. O'zbek she'riyatida sonetlar sikli.//O'zbek tili va adabiyoti. 2007. 1-son.
5. Mirzayev T. Silsila dostonlar. ("O'zbek xalq dostonlari" kitobiga so'zboshi). – T.: Sharq. 2006.
6. Mirzayeva Salimaxon. O'zbek xalq romanik dostonlari poetikasi. – T.: Fan. 2004. – 246 b.
7. O'roz Haydar. Kechikkan fasl. Saylanma. – T.: Sharq. 2010. – B. 137.
8. Rahmonova S.R. O'zbek sonetlari: poetik struktura va badiiy obraz. Filol. fanlari nomzodi...diss. avtoreferati. – T., 2010.
9. To'ychiyev U. Adabiy turlar va janrlar. 2-tom. – T.: Fan, 1992. – 250 b.
10. www.ijod.uz/?p=13981/page1. Rahimjonov N. Badiiy tafakkurdagi evrilishlar.

UDK: 801.8.1292

Gulhoyo XAITOVA,

Termiz davlat pedagogika instituti, Amaliy ingliz tili kafedrası o'qituvchisi
E-mail: xaitovagulhoyo@gmail.com

PhD N.Madalov taqrizi asosida

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA YAQIN – UZOQ" OPPOZITSIYASINING IFODALANISHIDA PAREMIOLOGIK BIRLIKLAR ROLI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi xalq maqollari va matallarida «yaqin – uzoq» oppozitsiyasining ifodalanishi tahlil qilinadi. Paremiologik birliklarning madaniy-falsafiy, semantik va kommunikativ jihatlarini ochib beriladi. Mavzu yuzasidan olingan misollar tahlili orqali paremiologik birliklarning mazmun-mohiyati hamda ularda aks etgan xalq tafakkuri tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: Paremiologiya, oppozitsiya, yaqin, uzoq, semantika, kommunikatsiya, madaniyat, falsafa.

РОЛЬ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ВЫРАЖЕНИИ ОППОЗИЦИИ «БЛИЗКИЙ – ДАЛЁКИЙ» В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье анализируется выражение оппозиции «близкий – далёкий» в английских и узбекских народных пословицах и поговорках. Раскрываются культурно-философские, семантические и коммуникативные аспекты паремиологических единиц. На примерах исследуются содержание и сущность паремиологических единиц, а также отражённое в них народное мышление.

Ключевые слова: Паремология, оппозиция, близкий, далёкий, семантика, коммуникация, культура, философия.

THE ROLE OF PAREMIOLOGICAL UNITS IN EXPRESSING THE OPPOSITION "NEAR – FAR" IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article analyzes the expression of the opposition "near – far" in English and Uzbek folk proverbs and sayings. It reveals the cultural-philosophical, semantic, and communicative aspects of paremiological units. Through the analysis of selected examples, the article explores the essence of these paremiological units and the folk wisdom reflected in them.

Key words: Paremiology, opposition, near, far, semantics, communication, culture, philosophy.

Kirish. O'zbek xalq maqollari va matallari insoniyatning ko'p asrlik tajribalarini, milliy tafakkur va qadriyatlarini o'zida mujassam etuvchi bebaho manbadir. Ushbu paremiologik birliklar xalqning tarixiy rivojlanishi davomida to'plangan bilimlarni, falsafiy qarashlarni, axloqiy-ijtimoiy normalarni sodda va ixcham shaklda ifodalaydi. Ayniqsa, maqollar va matallarda tez-tez uchraydigan oppozitsiyalar, jumladan, «yaqin – uzoq» oppozitsiyasi o'zbek xalqining dunyoqarashi, madaniyati va hayot falsafasini ifoda etuvchi muhim vositadir. Bu oppozitsiya orqali xalqning turli hodisalarga bo'lgan munosabati, insonlararo munosabatlarga oid qarashlari va qadriyatlarini namoyon bo'ladi.

Ingliz xalq maqollari va matallari ham shunga o'xshash xususiyatlarga ega bo'lib, ular ingliz xalqining uzoq tarixiy tajribalarini va madaniyatini ifodalaydi. Ingliz paremiologik birliklarida ham «yaqin – uzoq» oppozitsiyasi faol ifodalanib, insonlarning yaqinlik va uzoqlik tushunchalariga bo'lgan munosabatlari, kundalik hayot va amaliyotdagi tanlovlari, hamda ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarini yoritiladi. Shunday qilib, o'zbek va ingliz xalqlari paremiologik birliklari orqali insoniyatning madaniy xilma-xilligini hamda umumiy qadriyatlarini birgalikda aks ettiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ingliz va o'zbek tillarida «yaqin – uzoq» oppozitsiyasining paremiologik birliklarda ifodalanishi mavzusida olib borilgan ilmiy izlanishlar tilshunoslikda muhim o'rin tutadi. Bu oppozitsiya orqali har ikki tilda masofa, munosabatlar va boshqa ko'plab tushunchalar ifodalanadi. Mazkur oppozitsiyaning paremiologik birliklarda aks etishi milliy madaniyat, urf-odatlar va xalqning dunyoqarashini aks ettiradi.

O'zbek va ingliz tillaridagi paremiologik birliklarni tadqiq qilish bo'yicha turli ilmiy manbalarda lingvistik, semantik va madaniy jihatlar o'rganilgan. Ushbu mavzu xalq og'zaki ijodi, tilshunoslik va tarjima nazariyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, maqol va matallarning kelib chiqishi, qo'llanilishi hamda

madaniyatlararo farqlari haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etadi.

O'zbekistonda maqol va matallar tadqiqiga bag'ishlangan ilmiy ishlar orasida A.Madvaliyev va M.Jo'rayevning "O'zbek maqollari va ularning lingvistik xususiyatlari" nomli tadqiqoti alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqotda o'zbek maqollarining morfologik va semantik jihatlarini chuqur tahlil qilinib, ularning xalq turmush tarzi va mentaliteti bilan bog'liqligi ilmiy asoslangan [2].

G.Rahimov tomonidan yozilgan "O'zbek maqollarining tarjima muammolari" (2018) monografiyasida esa o'zbek maqollarining ingliz tiliga tarjima qilinishidagi muammolar tahlil etilgan. Muallif bevosita tarjima qilingan maqollarining semantik jihatdan asl ma'nosini yo'qotishini ta'kidlab, tarjima jarayonida ekvivalent yoki mos ifodalar topish muhimligini asoslab beradi [3].

Ingliz tilidagi paremiologik birliklarni tadqiq qilishda R.Webster tomonidan yozilgan "English Proverbs and Their Origins" asari ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur asarda ingliz maqollarining tarixiy rivojlanishi, ularning qo'llanish doirasi va zamonaviy ingliz tilidagi ishlatilish xususiyatlari batafsil yoritiladi. Muallif maqollarni madaniy kontekst bilan bog'lagan holda, ularning hayotiy tajriba orqali shakllanishini ilmiy jihatdan tahlil qiladi [4].

Bundan tashqari, Xalqaro maqollar jamiyati (International Proverb Society) tomonidan nashr etilgan ilmiy maqolalar to'plamlarida ingliz va boshqa tillardagi maqollar qiyosiy tahlil qilingan. Jumladan, W. Mieder tomonidan yozilgan "Proverbs: A Handbook" (2004) kitobida maqollarining umumiy xususiyatlari, ularning lingvistik va sotsiokultural jihatlarini keng qamrovli tarzda o'rganilgan [3].

Qiyosiy tahlil sohasida yana bir muhim ilmiy ish M. Karimovning "O'zbek va ingliz maqollari: qiyosiy tahlil" tadqiqotidir. Ushbu tadqiqotda ikki tilga mansub maqollar semantik jihatdan guruhlariga ajratilib, ularning umumiy va farqli

jihatlar keng qamrovli tahlil qilingan. Muallif o'zbek va ingliz maqollarida mehnat, bilim, hayotiy tajriba, odob-axloq kabi mavzulardagi umumiy va milliy xususiyatlarni chuqur yoritib bergan [1].

Umuman aytganda, o'zbek va ingliz tillaridagi paremiologik birliklarni tadqiq qilishga bag'ishlangan mavjud ilmiy ishlar ushbu sohaning ilmiy dolzarbligini va ahamiyatini ko'rsatib beradi. Ayniqsa, "yaqin – uzoq" oppozitsiyasini ifodalovchi maqollarning tarjima va lingvokulturologik tahlili bo'yicha kelgusida yanada chuqur ilmiy izlanishlarni amalga oshirish zaruriyati ta'kidlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida «yaqin – uzoq» oppozitsiyasining paremiologik birliklarda aks etishini qiyosiy tahlil qilish metodologiyasiga asoslanadi. Metodologiya quyidagi jihatlarini qamrab oladi: lingvokulturologik tahlil, semantik tahlil, kommunikativ tahlil, qiyosiy (komparativ) metod.

Tahlil va natijalar. O'zbek tilining paremiologik birliklarida «yaqin – uzoq» oppozitsiyasi turli mazmunlarda qo'llanadi. Quyidagi misollar orqali tahlil qilamiz:

Yaqin qo'shni uzoq qarindoshdan yaxshi. Ushbu maqolda geografik yaqinlikning ijtimoiy munosabatlarga ta'siri ifodalanib, xalqning qo'shnihilik munosabatlariga katta ahamiyat berishi ko'rsatilgan. Geografik masofaning qisqaligi ijtimoiy birlik va birdamlik uchun zamin bo'lishini ko'rsatadi.

Uzoqdagi suvdan yaqindagi cho'p afzal. Mazkur paremiologik birlik orqali xalq uzoq vaqtdagi va katta kuch talab qiluvchi imkoniyatlar o'rniga, yaqindagi oddiy imkoniyatni afzal ko'radi. Bu maqol xalq tafakkurida amaliyot va samaradorlikni ustuvor qo'yadi.

Yaqindagi dushman uzoqdagi do'stdan xavfliroq. Maqolda psixologik masofaning geografik masofadan ahamiyatliroq ekanligi ko'rsatilgan. Xalq falsafasida ishonch va xavfsizlik masalasi yaqin-uzoq tushunchalari bilan bog'liq ravishda yoritiladi. Uzoqni ko'zlagan yaqindan ayrilar. Mazkur birlik orqali xalq uzoqdagi xayoliy yoki noaniq manfaatlar yo'lida mavjud imkoniyatlarni qo'ldan boy berish xavfi haqida ogohlantiradi. Bu orqali xalqning ehtiyotkorlik va oqilonalik tamoyillari ifoda etiladi.

Yaqinni hurmat qilmagan uzoqdan izzat ko'rmas. Maqolda insonlarning ijtimoiy munosabatlardagi xulq-atvori tahlil qilinib, axloqiy meyorlar va hurmat-ehтиromga chaqiruv mavjudligi qayd etiladi. Bu orqali xalqning axloqiy qadriyatlari targ'ib etiladi.

Ingliz tilida «yaqin – uzoq» oppozitsiyasini ifodalovchi paremiologik birliklar turli tarixiy va madaniy omillar ta'sirida shakllangan bo'lib, jamiyat hayotidagi ijtimoiy-ma'naviy munosabatlarning muhim jihatlarini yoritadi. Ushbu maqollar asosan «yaqin – uzoq» masofasini nafaqat geografik, balki insonlar o'rtasidagi psixologik, hissiy va ijtimoiy masofani ham ko'rsatishga xizmat qiladi. Ingliz tili dunyoning ko'plab madaniyatlariga ta'sir o'tkaza boshlagan zamonaviy davrda bu kabi maqollar xalqlarning turmush tarzi, qadriyatlari va tafakkurida «yaqinlikning real ahamiyati hamda «uzoq»ning ehtimoliy xavflari yoki foyda-ziyonlarini aks ettiradi.

Quyida ingliz tilida «yaqin-uzoq» oppozitsiyasini ifodalovchi ayrim maqollarni tahlil qilishga harakat qilamiz. Asosiy diqqat «yaqin» va «uzoq» tushunchalarining nafaqat makoniy, balki ijtimoiy, ma'naviy va psixologik ma'nolarda qanday aks etishiga qaratiladi.

Better is a neighbor that is near than a brother far off – Mazmuni: Yaqindagi qo'shni – uzoqdagi ukadan (yoki qarindoshdan) yaxshiroq. Ushbu maqolda "near" so'zi geografik masofaning qisqaligini anglatadi. Yaqin qo'shni har qanday vaziyatda tezkor yordam berishi mumkinligi bilan qadrlanadi. "Brother far off" iborasida masofa nafaqat makoniy, balki munosabatlar yaqinligining o'rnini ham bildiradi. YA'ni, qancha

qarindosh bo'lmasin, uzoqda bo'lsa, real yordam bera olmaydi. Mazkur maqol odamlar o'rtasida o'zaro ko'mak va birdamlikni qadrlash, yaqin atrofda bo'lgan kishilar bilan mustahkam rishtalar o'rnatish muhimligini uqtiradi.

Out of sight, out of mind. O'zbek tilida ushbu maqola "Ko'zdan uzoq – ko'ngildan uzoq" maqoliga ekvivalent bo'la oladi. Bu maqolda "yaqin-uzoq" oppozitsiyasining psixologik jihati ko'rinadi. Agar kimdir yoki nimadir nazardan chetda bo'lsa, u haqda unutish osonroq kechadi. Ingliz madaniyatida shaxsiy hayotga bo'lgan e'tibor kuchli. Agar kimdir tez-tez ko'zga tashlanmasa (ya'ni yaqin aloqada bo'lmasa), u bilan bog'liq xotiralar zaiflashadi.

A bird in the hand is worth two in the bush – "Qo'ldagi qush – butadagi ikki qushdan afzal." Bu maqolda "near" yoki "far" so'zlari to'g'ridan-to'g'ri ishlatilmagan bo'lsa-da, mazmunan mavjud imkoniyat ("qo'ldagi qush") va uzoqdagi (realizatsiyasi gumon bo'lgan) imkoniyat ("butadagi ikki qush") qarama-qarshiligi aks etadi. Ingliz xalq tafakkurida real va amaliy yordam beradigan "yaqin" imkoniyat (qo'ldagi qush) ko'proq qadrlanadi. Maqsad yoki manba uzoqda bo'lsa (butadagi qushlar), uning haqiqatda qo'lga kiritilishi dargumon. Ushbu maqol o'zbek tilidagi "Uzoqdagi suvdan yaqindagi cho'p afzal" maqoliga ma'nodosh bo'lib, har ikki madaniyatda ham "yaqin" va "uzoq" tushunchasi amaliy qadriyat orqali ifodalangan.

Far from eye, far from heart – "Ko'zdan yiroq – ko'ngildan yiroq." Ushbu maqol "Out of sight, out of mind" iborasi bilan mazmunan uyg'un. Bunda "far from eye" jismoniy uzoqlikni, "far from heart" esa ruhiy uzoqlikni anglatadi. Masofa oshgani sayin, insonlar o'rtasidagi his-tuyg'ular, e'tibor, xotiralar ham susayishi mumkinligi mazmun qilinadi. Ingliz madaniyatida bunday so'zbirikmalar hayotiy tajriba, hissiy munosabatlarning vaqt va makon ta'sirida o'zgarishini keng ifodalaydi. Shunday bo'lsa-da, bu universal mazmundir, chunki boshqa tillarda ham shunga o'xshash maqollar topiladi.

Charity begins at home – Xayriya (muruvvat, yordam) avvalo uy(da)dan boshlanadi. Ushbu maqolda ham "yaqin" tushunchasi oilaga, o'z atrofidagi insonlarga nisbatan yordam va g'amxo'rlik qilish zarurligi bilan izohlanadi. "Far" so'zi to'g'ridan-to'g'ri ishlatilmagan bo'lsa-da, "boshqalarga yordamdan avval yaqinlaringga yordam qil" degan xulosa "yaqin-uzoq" kategoriyasi orqali tushuniladi. Maqol hayotiy qadriyatlarni ustuvor qo'yishga undaydi: inson avvalo o'zining eng yaqinlari, oilasi yoki jamoasi oldidagi mas'uliyatini ado etishi kerak, shundan keyingina kengroq doirada xayriya qilishga o'tishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa «Yaqin – uzoq» oppozitsiyasi o'zbek xalq maqol va matallarida boy semantik imkoniyatlar orqali ifodalangan bo'lib, ularda xalqning madaniy-falsafiy dunyoqarashi va hayotiy qadriyatlari ochib beriladi. Ushbu paremiologik birliklar orqali insonlarning turli xil munosabatlariga oid qarashlar aks ettirilgan. Shu sababli, paremiologik birliklar xalq tafakkuri va madaniyatini o'rganishda muhim manba hisoblanadi [5].

Ushbu oppozitsiyaning paremiologik birliklarda aks etishi milliy madaniyat, urf-odatlar va xalqning dunyoqarashini aks ettiradi. Shuningdek, "yaqin – uzoq" oppozitsiyasi orqali insonlarning kundalik hayotdagi qarorlari, axloqiy meyorlari hamda ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan munosabatlari ifodalanadi. O'zbek va ingliz tillaridagi maqol va matallarda bu oppozitsiyaning aks etishi, bir tomondan, ikki xalq o'rtasidagi madaniy va til o'ziga xoslik va farqlarini namoyon qilsa, boshqa tomondan, umumiy insoniy qadriyatlarni va tajribalarni ifodalovchi universal tamoyillarni ochib beradi. Shu bois, bu mavzuda olib boriladigan qiyosiy tahlillar nafaqat lingvistik tadqiqotlar uchun, balki madaniyatlararo muloqot va madaniyatlar o'rtasidagi mushtaraklik va farqlarni aniqlashda ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Karimova M. O'zbek va ingliz maqollari: qiyosiy tahlil. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. – 215 b.
2. Madvaliyev A., Jo'rayev M. O'zbek maqollari va ularning lingvistik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2020. – 198 b.
3. Rahimov G. O'zbek maqollarining tarjima muammolari. – Toshkent: Sharq, 2018. – 176 b.
4. Webster, R. English Proverbs and Their Origins. – London: Oxford University Press, 2015. – 265 p.
5. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 318 b.

Malika XOLMATOVA,

Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti assistenti

E-mail: ibadullayevna81@gmail.com

JDPU professori, f.f.d A.Mamatov taqrizi asosida

LEXICAL-PHASEOLOGICAL FIELD: EXPRESSIVE FEATURES OF ADJECTIVES AND THEIR FREQUENCY OF USAGE

Annotation

In the field of linguistics, the concept of the lexical-phraseological field is one of the fundamental methodological approaches for analyzing the interrelations between words and phraseological units. This article focuses on the roles and idiomatic characteristics of adjectives within phraseological units. When used in phraseological units, adjectives are one of the main factors determining the degree of imagery and emotional intensity of the language, portraying the internal and external character traits and physical characteristics of a person or object in vivid colors. This study sheds light on how adjectives are used in phraseological units and how they expand the language's imagery capabilities. The analysis presents the high, medium, and low frequencies of adjectives in adjectival phraseologisms with precise figures.

Key words: Adjectival phraseology, lexical-phraseological field, adjectives, frequency of usage, semantic potentials, sememe, lexeme, Sketch Engine.

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЕ ПОЛЕ: ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ И ЧАСТОТА ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Аннотация

В области лингвистики понятие лексико-фразеологического поля является одним из основных методологических подходов для анализа взаимосвязей между словами и фразеологическими единицами. Данная статья сосредоточена на ролях и идиоматических характеристиках прилагательных в фразеологических единицах. Когда используются в фразеологических единицах, прилагательные являются одним из основных факторов, определяющих степень образности и эмоциональной насыщенности языка, отображая внутренние и внешние черты характера и физические характеристики человека или объекта яркими красками. В данном исследовании освещается, как прилагательные используются в фразеологических единицах и как они расширяют образные возможности языка. Анализ представляет высокие, средние и низкие частоты использования прилагательных в адъективных фразеологизмах с точными цифрами.

Ключевые слова: Лексико-фразеологическое поле, прилагательные, частота использования, семантические возможности, сема, лексема, Sketch Engine.

LEKSIK-FRAZEOLGIK MAYDON: SIFATLARNING IBORAVIY XUSUSIYATLARI VA QO'LLANISH CHASTOTASI

Annotation

Tilshunoslikda leksik-frazeologik maydon tushunchasi, so'z va frazeologik birliklarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishda asosiy metodologik yondashuvlardan biridir. Ushbu maqola sifatlar va ularning frazeologik birliklar tarkibidagi o'rni hamda iboraviylik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Sifatlar, frazeologik birliklarda ishlatilganida, tilning obrazlilik va emotsionallik darajasini belgilashda asosiy omillardan biri bo'lib, ular shaxs va predmetning ichki, tashqi xarakter xususiyatlarini, fizik xususiyatlarini rangdor bo'yoqlarda ko'rsatuvchi so'z turkimi hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda, sifatlar frazeologik birliklar tarkibida qanday qo'llanilishi va tilning obrazli imkoniyatlarini qanday kengaytirishi yoritilgan. Tahlillar natijasida adyektiv frazeologizmlar tarkibidagi sifatlarning yoqori, o'rta va quyi chastotalari aniq raqamlar bilan ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Adyektiv frazeologizmlar, leksik-frazeologik maydon, sifatlar, qo'llanish chastotasi, semantik imkoniyatlar, sema, leksema, Sketch Engine.

Kirish. Tilshunoslikda leksik-frazeologik maydon tushunchasi so'z va frazeologik birliklarning o'zaro bog'liqliklarini tahlil qilishda muhim metodologik asoslardan biri hisoblanadi. Sifatlarning ushbu maydon tarkibidagi o'rni va ularning iboraviylik xususiyatlari milliy madaniyat, xalqning dunyoqarashi va tarixiy qadriyatlarini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Frazeologik birliklarda sifatlarning iboraviylik xususiyati tilning obrazlilik va yemotsionallik darajasini belgilashda asosiy omil hisoblanadi. Masalan: bag'ri butun, bag'ri qon, bag'ri qora, bag'ri xun, bag'ri dog'li, bag'ri keng. Yuqoridagi misollarda bag'ir so'zi odatiy ma'nosidan og'ib, metaforik va iboraviy ko'rinishda ishlatilgan. Qora, keng, dog'li, butun kabi sifatlar otga birikib uning iboraviylik xususiyatini yanada oshirishga xizmat qilgan.

Asosiy qism. Sifatlar frazeologik birikmalarning ma'no va ifoda usullarini boyituvchi yelement sifatida tilning obrazli imkoniyatlarini kengaytiradi. Shunday yekan bu muhim vositani frazeologizmlar tarkibida qo'llanilish chastotasini aniqlash zarurati tug'iladi. Ko'plab til yegalari, tilshunos olimlari, lug'atshunoslari, til fidoiylari tomonidan COCA, BNC, ALC,

FRENCH WEB, GERMAN WEB, HINDI WEB kabi milliy til korpuslari yaratilib, mavjudlari to'ldirilib, so'z boyliklari kengaytirilib borilmoqda. So'ngi yillarda lingvistlar til birliklarining faollik darajasini til korpuslari asosida tahlil qilishga intilmoqda. Xo'sh bu nima uchun kerak? Tilni tadqiq qilishda korpus materiallari tahlili orqali yangi grammatik, leksik va stilistik qonuniyatlarni aniqlash imkoniyati yaratiladi. YE.Rafatbakhsh va A.Ahmadi fikricha korpus lingvistikasi to'plangan korpuslar orqali ko'proq ausentik va tizimli materiallarni loyihalashtirish hamda ishlab chiqishda katta hissa qo'shishi mumkin, chunki bunday korpuslar odatda maqsadli tillarning yeng yaxshi namunasi hisoblanadi. (9, 7)

Zamonaviy lingvistika fanida faollik atamasi so'zlarning til va nutqdagi katta yoki kichik rolini belgilovchi murakkab tushuncha sifatida ishlatiladi. Ushbu tushuncha A.L. Muminov va I.M. Kreyning tadqiqotlarida chuqur o'rganilgan. I.M. Kreyning fikriga ko'ra, so'zning faolligi ikki asosiy omildan iborat: (5, 17)

1. Til tizimidagi faollik: Bunga so'zning hosilaviy birliklari (derivativlik), ko'p ma'noliligi (polisemiya) va boshqa so'zlar bilan uyg'unlashuv (valentlik) kiradi.

2. Nutqdagi faollik: So'zning ishlatilish chastotasi orqali aniqlanadi. A.L. Muminov yesa so'z faolligini qat'iy, ya'ni, sonli o'lchovlar yordamida tahlil qilishga urinib, faollikning turli parametrlari o'rtasidagi korrelyatsiyani aniqlagan. (7, 21)

T.V. Mitinaning fikricha, frazeologik faollik adjektivlarning frazeologik birliklar tarkibidagi semantik strukturasiga bog'liq. Shuningdek, ular adjektivlarning semantik struktura ustidagi ta'sirining ikkilamchi rol o'ynashini ta'kidlaydilar. Bu adjektivlar frazeologik birliklarning semantik tizimida yordamchi yoki qo'shimcha vazifa bajarishini ko'rsatadi. (6,24) So'zlarning til tizimidagi va nutqdagi faolligini tahlil qilishda semantik va sintaktik o'zaro aloqalar hisobga olinadi. Ingliz tilidagi sifat komponentli iboralarni o'rganishimiz jarayonida ular asosan aniqlovchi yoki kesim vazifasida qo'llanishiga, o'zbek tilida yesa gapda sifatlovchi aniqlovchi sifatida namoyon bo'lishiga guvoh bo'ldik. (12,1393) Ingliz va o'zbek tilidagi sifatlarning frazeologik faolligini aniqlashda yesa so'zning ishlatilish chastotasi, semantik potentsiali, kelib chiqishi va struktura soddaligi muhim ahamiyat kasb yetadi. Shu o'rinda biz tadqiqotimiz obyekti sifatida tanlab olingan Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I.O'razova, K.Rixsiyyevalar (8,636) hamuallifligida 2022 yilda nashrdan chiqqan, 636 sahifalik, 5198 ta frazeologik iboralarni o'z ichiga olgan "O'zbek tili frazeologik lug'at'i va Sh.Shomaqsudov, S.Dolimov va U.Dolimovlarning qalamiga mansub "Keng uyning kelinchagi yoki o'zbek xalq matal va iboralari yensiklopediyasi"da mavjud iboralar tarkibidagi sifatlarning qo'llanish chastotasini tahlil qildik. (11,640) Yuqoridagi

manbalarda jami 105 turdagi sifatlar ishtirok yetgan bo'lib, natijalar quyidagi 1 jadvalda ko'rsatilgan.

Qiyoslanayotgan ikkinchi til yani ingliz tili frazeologiyasida sifatlarning chastotasini aniqlash maqsadida biz Oxford korpusi asosida yaratilgan "OXFORD DICTIONARY OF IDIOMS" 4th yeditiondan foydalandik. (1,1592) Bu lug'atni tanlashimizga sabab birinchidan bu lug'at yeng ko'p idiomalarni tarifi, tarixi, misollari bilan o'z ichiga jamlagan yeng so'ngi nashr hisoblanadi, ikkinchidan bilamizki ingliz tilining leksik sathi rivojlanayotgan davrda kundan kunga yangilanib, kengayib bormoqda. Ba'zi bir iboralar yeskirib nutqiy faolligi nolga tushgan bo'lsa, ba'zilar birinchi ma'nosini yoqotib boshqa ma'noda qo'llanilmoqda. Bu borada mazkur lug'at muallifi John Ayto ham quyidagi fikrlarni bildiradi. "Leksikografiya doimiy "quvib yyetish" o'yinidir. (1,232)

Tadqiqotimizning tahlili 3 bosqichda amalga oshirildi. Birinchi navbatda iboralar qo'lda ajratib olingach, maxsus dastur tiliga o'girilib, tadqiqimiz uchun korpus yaratdik. Oxirida Sketch Yengine platformasi yordamida qidiruvni amalga oshirdik. (13)

Korpusdagi 9913 ta idiomalar tarkibida jami 602 turdagi sifat so'z turkimi ishtirok yetgan bo'lib, shundan jami 526 ta sifat past faollik darajasiga kiradi, ya'ni ushbu sifatlar 10 martadan kam ishlatilgan. O'rta faollik darajasiga 71 ta sifat kiradi, ularning chastotasi 10 dan 50 gacha. Faqat 5 ta sifat yuqori faollik darajasiga kiradi, ya'ni ushbu sifatlarning chastotasi 50 martadan ko'p. Good, own, va old, big, bad kabi sifatlar ushbu guruhga kirib, frazeologik birliklarning asosiy semantik yukini ko'taruvchi sifatlar yekanligini tasdiqlaydi.

Yenglish-Uzbek Top 20 Adjective Comparison

English Adjective	English Frequency	English %	Uzbek Adjective	Uzbek Frequency	Uzbek %
good	146	15,90414	Qora	49	16,61017
own	77	8,3878	Oq	40	13,55932
old	73	7,95207	Ochiq, Yengil, Sovuq	24	8,135593
big	63	6,862745	Baland	22	7,457627
bad	59	6,427015	Katta	20	6,779661
dead	44	4,793028	Qattiq	19	6,440678
high	39	4,248366	Past	16	5,423729
last	38	4,139434	Issiq	15	5,084746
hot	37	4,030501	Tor, Og'ir	13	4,40678
black	34	3,703704	Uzun	12	4,067797
short	33	3,594771	Quruq, Yomon, Butun, Xira	11	3,728814
hard	32	3,485839	Chog'i, Buzuq	10	3,389831
full	32	3,485839	Keng, Yaqin	9	3,050847
cold	32	3,485839	Yorug', Achchiq, Qizil, To'q	8	2,711864
more	31	3,376906	Yaxshi, Zo'r, Qari, O'tkir, Kichik, Bo'sh	7	2,372881
clean	31	3,376906	Eski, To'g'ri, Xom,	6	2,033898
other	30	3,267974	Siyoh, Och, G'ash, Yarim, Egri, Nozik, Yolg'on, Kalta	5	1,694915
first	29	3,159041	Uzoq, Shirin, Yolg'iz, Qimmat, Toza, Qisqa, Yangi, Mahkam	4	1,355932
little	29	3,159041	Omon, Yumshoq, Qalin, Yog'on, Tekin, Sariq, Begona, Chaqqon	3	1,016949
blue	29	3,159041	Harom, Baquvvat, Tez, Tiniq	2	0,677966

Jadval 1.

Ingliz va o'zbek tillaridagi eng ko'p ishlatiladigan 20 ta sifatni qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda ham sifatlarning o'ziga xos faollik darajasi mavjud bo'lib, bu tillarning semantik va madaniy xususiyatlarini aks ettiradi.

Quyida chastotalar o'rtasidagi asosiy tafovutlar va ularning tahlili keltiriladi:

1. Eng yuqori chastotali sifatlarning farqi: Ingliz tilidagi good sifati 146 marta uchrashi bilan yetakchilik qiladi, bu esa o'zbek tilidagi eng yuqori chastotali sifat qora (49 marta) dan 97 marta ko'p. Bu tafovut ingliz tilidagi yuqori chastotali sifatlarning kengroq kontekstlarda va turli mavzularda ishlatilishini ko'rsatadi, o'zbek tilida esa sifatlar ko'proq konkret va tasviriy ma'noda cheklangan doirada qo'llaniladi.

2. Ikkinchi va uchinchi o'rinlardagi farq: Ingliz tilida ikkinchi va uchinchi o'rinlarda own (77) va old (73) sifatleri

keladi, ular mavhumlik, egalik va vaqt tushunchalarini aks ettiradi. O'zbek tilida esa bu o'rinlarda oq (40) va ochiq, yengil, sovuq (24) adyektivlari joylashgan, ular keng va ko'p qirralarga ega bo'lib, jismoniy holatdan ijtimoiy mavqega, hissiy holatdan ma'naviy yuksaklikka qadar turli kontekstlarda qo'llaniladi.

3. O'rta chastotali sifatlar: Ingliz tilidagi o'rta chastotali sifatlar (masalan, big - 63, bad - 59) ko'proq mavhum va umumiy xususiyatlarni tasvirlash uchun ishlatiladi. O'zbek tilidagi o'rta chastotali sifatlar (masalan, baland - 22, katta - 20) aniq fizik va madaniy jihatlarni tasvirlashga xizmat qiladi.

4. Kam chastotali sifatlarning taqsimoti: Ingliz tilida kam chastotali sifatlar hali ham nisbatan yuqori chastotaga ega (masalan, 34 marta). O'zbek tilida esa eng past chastotali sifatlar faqat 2 yoki 3 marta uchraydi, bu esa yuqori chastotali sifatlarning o'zbek tilida muhimroq ekanligini ko'rsatadi.

5. Chastotalar pasayishidagi farqlar: Ingliz tilida sifatlarning chastotasi nisbatan tekisroq pasayadi, bu tilning kengroq leksik qamrovini ko'rsatadi. O'zbek tilida esa yuqori chastotali sifatlarning ulushi kattaroq bo'lib, pasayish keskinroq.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mazkur tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillarida sifatlarning semantik yuk

va madaniy ahamiyati o'ziga xos bo'lib, bu tillarning frazeologik boyligidagi asosiy farqlarni namoyon etadi. Bu xulosalar tilshunoslik, madaniyat va semantik tadqiqotlar uchun qimmatli manba bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Ayto J. "Oxford dictionary of idioms" © Oxford University Press, 2020, 1592 b.
2. Cowie, A. P. Phraseology: Theory, analysis, and applications. OUP Oxford. 1998, 130 b
3. Ковалева, Л.В. Фразеологизация как когнитивный процесс /Воронеж: изд-в Воронеж, гос. унта, 2004. - 184с.
4. Кругликова, Л.Е. Структур лексического и фразеологического значения: Учеб. пособи / -М., 1988. - 84с
5. Крейн И.М. Французские заимствования XIXв. в английском литературном языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, - М., 1963. - 17 с.
6. Митина Т.В. Семантическая значимость компонентов фразеологических единиц современного немецкого языка. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.-М., 1980.-22 с.
7. Муминов А.Л. Опыт исследования активности слов и факторов ее обуславливающих, Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. -М., 1972. -21 с,
8. Rahmatullayev SH, Mahmudov N, Xolmanova Z, O'razova I, Rixsiyeva K. "O'zbek tili frazeologik lug'at", Toshkent-2022, 636 b.
9. Rafatbakhsh E & Ahmadi A. (2019). A thematic corpus-based study of idioms in the Corpus of Contemporary American English. Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education. 4. 10.11. 7 b.
10. Садыкова М. Слова, обозначающие свет и окраску в узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тошкент: 1963. –С. 74
11. Shomaqsudov Sh, Dolimov S, Dolimov U. "Keng uyning kelinchagi yoki o'zbek xalq matal va iboralari ensiklopediyasi" Toshkent, Sharq nashryoti, 2020, 640 b.
12. Xolmatova M.I. Ingliz va o'zbek tillaridagi sifat komponentli iboralarning lingvokulturologik qiyosiy tahlili. Academic research in educational sciences, 2021, 2 (12), 1391-1397.
13. Lexical Computing CZ s.r.o., Sketch Engine: Corpus query system, accessed [date], <https://www.sketchengine.eu>.

Shoxida EGAMOVA,

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dotsenti, f.f.n

E-mail: egamovashohida2@gmail.com

F.f.n., dotsent A.Ubaydullayev taqrizi asosida

TERMS EXPRESSING THE MEANING OF MILITARY POSITION, RANK IN ALISHER NAVOI'S EPIC POEM "SADDI ISKANDARIY"

Annotation

This article discusses the military terms used in the vocabulary of Alisher Navoi's epic poem "Saddi Iskandariy". Military terms expressing the meaning of military position, career, and title are linguistically analyzed by dividing them into a number of lexical-semantic groups, including terms expressing military position, rank, terms denoting a person performing a certain activity in combat operations, terms denoting a person using weapons, terms denoting a person in the army, etc.

Key words: Soldier, position, rank, military position, military action, semantic group, semantic field, battle, armament, army composition.

ТЕРМИНЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ЗНАЧЕНИЕ ВОЕННОГО ПОЛОЖЕНИЯ, ПОЗИЦИИ, ЗВАНИЯ В ЭПИЧЕСКОЙ ПОЭМЕ АЛИШЕРА НАВОИ "САДДИ ИСКАНДАРИЙ"

Аннотация

В этой статье рассматриваются военные термины, использованные Алишером Навои в словаре эпоса "Садди Искандарий". Военные заимствования, выражающие значение воинской должности, чина, звания, анализируются лингвистически, разделяясь на ряд лексико-семантических групп, включающих такие термины, как военная должность, термины, обозначающие звание, термины, обозначающие человека, выполняющего определенную деятельность в боевых действиях, термины, обозначающие человека, использующего оружие, термины, обозначающие человека в составе армии.

Ключевые слова: Военный, должность, звание, воинская должность, военное действие, семантическая группа, семантическое поле, бой, вооружение, состав армии.

ALISHER NAVOIY "SADDI ISKANDARIY" DOSTONIDA HARBIY LAVOZIM, MANSAB, UNVON MA'NOSINI IFODALOVCHI ISTILOHLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostoni so'z boyligida qo'llanilgan harbiy atamalar xususida so'z yuritilgan. Harbiy lavozim, mansab, unvon ma'nosini ifodalaydigan harbiy istilohlar bir qator leksik-semantik guruhlariga ajratilgan holda lisoniy tahlil etilgan, jumladan, harbiy lavozim, mansabni ifodalovchi terminlar, jang harakatlari muayyan faoliyatni bajaruvchi shaxsni bildiruvchi terminlar, qurol-aslahani ishlatuvchi shaxsni bildiruvchi terminlar, qo'shin tarkibidagi shaxsni bildiruvchi terminlar kabi.

Kalit so'zlar: Harbiy, lavozim, mansab, unvon, harbiy lavozim, harbiy harakat, semantik guruh, semantik maydon, jang, qurol-aslah, qo'shin tarkibi.

Kirish. Dunyo tilshunosligida terminologiya har bir tilning o'ziga xos imkoniyatlarini namoyon etuvchi va, shubhasiz, uning lug'at qatlamini boyitishga xizmat qiluvchi til rivojlanishining ichki mexanizmi sifatida tadqiqotchilar e'tiborini tortib kelmoqda. Jahon tilshunosligida milliy tillarning paydo bo'lish, shakllanish, rivojlanish bosqichlari turli aspektlar va nuqtayi nazarlardan o'rganilgan [9]. Ushbu maqolada asosiy e'tibor Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" asari so'z boyligidagi harbiy terminlarga, jumladan, harbiy lavozim, mansab, unvon ma'nosini ifodalovchi istilohlarning leksik-semantik tadqiqiga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. So'nggi yillarda tadqiqotchilarimiz tomonidan Alisher Navoiy asarlari leksikasi lisoniy xususiyatlari tadqiqiga bag'ishlangan bir necha ilmiy izlanishlar amalga oshirildi. Jumladan, M.Tojiboyeva Alisher Navoiyning "Ilk devon"idagi arabcha so'zlarni leksik-semantik talqini ustida izlanish olib bordi [12], D.Abduliyeva Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" hamda "Tarixi muluku ajam" asarlarining so'z boyligini tarixiy-etimologik, funksional-semantik va semantik-stilistik nuqtai nazardan o'rgandi [1], Sh.Xo'janiyozova Alisher Navoiyning "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad" asarlari leksikasi tadqiqini amalga oshirdi [15], X.Muxammadiyev Alisher Navoiy "Xamsa" dostonlaridagi maishiy leksika tadqiqini olib bordi [11], N.Umarovning ilmiy ishi Alisher Navoiy asarlarida faol lug'aviy konseptlarning olamni lisoniy idrok etishdagi o'rmini aniqlashga bag'ishlangan bo'lib, unda eski o'zbek tilidagi konsept va kategoriyalarning milliy-lisoniy

manzaradagi o'rni ochib berilgan [13]. A.Mavlonov tadqiqotida esa, Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonida qo'llanilgan terminlarning tarkibiy-mazmuniy tahlili amalga oshirgan [10].

Tahlil va natijalar. "Saddi Iskandariy" dostoni so'z boyligidagi harbiy ish va harbiy san'atga oid terminlar, tushunchalar bilan bog'liq semantik maydon harbiy harakatlarda ishtirok etuvchi shaxs, qo'shin turlari, harbiy qism va bo'linmalarni, jang usullari, qurol-yarog', harbiy inshoot, harbiy harakatlar bilan bog'liq tushunchalarni aks ettiruvchi terminlar guruhini o'z ichiga oladi. Mazkur semantik guruhlarni o'z navbatida tuzilish va mazmun jihatdan yanada kichikroq doiradagi leksik birliklarga ajratib o'rganish mumkin. Masalan, harbiy lavozim, mansab, unvon ma'nosini ifodalovchi istilohlar quyidagi leksik-semantik guruhlardan iborat birliklarni qamrab oladi:

1). Harbiy lavozim, mansabni ifodalovchi terminlar: sarxayl (f. sarkarda, lashkarboshi, qo'mondon; boshliq), shaypol (yuqori darajali sarkarda), xoqon (xonlar xoni, xoqon; oliy bosh qo'mondon), cherigchi (askar, jangchi; lashkarboshi), peshvo (f. sardor, boshliq, qo'mondon), qosid (ar.xabarchi; elchi), sipohiy (harbiy hizmatchi, amaldor), sipahdor/sipohdor (sarkarda, lashkarboshi; hukmron), sipahbad (f. qo'mondon, sarkarda, lashkarboshi), farmondih (hokim, shoh; farmon beruvchi), lashkarkash (f.sarkarda, lashkarboshi, qo'mondon), ulyo (eng oliy, eng yuksak), mahdi ulyo (yuksak mavqeli (ayol) kishiga beriladigan unvon), xoqon (shox, xonlar xoni, xoqon), chobuki jangjo'y (urushqoq, jangovar chavandoz), chobuksuvor (chavandoz, otni mahorat bilan boshqaruvchi), o'ng (qo'shinning

o'ng qanoti sarkardasi), amal (a. ish; amal, lavozim), taxtgir (g'olib, qahramon, kuchli shoh; taxt egallovchi), toju kuloh (shohlik mansabi), va h.k.;

2). Jang harakatlarida muayyan faoliyatni bajaruvchi shaxsni bildiruvchi terminlar: sinonvar (nayzador, nayza bilan qurollangan jangchi), aduvband (qf. yovni asir oluvchi, bandi qiluvchi), ko'szan (f. do'mbira chaluvchi, nog'orachi), marzbom (f. chegarachi, soqchi), munosib (ar. hisobchi, sanoqchi): nigohbon (f. 1.qorovul, qo'riqluvchi, posbon, soqchi; 2. boshliq, rahnamo, hokim), qosid (ar.xabarchi; elchi), tig'zan (askar, jangchi), tig'liq (tig' qilich ko'targan; qurollangan), xasmband (dushmani asir oluvchi), xozin (xazinachi, qo'riqchi; devonbegi), qa'lakan (f. qal'a atrofida choh, xandaq qazuvchi) va h.k.;

3). Qurol-aslahani ishlatuvchi shaxsni bildiruvchi terminlar: novakafkan (f. o'q otuvchi, mergan; o'q-yoy otuvchi), novakandoz (f.o'q otuvchi, o'q-yoy otuvchi), palorakfikan (f. nayzador, nayzaboz), nayzavar (f. nayza ko'tarib yuruvchi jangchi, nayza bilan qurollangan askar), novakafkan (f.o'q otuvchi, mergan; o'q-yoy otuvchi), novakandoz (f.o'q otuvchi, o'q-yoy otuvchi) va h.k.;

4). Qo'shin tarkibidagi shaxsni bildiruvchi terminlar: cherik//cherig (qo'shin, lashkar, askar; kuch, qudrat), sipah//sipoh (askar, qo'shin, lashkar), parxoshjuy (f. jangovar, botir; urishuvchi, solishuvchi) kabi.

Biz quyida asar so'z boyligida qo'llanilgan ba'zi bir istilohlarning leksik-semantik xususiyatlariga to'xtalib o'tamiz.

Cherik/cherig istilohi dastlab qadimgi turkiy O'rxun-Enasoy toshbitiklari matnida qo'llangan [5]. "Harbiy yurish vaqtida oliy hukmdor tomonidan chiqarilgan farmonga muvofiq yig'iladigan muntazam qo'shin" (O'TIL, IV, 475) ma'nosini ifodalaydigan ushbu istiloh "Saddi Iskandariy" dostoni tilida "qo'shin, lashkar, askar; kuch, qudrat" (ANATIL, III, 463) ma'nosida uchraydi:

Ki ne mulknfathi, edi ne bilod,

Ki qilsam cherik birla ani kushod. (SI, 313)

Cherik/cherig istilohi "cherik davri" birikma tarkibida kelib, "qo'shin atrofi, tevaragi; qo'shin joylashgan lager atrofi" ma'nosini ifodalaydi:

Tushulgach, cherik davrini shaq qilib,

Sipah hifzi aylarga xandaq qilib. (SI, 133)

"Cherik jam'i" birikma tarkibida esa, "qo'shin to'plash, yig'ish" kabi jangovar hatti- harakat ma'nosida uchraydi:

Bo'lub bois ul go'l, nodon ishi,

Cherik jam'ig'a chopti har yon kishi. (SI, 132)

"Cherik tushur" qo'shma fe'l tarkibida kelib, "lashkar totmoq, hujumga o'tmoq" ma'nosida namoyon bo'ladi:

Cherikni tushurdi keyinrak yonib,

Yurub hifz uchun davrig'a aylanib. (SI, 138)

Affiksal termin yasalishi umumadabiy so'zlarning hosil qilinishi singari juda qadimdan yetakchi va sarmahsul usul hisoblanadi. O'z vaqtida Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy, Ibn Muhanna lug'atlarida, XIII-XIV asrlarda turkiy til grammatikasiga doir arab tilida yaratilgan risolalarda, Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida o'zbek (turkiy) tili so'z yasalishi vositalari va yo'llari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan edi.

O'zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy "Muhokamat ullug'atayn" asarida -chi affiksining vazifasiga alohida diqqat qaratgan holda, uning qurchi, xizanachi, yarag'chi, chavganchi, nayzachi, shukurchi, yurtchi, shilanchi, axtachi, qushchi, barschi, qoruqchi, tamg'achi, jibachi, yorg'achi, halvachi, kemachi singari turfa mansab va rutbalarni ifodalashdagi faolligini ta'kidlaydi[7]. Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy dostonida qo'llanilgan cherigchi istilohi ham

-chi affiksi yorrdamida hosil bo'lgan va "askar, jangchi, lashkarboshi" (ANATIL, III, 464) ma'nosini ifodalaydi:

Buzub qo'ryosin cherigchi kirib,

Uyidin necha shoh o'tun oyirib. (SI,129)

Asar matnida o'zlashma qatlamga oid shaypol [a. لايش.ش.پ] istilohi "yuqori darajali sarkarda"ma'nosida ko'zga tashlanadi:

Sipahdorlar alar ichra shaypol o'lub,

Tahavvurda chun Rustami Zol o'lub. (SI,155)

"Changak" ma'nosini ifodalaydigan shast [f. شاست] o'zlashmasi ahli shast izofali birikma tarkibida kelib, "yoychilar, o'qchilar, yoy otuvchilar" ma'nosida uchraydi:

Tura barcha qullob ila bandu bast,

Kamin aylabon keunida ahli shast. (SI, 218)

"Sarkarda, lashkarboshi, qo'mondon; boshliq" ma'nosini ifodalaydigan sarxayl [a.f. إلى سرخ] o'zlashmasiga -liq affiksini qo'shish orqali hosil bo'lgan sarxaylliq istilohi asar so'z boyligida "sardorlik, sarvarlik" ma'nosida namoyon bo'ladi:

Zihi anbiyo xaylining sarvari,

Boshing uzra sarxaylliq gavhari. (SI, 120)

"Mas'ul vazifa, mansab"(O'TIL, I, 99) ma'nosini ifodalovchi amal [a. - عملish; amal, lavozim] istilohi "Saddi Iskandariy" dostoni so'z boyligida amal ahli izofali birikma tarkibida kelib, "mansabdorlar"(NTL, I, 71) ma'nosida uchraydi:

Amal ahlig'a qildi mashg'ulluq,

Yomonlarg'a yetkurdi ma'zulluq. (SI, 114)

Asar tilida "eng oliy, eng yuksak"(ANATIL, III, 285) ma'nosini ifodalaydigan ulyo [a. الى عل] leksemasi mahdi ulyo izofali birikma tarkibida kelib, "yuksak mavqeli (ayol) kishiga beriladigan unvon" semasini anglatgan:

Hamul Ravshanak mahdi ulyo o'lub,

Shabistonida majlisopo bo'lub. (SI, 298)

"Podshoh, xon, amir saroyida uzoq xizmat qilgan lavozimli kishi, amaldor" ma'nosini ifodalaydigan sipah/sipoh [f. سياه - harbiy birlashma; qo'shin, armiya] termini Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostoni so'z boyligida"askar, qo'shin, lashkar; sipohiy, harbiy kishi" (THTL, 246) ma'nosida ko'zga tashlanadi:

Bu yanglig' sipah birla doroyi Rum,

Sipohin yasab, o'ylakim, naqli mum. (SI, 156)

Asar tilida ot turkumidan ot termin yasovchi -iy affiksli sipohiy [f. سياه] istilohi "harbiy xizmatchi, amaldor"ma'nosini kasb etadi:

Chu qilmish sipohiyg'a tashbih ani,

Erur nukta o'yla tanbih ani. (SI, 257)

Shu asosda asar matnida sipahbad [f. سياه بد] forscha o'zlashma ham uchraydi va "qo'mondon, sarkarda, lashkarboshi" ma'nosini ifodalaydi:

Qutayf ahli, Bahraynu Bag'dod ham,

Sipahbad, alarg'a kelib Gustaham. (SI, 133)

Sipoh tort= qo'shma fe'l tarkibida kelib, "lashkar tortmoq" ma'nosida uchraydi:

Sipoh tortmoq vaqti ham uldurur,

Kishi har ish aylay desa yo'ldurur. (SI, 282)

Sipah tushur= qo'shma fe'l tarkibida kelib, "lashkarni joylashtirmoq" ma'nosida ko'zga tashlanadi:

Aduv vahmidin bo'lmayin ishdast,

Ko'rub yer, sipohin tushurdi durust. (SI, 271)

Sipah chek= qo'shma fe'l tarkibida kelib, "lashkar yubormoq" ma'nosini ifodalaydi:

Sipoh chektimu zohir ettim hilof

Ayon ayladim o'trusida masof. (SI, 264)

Fors-tojik tiliga taalluqli sarmahsul -dor qo'shimchasi yordamida hosil bo'lgan sipahdor istilohi asar tilida "sarkarda, lashkarboshi; hukmron" ma'nosida uchraydi:

Chu atrofida shohlar o'lturub,

Sipohdorlar xizmatida turub. (SI, 260)

"Jo'nab ketayotgan; intiluvchi, qasd qiluvchi; xabarchi, elchi, chopar" ma'nosini ifodalaydigan qosid [a. قاسد] (O'TIL, IV, 240) istilohi "Saddi Iskandariy" dostoni tilida "xabarchi, elchi" (ANATIL, IV, 67) ma'nosini kasb etadi:

Chu o'lturdi qosid tikib yerga ko'z,

Ne yora anga so'rmayin derga so'z. (SI,130)

Bundan tashqari "qosidi kordon" izofali birikma tarkibida kelib, "donishmand elchi" (ANATIL, III, 463) ma'nosida voqelanadi:

Vagar o'zga aytilsa so'z nosavob,

Erur qosidi kordondin javob. (SI, 268)

Hozirgi o'zbek adabiy tilida "ma'lum bir soha yoki ishda yetakchi, ilg'or kishi" semasini ifodalaydigan [f. شواپ - rahnamo, rahbar ustoz] (O'TIL, III, 250) peshvo istilohi doston tilida "sardor, boshliq, qo'mondon" ma'nosida ishlatiladi:

Hamul mag'rib ahlini boshlab Tali',

Arab xaylining peshvosi Vaki'. SI(X) 77.

“Qarab turuvchi, boshqarib turuvchi” [f. نگهبان -qarab turuvchi, qorovul] (O‘TIL, III, 371) ma’nosini ifodalaydigan nigohbon istilohi Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonidan keltirilgan ushbu parchada “qorovul, qo‘riqllovchi, posbon, soqchi” ma’nosini ifodalaydi:

Erur olam nigohboni ul,

Nigohbon yo‘q Iskandari soniy ul. (SI, 319)

Ushbu istiloh quyidagi misrada esa, boshliq, rahnamo, hokim” ma’nosini anglatadi:

Qilib hukmkim: Mulk sultonlari,

Qamuq xaylu kishvar nigohbonlari. (SI, 132)

Lashkar [f. لشكر] tarixiy harbiy termin sifatida “qo‘shin, sipoh” ma’nolarini ifodalaydi. Lashkar termini umumeroniy so‘z bo‘lib, ayrim eronshunoslar fikricha, askar so‘zi uning arabiylashgan shaklidir [10]. Lashkarkash [f. لشكرش] istilohi “davlatning qurolli kuchlari majmuyi yoki uning bir qismi; qo‘shin, armiya” (O‘TIL, II, 25) ma’nosini ifodalaydigan lashkar [f. لشكر] o‘zlashmasiga kelib chiqishi forscha-tojikcha hisoblanuvchi –kash affiksini qo‘shish orqali yasalgan va asar tilida “lashkarboshi, qo‘mondon, sarkarda” ma’nolarida ko‘zga tashlanadi:

Yaqinidin anga tiyra bo‘ldi basar,

Ki lashkarkashi bo‘ldi Buxtun-nasar. (SI, 246)

Yana “Saddi Iskandariy” so‘z boyligida “lashkar” istilohi asosida hosil bo‘lgan lashkararo “g‘olib, yenguvchi; jangda qo‘shin safini tartibga soluvchi” (ANATIL, II, 169); lashkarshikan

“jangchi; saf buzar; g‘olib” (ANATIL, II, 169) terminlari ham uchraydi:

Chu ko‘ngli bo‘lub tinch, yuz tig‘zan,

Bari lashkarorou lashkarshikan. (SI, 260)

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostoni so‘z boyligida harbiy lavozim, mansab, unvon ma’nosini ifodalovchi istilohlarga oid terminlar, tushunchalar bilan bog‘liq semantik maydon harbiy lavozim, mansabni ifodalovchi terminlar, jang harakatlarida muayyan faoliyatni bajaruvchi shaxsni bildiruvchi terminlar, qurol-aslahani ishlatuvchi shaxsni bildiruvchi terminlar, qo‘shin tarkibidagi shaxsni bildiruvchi terminlar guruhini o‘z ichiga oladi. Ilmiy izlanish davomida shu narsa ayonlashdiki, yuqorida qayd etilgan semantik guruhlariga oid istilohlarning asosiy fondini o‘zlashgan qatlamga oid istilohlar tashkil etadi.

SHARTLI QISQARTMALAR

ANATIL - Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. I-IV. -T., 1983-1985.

DLT - Devonu lug‘otit turk. Tom. I-III. Nashrga tayyorlovchi S.Mutallibov. -T., 1960-1963.

NAL – Navoiy asarlari lug‘ati. Porso Shamsiyev tahriri ostida. – T.: “G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti”. 1973. –782 b.

4. SI – “Saddi Iskandariy”. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 11-jild. – T.: “Fan”, 1993.

5. O‘TIL - O‘zbek tilining izohli lug‘ati. T.1-VI. -T., 2023.

ADABIYOTLAR

1. Абдувалиева Д. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. -Тошкент, 2017. -159 б.
2. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1983. -157 б.
3. Berdak Yusuf. Navoiy tili lug‘ati. I jild. -T., 2018. - 495 b.
4. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. –Т.: “Фан”, 1990. - 213 b.
5. Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке. – Ташкент: Фан, 1990.
6. Dadaboyev H. Tarixiy harbiy terminlar lug‘ati. -T., 2024. -341 b.
7. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. -T., 2019. -117 b.
8. Дадабоев Х. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати.- Т.: “Ёзувчи”, 1996. – 319.
9. Dustmurodov M. O‘xun-Yenisey bitigtoshlaridagi harbiy terminlar tadqiqi. Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ... diss. -T., 2023. -149 b.
10. Mavlonov A. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida qo‘llanilgan terminlarning tarkibiy-mazmuniiy tahlili. Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ... diss. Avtoref. -T., 2024. -49 b.
11. Мухаммадиев Х. Алишер Навоий “Хамса” дostonларидаги маиший лексика. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. -Жиззах. 2022. -165 б.
12. Тожибоева М. Алишер Навоийнинг “Илк девон”идаги арабча сўзларнинг лексик семантик талқини. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Т., 2001. -51 б.
13. Умарова Н. Алишер Навоий асарларининг лисоний-концептуал тадқиқи: филол. фан. доктори (DSc) дисс... автореферати. -Фарғона, 2021.
14. O‘razboyev A. Ogahiy tarixiy asarlarida harbiy amaliyot va qismlar nomlari//Jahon harb ishi va harb san‘ati rivojida ajdodlar o‘rni: adabiy va tarixiy manbalar misolida” mavzusidagi ilmiy-amaliy yig‘in materiallari. -T., 2024. -146
15. Хўжаниёзова Ш. Алишер Навоий манокіб асарлари лексикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. автореф. –Т., 2022. – 54 b.

Botir ELOV,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, PhD

E-mail: elov@navoiy-uni.uz

Madina SAMATBOYEVA,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

"Alfraganus" universiteti dotsenti, PhD A.Dauletov taqrizi asosida

O'ZBEK TILI KORPUSIDA NERNI TEGTLASHNING UMUMIY QOIDALARI

Annotatsiya

Ushbu maqola o'zbek tili korpusida nomlangan obyektlarni tanib olish (NER – Named Entity Recognition) tizimlarini yaratish va ularni teglash jarayonlariga bag'ishlangan. Maqolada NER tizimlarining ahamiyati, ularning tabiiy tilni qayta ishlashdagi roli, shuningdek, o'zbek tilida ushbu tizimlarni ishlab chiqishdagi mavjud qiyinchiliklar va muammolar tahlil qilinadi. O'zbek tilining morfologik va sintaktik xususiyatlari, shuningdek, fonetik va leksik farqlari NER tizimlarining aniqligini oshirishda muhim omillar hisoblanadi. Shuningdek, o'zbek tilida NER tizimlarini yaratish va ularni samarali ishlashini ta'minlash uchun zarur bo'lgan metodologiyalar va amaliy yondoshuvlar ko'rib chiqiladi. Taqdim etilgan materiallar va tahlillar texnik xodimlar, kompyuter tilshunoslari va sohada ishlayotgan tadqiqotchilar uchun foydali manba bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: NLP, NER, nomlangan obyekt, atoqli ot, korpus, annotatsiya, ML, DL, teg, model.

GENERAL RULES FOR TAGGING NER IN THE UZBEK LANGUAGE CORPUS

Annotation

This article is dedicated to the creation of Named Entity Recognition (NER) systems in the Uzbek language corpus and the process of tagging them. The article discusses the importance of NER systems, their role in natural language processing, as well as the challenges and problems encountered in developing these systems for the Uzbek language. The morphological and syntactic characteristics of the Uzbek language, as well as its phonetic and lexical differences, are key factors in improving the accuracy of NER systems. Additionally, the article covers the necessary methodologies and practical approaches to ensure the effective development and functioning of NER systems in the Uzbek language. The materials and analyses presented can be a valuable resource for technical staff, computational linguists, and researchers working in the field.

Key words: NLP, NER, named entity, proper noun, corpus, annotation, ML, DL, tag, model.

ОБЩИЕ ПРАВИЛА ТЕГИРОВАНИЯ NER В КОРПУСЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Эта статья посвящена созданию систем распознавания именованных объектов (NER – Named Entity Recognition) в корпусе узбекского языка и процессу их тегирования. В статье рассматривается важность систем NER, их роль в обработке естественного языка, а также существующие трудности и проблемы, с которыми сталкиваются при разработке таких систем для узбекского языка. Морфологические и синтаксические особенности узбекского языка, а также фонетические и лексические различия являются важными факторами для повышения точности систем NER. Также рассматриваются необходимые методологии и практические подходы для создания эффективных систем NER на узбекском языке. Представленные материалы и анализы могут быть полезным источником для технических специалистов, компьютерных лингвистов и исследователей, работающих в этой области.

Ключевые слова: NLP, NER, именованные объекты, собственные имена, корпус, аннотация, ML, DL, тег, модель.

Kirish. Til juda murakkab ta'lim bo'lganligi tufayli kompyuter tilshunosligida avtomatik matn tahlili; avtomatik matn sintezi; avtomatik lug'atlarni yaratish va qo'llab-quvvatlash; avtomatlashtirilgan axborot-qidiruv tizimlarini yaratish; mashina tarjimai; avtomatik til o'rganish tizimlarini yaratish; lingvistik ma'lumotlar bazalarini yaratish; nazariy va amaliy tilshunoslik masalalarini yechishning dasturiy vositalarini ishlab chiqish kabi turli yo'nalishlar rivojlanib bormoqda [1].

Atrofimizdagi dunyoda barcha mavjudotlar, narsalar, jonli va jonsiz tabiat o'zlarining farqlanish va individuallashtirish tendensiyasi natijasida nomlanadi. Bu nomlar juda ko'p bo'lib, ularni bir vaqtning o'zida tushunish qiyin. Garchi obyektlar umumiy nomlar (kategoriya) ostida birlashtirilgan bo'lsa-da, ular boshqa "nomlar" asosida ularning tuzilishi, xususiyatlari, ma'lum bir kategoriya bilan sababli qayta nomlanadi [2].

Kompyuter lingvistikasini kompyuter vositalaridan foydalanish sohasi sifatida dasturlar, ma'lumotlarni qayta ishlash texnologiyalarini tashkil etish va muayyan sharoitlarda til faoliyatini modellashtirish uchun, shuningdek, tilshunoslikda tilning kompyuter modellari va unga oid fanlar doirasida qo'llash mumkin.

O'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini tubdan oshirish, unib-o'sib

kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlariga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to'laqonli joriy etishni ta'minlash, O'zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o'zbek tilini o'rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o'zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo'nalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash maqsadida, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son farmoniga muvofiq: 2020 — 2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi tasdiqlangan va unda "davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta'minlash" [3] qismi alohida kiritilgan. Shuningdek, dasturiy mahsulotlarning o'zbekcha ilovalari va elektron lug'at dasturlarini yaratish, xorijliklar uchun o'zbek tilini o'rgatuvchi dasturlar yaratish ishlari ham ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

O'tgan yarim asrlik vaqt mobaynida kompyuter lingvistikasi sohasida bir qator ilmiy va amaliy natijalarga erishilgan: tabiiy tilda avtomatik tarjima tizimi yaratildi, matndagi ma'lumotlarning avtomatik qidiruv tizimi ishlab chiqildi, og'zaki

nutqning avtomatik analiz va sintez tizimi yaratildi, bir qator lingvistik muammolarni hal etuvchi kompyuter dasturlari ishlab chiqildi, inson va mashina(kompyuter) muloqoti optimallashtirildi, tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing) tizimi shakllantirildi. To'g'ri, bu yo'nalishlarda sezilarli yutuqlar qo'lga kiritilgan bo'lsa ham, lekin sanalgan masalalar hali to'liq o'z yechimini topgani yo'q. Chunki inson tili va tafakkuri sirli mohiyatga ega, uning biz anglamagan qirralari juda ko'p. Bu esa kompyuter lingvistikasi doirasida to'xtovsiz izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. NER obyektlari atolqi otlarni ifodalaydi. O'zbek tili uchun atolqi otlar grammatikasiga tayanib NERlar aniqlanadi. Aniqlangan otlar nafaqat morfologik, balki semantik jihatdan ham tahlil qilinadi. Tahlil jarayonida otlarning shakliga ham e'tibor qaratiladi. Matndan ajratilgan otlar ularning "maxsus nom" xususiyatlariga ko'ra aniqlanadi. Gapdagi nomlangan otlar ajratiladi. Maxsus otlar "NER xususiyatlari"ga ko'ra tahlil qilinadi (matnda katta harf bilan yozilganlik, lug'atdan tashqari leksikalik...). Lug'atlarga asoslangan yondashuv ham NER obyektlarini aniqlashda yordam beradi. Biroq bu yondashuv ham mukammal samarali yechim bo'la olmaydi. Mukammal yechimlar barchasi ML va DL metodlari asosida amalga oshiriladi [4].

NER texnologiyalari jahon ilmiy adabiyotida ko'plab olimlar tomonidan keng o'rganilgan va muhokama qilingan. Olimlarning fikriga ko'ra, NER tizimlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun morfologik, sintaktik, semantik va kontekstual tahlilning hammasi o'rganilishi kerak. Har bir olim NERni turli nuqtai nazardan ko'rib chiqadi, ammo umumiy fikr shuki, bu tizimlar kelajakda tabiiy tilni qayta ishlash sohasida yanada rivojlanib, murakkab tahlil imkoniyatlarini yaratadi.

Kompyuter mutaxassislaridan biri Daniel Martin o'z tajribalari davomida bir necha bor NLPga qo'l uradi va ushbu sohada o'z fikrlarini keng ommaga e'lon qiladi. Uning fikricha, "NLP, ya'ni tabiiy tilni qayta ishlash, bu kompyuter fanlari, sun'iy intellekt va tilshunoslik chorrahasida joylashgan sohadir. U kompyuterlarga inson tilini tushunish, talqin qilish va yaratish imkonini berishga qaratilgan. NLP muhandislari qidiruv tizimlari, ovozli yordamchilar va hissiyotlarni tahlil qilish kabi ilovalarga ruxsat beruvchi katta hajmdagi matn ma'lumotlarini qayta ishlash va tahlil qilish tizimlarini ishlab chiqishda hal qiluvchi rol o'ynaydi deb ta'kidlaydi [5].

NLP tarkibida NERlar o'rganilganda, J.R. Finkel va hamkasblari o'z maqolalarida NERning tabiati va uning NLP sohasidagi ahamiyatini keng yoritadilar. Ular NERni nafaqat ma'lum obyektlarni aniqlash, balki ularning o'zaro bog'liqligini va kontekstual ma'nolarini to'g'ri tushunishni ham ta'minlaydigan tizim sifatida ko'rsatishadi. Ularning fikricha, NER texnologiyasi rivojlangan va uni mashinasozlik va lingvistik metodlarning uyg'unlashuvi orqali takomillashtirish mumkin [6].

NERni to'liq tizim sifatida ko'rib chiqqan ikki olim A. Nadeau va S. Sekine uni ikkita asosiy qismga ajratadilar: 1) Obyektni aniqlash va 2) Ma'lum tizimga ajratish. Ular shuningdek, NER tizimlarining turli turlari va yondashuvlaridan, masalan, qoidalarga asoslangan va statistik metodlardan foydalanishdan ham so'z yuritadilar. Maqolada, Nadeau va Sekine, NERni ishlab chiqishda afzallik beriladigan yondashuvlar va metodlarni ta'kidlashadi [7].

David Milne va Ian H. Witten o'z maqolalarida NERni tasniflash va aniqlashning turli metodlari bilan tanishtiradilar. Ular, ayniqsa, matnlarni annotatsiya qilishda semantik tuzilmani

tushunishning zarurligini ta'kidlaydilar. Ular NERni nafaqat to'g'ri obyektlarni aniqlash, balki bu obyektlar orasidagi o'zaro bog'lanishni ham ko'rsatish vositasi sifatida baholashadi [8].

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tilidagi NER tizimlarini to'g'ri va samarali ishlab chiqish uchun zarur metodikalarini belgilash va ularni amaliyotga tatbiq etish muhimdir. Tadqiqot quyidagi metodologik yondashuvlarni o'z ichiga oladi:

Korpusni tahlil qilish va matn tozalash. Tadqiqotning birinchi bosqichida o'zbek tili korpusini shakllantirish va uni grammatik tahlil qilish kerak. O'zbek tilidagi matnlarni korpus yordamida yig'ish uchun mavjud bo'lgan elektron matnlar, gazeta maqolalari, adabiy asarlar va boshqa manbalar tahlil qilinadi. Korpusda mavjud bo'lgan turli xildagi nomlangan obyektlarni aniqlash uchun grammatik va leksik analizlardan foydalaniladi. Korpus tarkibiga kiritiluvchi matnlar ham "matn tozalash" jarayonidan o'tkaziladi. Bunda matn va gaplar keraksiz unsurlar(Removing extra spaces and empty lines – ortiqcha bo'shliqlar va bo'sh qatorlar, Cleaning special characters (excluding certain necessary ones) – maxsus belgilar; Removing URLs, emails, and HTML tags – internet manzillari va teglari)dan tozalanadi.

NER tizimlarining teglash qoidalarini ishlab chiqish. NER tizimlarining to'g'ri ishlashini ta'minlash uchun, o'zbek tiliga xos bo'lgan teglash qoidalarini ishlab chiqiladi. Bu qoidalar orasida so'zlarning morfologik tahlili, ularning sintaktik vazifalari, semantik ma'nolari va kontekstual xususiyatlari hisobga olinadi. Teglash jarayonida nomlar, joylar, tashkilotlar va boshqa obyektlar aniqlanadi. Shuningdek, ko'p ma'noli so'zlar va sinonimlar uchun qo'shimcha teglar kiritiladi.

Aniqlangan NERlarga toifa berish. NER tizimlarining samarali ishlashini ta'minlash uchun matndagi NERlar tasnifi amalga oshiriladi. Har bir NER turini (shaxs nomi, joy nomi, tashkilot nomi va boshqa) alohida teglash ko'rinishlari bilan belgilash kerak. Shuningdek, o'zbek tilining morfologik xususiyatlarini hisobga olib, so'z birikmalari bilan bog'liq alohida qoidalar ishlab chiqiladi.

Teglash usullarini tanlash. Ushbu metod orqali NER tizimlarining teglash usullari aniq belgilanadi. Bir qancha usullar orasida qoidali yondashuv, mashinali o'qitish (ML - Machine Learning) va chuqur o'rganish (DL - Deep Learning) metodlari sinovdan o'tkaziladi. MLni o'rgatishda eng ko'p ishlatiladigan algoritmlar, masalan, Naive Bayes, Support Vector Machines (SVM), va Conditional Random Fields (CRF) kabi usullarni sinovdan o'tkazish rejalashtirilgan. Shu bilan birga, DL asosida ishlovchi modellar, xususan, Recurrent Neural Networks (RNN), Long Short-Term Memory (LSTM) va Transformer metodlar samaradorligi ham tahlil qilinadi.

Tahlil va natijalar. NERlarni aniqlashda, avvalo, NERlar ro'yxati (NER objects list) shakllantiriladi. NER deb qabul qilingan obyektlar tavsifiga (ya'ni nimani ifodalab kelishiga) ko'ra ularga maxsus teglar belgilanadi. Jahon NLP sohasida NER ro'yxati bir qancha turlarni o'z ichiga oladi. Ular tarkibida hamma obyektlar ham o'zbek tili uchun "NERlar ro'yxatini" shakllantirilmaydi. Bunga sabab, turli til oilalari, turli grammatik qurilishlar, turli til tarixi va so'zlarning paydo bo'lishidagi farqlardir (Qarang:1-rasm). Tadqiqot obyektimiz sifatida, o'zbek tili grammatik qoidalaridan kelib chiqib ular orasidan "O'zbek tili uchun NERlar" sifatida bir qancha obyektlarni ajratib oldik. Ushbu obyektlar asosiy katta turlarni hosil qilib, ularga maxsus teglar modellar asosida taqdim etiladi.

PERSON	People including fictional
NORP	Nationalities or religious or political groups
FACILITY	Buildings, airports, highways, bridges, etc.
ORGANIZATION	Companies, agencies, institutions, etc.
GPE	Countries, cities, states
LOCATION	Non-GPE locations, mountain ranges, bodies of water
PRODUCT	Vehicles, weapons, foods, etc. (Not services)
EVENT	Named hurricanes, battles, wars, sports events, etc.
WORK OF ART	Titles of books, songs, etc.
LAW	Named documents made into laws
LANGUAGE	Any named language
DATE	Absolute or relative dates or periods
TIME	Times smaller than a day
PERCENT	Percentage (including "%")
MONEY	Monetary values, including unit
QUANTITY	Measurements such as weight or distance
ORDINAL	"first", "second", etc.
CARDINAL	Numerals that do not fall under another type

1-rasm. Ingliz til asosida yaratilgan DeepPavlov NER-modelida qo'llanilgan NER obyektlari [9].

O'zbek tili uchun mos bo'lgan NER obyektlari ajratib olindi. Ular asosiy katta tur NERlar bo'lib, inson ismlari, joy nomlari, tashkilot nomlari, qisqartma shaklidagi atoqli otlar qabul qilindi. NER yordamida aniqlangan obyektlar, odatda, joylar yoki tashkilotlarni anglatadi. Biroq, ular maxsus narsalarni ham anglatishi mumkin. Bir obyekt bir so'z yoki doimo bir xil narsani

anglatadigan so'zlar ketma-ketligi bo'lishi mumkin. NERni amalga oshirishda maxsus obyektlarni ajratib olish va ularga qaysi so'zlar birikishi to'g'risidagi qoidalarni ishlab chiqish muhimdir [10]. Ularga teglar tanlashda dunyo standartlariga mos holatda taqdim etildi (Qarang: 1-jadval).

№	Inglizcha	O'zbekcha	Misol	Teglar
1	Person	Inson ismlari	Lola, Diyor	PER
2	Location	Joy nomlari (manzillar)	Toshkent, Zarafshon	LOC
3	Organization (with abbreviation)	Tashkilot nomlari	"Asaka" bank, BMT, SamSI	ORG
4	Facility	Qulaylik	Toshkent xalqaro aeroporti	FAC
5	Work of art	San'at asari (adabiyot, san'at...)	"O'tkan kunlar" asari, "Oqqushlar" kompozitsiyasi	ART

1-jadval. O'zbek tilidagi NERlar uchun taqdim etilgan teglar.

Xulosa va takliflar. O'zbek tilida NER teglash tizimlarini ishlab chiqish va rivojlantirish katta imkoniyatlarga ega, lekin bir qancha muammolarni ham o'z ichiga oladi. Morfologik va sintaktik xususiyatlar, kontekstni to'g'ri tahlil qilish, resurslarning yetishmasligi kabi qiyinchiliklarga qaramay, ilg'or texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar yordamida bu masalalarni hal qilish mumkin. NER tizimlarini takomillashtirish

va yangi resurslar yaratish o'zbek tilini kompyuter yordamida qayta ishlash sohasida katta yutuqlarga erishishga imkon beradi.

O'zbek tili korpusi uchun NER tizimlarini samarali yaratish va ularning ishlashini optimallashtirishda muhim ahamiyatga ega. Belgilangan metodlar, usullar va tahlillar natijasida olingan bilimlar nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir.

ADABIYOTLAR

1. Гулямова Ш. Ўзбек тили семантик анализаторининг лингвистик асослари. Филол. фан. доктори (DSc) диссертацияси. – Тошкент, – В.4
2. Elov, Botir B., and Madina T. Samatboyeva. "NER: Methods FOR Automatic Identification of Anthroponyms in Uzbek Texts." 2024 IEEE 3rd International Conference on Problems of Informatics, Electronics and Radio Engineering (PIERE). IEEE, 2024. <https://doi.org/10.1109/PIERE62470.2024.10805025>
3. <https://lex.uz/uz/docs/-5058351>
4. Elov B., M.Samatboyeva. Identifying NER (Named Entity Recognition) objects in uzbek language texts. science and innovation international scientific journal volume 2 issue. Toshkent., 44-57. UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337 | Scientists.Uz.
5. Martin D. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) muhandisi: mas'uliyat va yo'l xaritasi. 2023. 13-b.
6. <https://www.unite.ai/uz/tabiiy-tilni-qayta-ishlash-nlp-muhandisi-mas%27uliyati-yo%27l-xaritasi/>
7. J.R. Finkel, T. Grenager, C. Manning. Understanding Named Entity Recognition. 2005 – p 5.
8. A. Nadeau, S. Sekine. A Survey of Named Entity Recognition and Classification. 2007 – p 3.
9. David Milne, Ian H. Witten. Named Entity Recognition and Classification. 2008 – p 8.
10. <https://docs.deeppavlov.ai/en/master/features/models/NER.html>
11. Maria L. Coppola. Named entity recognition tagging: How to tag data & recognise entities [+ Tools]. Datavid published. 2023 – p 55.

Maftuna ESANOVA,
Samarkand State Medical University Trainee teacher
E-mail: justms150@gmail.com

PhD S.Yorova taqrizi asosida

EXPRESSION OF THE CLINICAL MEANING OF LATIN MEDICAL TERMS IN ENGLISH AND UZBEK

Аннотация

Today, the use of Latin in medical terminology is not only a historical tradition, but also an enduring tradition that shapes the way healthcare professionals around the world communicate. Once the language of scholars and educators in Europe, Latin was adopted by physicians and anatomists during the Renaissance for its versatility and precision. This article examines how Latin medical terms in English and Uzbek convey their clinical meanings, highlighting the different ways they have been adapted while maintaining the clarity and precision needed in the medical field.

Key words: Anatomy, Greek-Latin terminology, organs, tissues, medical translation, nomenclature.

ВЫРАЖЕНИЕ КЛИНИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ ЛАТИНСКИХ СЛОВ МЕДИЦИНСКИЕ ТЕРМИНЫ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Сегодня использование латыни в медицинской терминологии — это не только историческая традиция, но и устойчивая традиция, которая формирует способ общения специалистов здравоохранения по всему миру. Будучи языком ученых и педагогов в Европе, латынь была принята врачами и анатомами в эпоху Возрождения за ее универсальность и точность. В этой статье рассматривается, как латинские медицинские термины на английском и узбекском языках передают свои клинические значения, подчеркивая различные способы их адаптации, сохраняя при этом ясность и точность, необходимые в медицинской сфере.

Ключевые слова: Анатомия, греко-латинская терминология, органы, ткани, медицинский перевод, номенклатура.

LOTIN TILINING KLINIK MA'NOSINI IFODALASH INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TIBBIY ATAMALAR

Аннотация

Bugungi kunda tibbiy terminologiyada lotin tilidan foydalanish nafaqat tarixiy an'ana, balki butun dunyo bo'ylab tibbiyot xodimlarining muloqot qilish usullarini shakllantiradigan doimiy an'anadir. Bir vaqtlar Evropada olimlar va o'qituvchilar tili bo'lgan lotin tili uyg'onish davrida shifokorlar va anatomlar tomonidan o'zining ko'p qirraliligi va aniqligi uchun qabul qilingan. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi lotin tibbiyot atamalarini ularning klinik ma'nolarini qanday yetkazishini ko'rib chiqadi va tibbiyot sohasida zarur bo'lgan ravshanlik va aniqlikni saqlagan holda ularning moslashtirilgan turli usullarini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Anatomiya, yunon-lotin terminologiyasi, organlar, to'qimalar, tibbiy tarjima, nomenklatura.

Introduction. Historically, Latin was used to communicate among scholars across Europe, especially in the fields of medicine and science. Medical practitioners from the time of Hippocrates and Galen to Renaissance anatomists like Andreas Vesalius communicated and wrote in Latin, creating a standardized vocabulary for the human body, diseases, medical instruments, and treatments. In medical terminology, the use of Latin has a number of advantages, including:

Early anatomists, physicians, and scientists who were educated in Latin, which was the academic language of Europe during the Renaissance, influenced the medical field. Hippocrates, Galen, and Vesalius were famous physicians who used Latin in their medical writings, and this tradition continues today. Medical terms derived from Latin are used for their precision and versatility, as they allow physicians around the world to communicate effectively with each other, regardless of their language.

Literature review. Latin has long served as the primary language for scientific and medical professionals around the world. Latin vocabulary has played an important role in the creation of medical terms, but different languages adopt and use Latin words. This article examines the use of Latin clinical terms in English and Uzbek, comparing how the two languages use Latin in medical discourse. In medicine, Latin has been important since the time of the Roman Empire, when it was the language of international intellectual communication. Latin was an important language for medical texts for many centuries, especially after the Renaissance. Latin is still the basis for most medical vocabulary around the world. It is used to refer to anatomical structures, procedures, diagnoses, and diseases.

Latin became the common language for scientific communication because it was the language of scientists during the development of modern science. Latin continues to be used in specialized fields, such as medicine, in countries where people speak English, Uzbek, or other local languages.

As a language that has been heavily influenced by Latin and Greek, English uses many Latin terms directly or with slight modifications. This linguistic modification is most common in medical terms, where Latin words are often left unchanged or slightly modified to suit English grammar and phonetics. In most cases, Latin medical terms are used in English in their original or nearly identical forms, with minor changes in pronunciation, spelling, or suffixes. In fact, many of these words are used in everyday medical practice and health care settings.

Uzbek, a Turkic language, uses Latin medical terms slightly differently. Although the native structure of Uzbek did not originally use Latin, the influence of Russian and other languages, especially in medical contexts, has led to a process of transliteration or translation of terms.

In the Uzbek medical environment, especially in academia, Latin terms may be used directly. However, in everyday communication, doctors often use simplified or transliterated terms. When Latin is used in Uzbekistan, it depends on the situation: it can be communication with specialists or with patients who may not be familiar with Latin-derived terms.

Since English is a global language, it has naturally incorporated many Latin medical terms. Regardless of the country, medical professionals often use these terms. The large number of Latin medical terms in English is a result of both historical dependence on Latin and different cultural standards of

medical practice. In English, Latin words are generally used without translation, although some may be modified to fit English grammar and phonetics. Many terms are often used in the plural, which can be challenging for students and non-native speakers.

People who speak English may also use medical Latin in academic or formal contexts. In medical education and practice, Latin terms are standardized. However, depending on the circumstances and target audience, either the Latin term or its English translation is usually used. For example, in more complex clinical settings, doctors may use the term "aorta", but in a broader context they may simply say "main artery".

As a Turkic language, the Uzbek linguistic structure is different from English. Due to the influence of Islamic culture in Uzbekistan, the country's medical vocabulary, especially before the 20th century, was based on Persian and Arabic terms.

As European scientific thought modernized and spread, Latin terms gradually entered the Uzbek medical vocabulary.

Results and discussion. In Uzbekistan, clinical Latin terms are used mainly in modern medicine, especially in academia and health care settings. However, unlike English, transliterations and modifications of Latin words are more common than simply accepting them without changes. This may simplify the use of Latin words, but may also cause some inconsistencies in different medical contexts. Here are some examples of clinical Latin terms used in Uzbek:

1. Terms related to anatomy:

Cerebrum (Latin) → Miya (Uzbek): Although the term "cerebrum" is used in some technical medical contexts, in everyday life "miya" (brain) is a more common term.

Os femoris (Latin) → Son suyagi: Son suyagi means "hip" and suyak means "bone".

Pulmo (Latin) → O'pka (Uzbek): Lung words derived from the Latin word pulmo are called o'pka in Uzbek.

2. Medical conditions:

Heart → Yurak (Uzbek): The heart and any condition related to the heart are called "yurak" in Uzbek. This term is different from Latin, but is traditional in Uzbek.

Pneumonia → Pneumonia (Uzbek): The word is almost completely translated from the Latin word "pneumonia".

3. Procedures and treatments:

Vasectomy (Uzbek): This surgical procedure is translated directly into Uzbek, retaining the Latin form. The term "vasectomy" is commonly known in more formal contexts.

When using Latin terms in Uzbek, local equivalents or explanations are often used. For example, in a broader context, a health care professional might use the term "asosiy tomir", meaning "main artery". This is especially noticeable in informal situations, where a mixture of Latin and Uzbek is used.

A comparison of Latin terms in Uzbek and English yields the following results:

Latin terms are generally used in Russian without changes, retaining their original form and structure. This has contributed to the global standardization of terms.

In Russian-speaking countries, doctors usually use Latin terms without translation. These words are generally justified.

In English-speaking countries, medical education includes the study of Latin medical vocabulary. Most students are expected to be familiar with Latin terms used in medicine.

In Russian-speaking countries, most people are not familiar with Latin terms, and doctors often translate or explain terms to patients in a language understandable to non-specialists.

The Uzbek language has many Latin words, but they are often translated and adapted to fit the generally accepted language standard. This explains why Latin words are pronounced and written differently.

Translating or translating Latin words into Uzbek requires more attention. Non-medical professionals often have to deal with simplified versions of terms or their Uzbek analogues.

In Uzbekistan, medical students also study Latin dictionaries. However, they must also take into account the hybrid structure of medical terms. Transliteration means that Latin and Uzbek terms are often used simultaneously in medical education.

In Uzbekistan, people are increasingly less likely to recognize harmful Latin words. Therefore, doctors often prefer to use Uzbek equivalents or provide descriptions in the local language.

Latin terms in Uzbek are often transliterated, meaning that they are written in the background using the Uzbek alphabet. However, in more informal situations, the equivalent Uzbek word may be used, especially when speaking with patients or others who may not be familiar with Latin terms.

The following issues may arise when translating medical terms from Latin: Accuracy and universality: Latin medical terms are accurate. However, translating these terms into other languages can sometimes result in a loss of subtlety or nuance. For example, every doctor knows the Latin word "pneumonitis," but translating it into the local language may obscure its exact meaning, requiring additional explanation.

Cultural and linguistic differences: When medical terms are translated into Uzbek, this can cause problems. For example, doctors may need to use descriptive language or transliteration, since some medical terms may not have an exact equivalent in Uzbek. In addition, people who speak Uzbek may be more familiar with Russian medical terms, which are different from Latin and English.

Patients must understand medical terms. In many cases, Latin medical terms are either translated or replaced with simpler words in English and Uzbek to make them more understandable to a wide range of people. However, doctors must be precise and clear when communicating diagnoses or treatments to non-specialists.

Conclusion. The use of clinical Latin terms in English and Uzbek reflects both common practice and different linguistic influences. In English-speaking countries, Latin terms are generally used without any modifications for ease of pronunciation. In contrast, the Uzbek language is more flexible, and Latin words are often transliterated and adapted. Despite these differences, the use of Latin terminology in both languages highlights the global nature of medical practice and the need for standardized communication in healthcare settings around the world. Understanding the subtleties of Latin terminology in different languages can help overcome differences in communication between physicians and patients, ultimately leading to improved quality of care.

By providing a universal language that transcends national and linguistic boundaries, Latin medical terms are critical to modern healthcare. While English retains a large number of Latin terms in their original form, Uzbek uses Latin medical terms according to its specific structure. Despite the challenges of translation, the use of Latin medical terms ensures that the clinical meaning, whether in English or Uzbek, remains accurate. Latin will remain vital in supporting clear, standardized, and universally understandable clinical discourse as global medical communication continues to evolve.

Modern medical terminology relies on Greek and Latin words to provide precision, universality, and neutrality in clinical settings. Many of these terms are retained in their original forms in English, while in Uzbek, Latin and Greek words are typically translated or rendered into the local language as appropriate. Despite linguistic differences, the use of Greek and Latin terms allows healthcare professionals from different cultures and languages to communicate effectively. These classical languages in the medical field will remain vital for standardized communication as the global medical community continues to evolve.

REFERENCES

1. Esanova, M. (2022). Improving the quality of foreign language teaching in higher education. *Евразийский журнал академических исследований*, 2(3), 333-337.
2. Esanova, M. (2023). The importance of methodology in learning a foreign language. *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences*, 2(4), 94-99.
10. Galperin I.R. "Stylistics" second edition, revised Moscow "Higher school" 1977.70p.

3. Esanova, M., & Buriyev, D. (2023). The challenges in teaching english to medical students. Евразийский журнал академических исследований, 3(10), 255-260.
4. Bakhodirovna, E. M., & Saqib, T. (2023). PHARMACEUTICAL TERMINOLOGY. Yangi O'zbekistonda Tabiiy va Ijtimoiy-gumanitar fanlar respublika ilmiy amaliy konferensiyasi, 1(7), 76-80.
5. Esanova, M. . (2024). Structural and functional features of phraseological units in the texts of works of art (English and Uzbek authors). Евразийский журнал академических исследований, 4(2), 111–117.
6. Buriyev, D., & Esanova, M. UDC: 91373.2: 831.692. 143 (099) New ways of using innovative technologies in foreign language teaching. In International scientificonline conference International scientific-online conference.
7. Эсанова, М. Б. (2022). Инглиз ва ўзбек тилларидаги қўшма гапларнинг тўсиксиз маъноли турлари. Science and Education, 3(11), 1372-1375.
8. Yorova, S., Aytmuratova, P., Esanova, M., & Normurodova, S. (2023). Phraseological Units In The Medical Field Of English And Uzbek Cultures. Development and innovations in science, 2(2), 10-13.
9. Askarovich, B. S., Karimovna, Y. S., Sobirovich, X. Y., & Bakhodirovna, E. M. (2022). Teaching math in english to universities and institutions'students for taking gmat certificate. Journal of Positive School Psychology, 6(5).
10. Thematics Journal of Education, 7(5). Asatullayevna, Ibragimova L., and Esanova M. B. Qizi. "Ways to Translate Phraseological Units From English Into Uzbek." International Journal on Integrated Education, vol. 4, no. 4, 2021, pp. 228-231.

Aziz YULDASHEV,
ToshDO'TAU o'qituvchisi
E-mail: yuldashevaziz@navoiy-uni.uz

F.f.d, professor Sh.Hamroyeva taqriza asosida

ICHKI KORPUS (PODKORPUS) ISHLAB CHIQISHDA EKSTRALINGVISTIK TEGTLARDAN FOYDALANISH

Аннотация

Ushbu maqolada ichki korpus (podkorpus) ishlab chiqishda ekstralingvistik teglardan foydalanish haqida fikr yuritiladi. Ichki korpus (podkorpus) – bu katta lingvistik korpusning muayyan mezonlar bo'yicha ajratilgan qismidir. Bunda milliy korpus turli xil ichki korpuslarni o'z ichiga oladi. Ichki korpus tilshunos va tadqiqotchilarga tilning muayyan jihatlariga e'tibor qaratish, uni batafsil o'rganish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Ichki korpus, podkorpus, ekstralingvistik teg, janr, mavzu, uslub.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕГОВ ПРИ РАЗРАБОТКЕ ВНУТРЕННЕГО КОРПУСА (ПОДКОРПУСА)

Аннотация

В данной статье рассматривается использование экстралингвистических тегов при разработке внутреннего корпуса (подкорпуса). Внутренний корпус (подкорпус) — это часть более крупного лингвистического корпуса, которая выделяется в соответствии с определенными критериями. В данном случае национальный корпус включает в себя различные внутренние корпуса. Внутренний корпус позволяет лингвистам и исследователям сосредоточиться на конкретных аспектах языка и изучить его подробно. Использование внутренних корпусов позволяет проводить точный и целенаправленный анализ конкретных языковых данных.

Ключевые слова: Внутренний корпус, подкорпус, экстралингвистический тег, жанр, тема, стиль.

USING EXTRALINGUISTIC TAGS IN DEVELOPING AN INTERNAL CORPUS (SUBCORPUS)

Annotation

This paper discusses the use of extralinguistic tags in the development of an internal corpus (subcorpus). An internal corpus (subcorpus) is a part of a larger linguistic corpus that is identified according to certain criteria. In this case, a national corpus includes various internal corpora. An internal corpus allows linguists and researchers to focus on specific aspects of a language and study it in detail. The use of internal corpora allows for precise and targeted analysis of specific linguistic data.

Key words: Internal corpus, subcorpus, extralinguistic tag, genre, topic, style.

Kirish. Ichki korpus (podkorpus) – bu katta lingvistik korpusning muayyan mezonlar bo'yicha ajratilgan qismidir. Bunda milliy korpus turli xil ichki korpuslarni o'z ichiga oladi. Masalan:

Janr bo'yicha: Badiiy adabiyotlar korpusi, Ilmiy adabiyotlar korpusi, Publitsistik asarlar korpusi, So'zlashuv nutqi korpusi, She'riyat korpusi.

Yaratilish vaqti bo'yicha: XIX asr matnlari korpusi, XX asr matnlari korpusi, Zamonaviy matnlar korpusi.

Muallif bo'yicha: Muayyan yozuvchining asarlari korpusi.

Boshqa mezonlar bo'yicha: Gazeta korpusi, Og'zaki nutq korpusi.

Asosiy qism. Ichki korpuslarning ahamiyati. Ichki korpus tilshunos va tadqiqotchilarga tilning muayyan jihatlariga e'tibor qaratish, uni batafsil o'rganish imkonini beradi. Masalan, ichki korpus vositasida quyidagilarni tahlil qilish va o'rganish mumkin:

muayyan davr tilining lisoniy xususiyatlari;
janrlar o'rtasidagi uslubiy farqlar;
yozuvchining individual uslubi (yozuvchi idiolekti)
so'zlashuv nutqining xususiyatlari.

Ichki korpuslardan foydalanish ma'lum bir til ma'lumotlarini aniq va maqsadli tahlil qilish imkonini beradi.

Ichki korpus shakllantirish tor sohaga yo'naltirilgan tadqiqotlar olib borish uchun umumiy til korpusidan muayyan qismni tanlash jarayonidir. Kichik korpuslarni shakllantirishning asosiy usullari sifatida quyidagilar ajratiladi:

Mavzuviy mezon bo'yicha: Asosiy so'zlarni aniqlash bosqichida tadqiqotchini qiziqitirgan mavzuga aloqador so'zlar ro'yxati tuziladi. Korpusda qidiruvni amalga oshirish uchun shu so'zlardan foydalaniladi. Metama'lumotlardan foydalanish.

Korpus metama'lumotlarni (masalan, janr, muallif, nashr yili) o'z ichiga olsa, matnlar mavzu bo'yicha tanlanadi.

Janr mezon bo'yicha: Janr xususiyatlari bo'yicha tanlash. Tadqiqotchini qiziqitirgan janrga xos belgilar (masalan, badiiy adabiyot, ilmiy maqola, publitsistika). Aniqlanadi. Matnlarni tanlashda tadqiqot obyektini talash muhim ahamiyat kasb etadi. Metama'lumotlardan foydalanish. Korpus metama'lumotlarni o'z ichiga olsa, ulardan janr bo'yicha filtrlash funksiyasi o'rnatiladi va undan foydalaniladi.

Vaqt (davr) mezon bo'yicha: Nashr sanasi bo'yicha tanlash uchun vaqt chegaralari belgilanadi va shu davrda nashr etilgan matnlar tanlanadi. Metama'lumotlardan foydalanish. Korpus metama'lumotlarni o'z ichiga olsa, ulardan nashr yili bo'yicha filtrlash uchun foydalanish mumkin.

Mualliflik mezon bo'yicha: Mualliflik bo'yicha tanlash uchun muayyan muallif yoki mualliflar guruhining asarlari tanlanadi. Bunda ham metama'lumotlardan foydalanish talab etiladi.

Morfologik yoki sintaktik mezonlar bo'yicha: Teglar tuzilishidan foydalanish. Korpus morfologik yoki sintaktik xususiyatlar bo'yicha teglangan bo'lsa, matnlarni tanlashda ushbu teglardan foydalanish lozim. Masalan, muayyan sintaktik konstruksiyaga ega bo'lgan barcha gaplarni tanlash mumkin[1]. Regulyar ifodalardan foydalanish. Muayyan morfologik yoki sintaktik belgiga ega bo'lgan so'z yoki iboralarni qidirish uchun regulyar ifodalardan foydalanish mumkin.

Ixtisoslashtirilgan dasturiy vositalardan foydalanish:

Korpus menejerlari. Ko'pgina korpus menejerlari[2] ichki korpuslarni shakllantirish uchun ishchi vositalarni taqdim etadi. Masalan, Rus tili milliy korpusi (NKRYA) foydalanuvchi kichik korpuslarini yaratish imkonini beradi.

Skript va dasturlar. Nisbatan murakkab vazifalar uchun Python yoki boshqa dasturlash tillarida skriptlardan foydalanish mumkin.

Ichki korpuslarni shakllantirishda e'tibor talab qilinadigan muhim jihatlar sifatida quyidagilarni aytish mumkin:

birinchidan, tanlash mezonlari aniq belgilanishi lozim;

ikkinchidan, korpus kerakli metama'lumotlarni o'z ichiga olganiga ishonch hosil qilish lozim, aks holda tanlangan parametr bo'yicha korpus shakllantirilmaydi.

uchinchidan, belgilangan vazifaga mos keladigan vositalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Milliy yoki umumiy korpus tarkibidagi ichki korpusni shakllantirishda ekstralingvistik teglar muhim ahamiyat kasb etadi, shuningdek, korpusning aniq maqsad va vazifalariga bog'liq. Podkorpusning shakllantirishda ekstralingvistik (nolisoniy) teglarning korpus bilan munosabatini quyida tavsiflaymiz:

1. Ichki korpus ekstralingvistik omillarni tahlil qilish uchun vosita sifatida quyidagi ahamiyatga ega. Ichki korpuslar ko'pincha ekstralingvistik mezonlar asosida shakllantiriladi[8], masalan: matn janri (badiiy adabiyot, ilmiy maqola, publitsistika); vaqt davri (XIX asr, zamonaviy nutq); mualliflik (muayyan yozuvchining asarlari); mavzu (iqtisod, tibbiyot, texnika). Demak, ichki korpusning o'zi ekstralingvistik omillarning tilga ta'sirini o'rganish uchun muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

2. Ichki korpusning tavsifi usuli sifatida ekstralingvistik teglar quyidagi ahamiyatga ega. Ekstralingvistik teglar korpusidagi matnlarni annotatsiyalash va ularning xususiyatlarini tavsiflash uchun ishlatiladi. Bu teglar quyidagilar haqida ma'lumotlarni o'z ichiga olishi mumkin: muallif; nashr sanasi; janr; mavzu. Ekstralingvistik teglar ichki korpus chegaralarini aniq belgilash, uning xususiyatlarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

3. Ichki korpus va ekstralingvistik teglarning o'zaro ta'siri. Ichki korpus va ekstralingvistik teglar chambarchas bog'liq. Ichki korpus muayyan ekstralingvistik teglar asosida shakllantirilsa, ekstralingvistik teglar esa ichki korpus xususiyatlarini tavsiflashda ahamiyatli. Masalan, Milliy korpus ichida XIX asr badiiy adabiyoti ichki korpusini yaratish va uni "muallif", "janr", "mavzu" kabi ekstralingvistik teglar bilan annotatsiyalash mumkin.

4. Amaliy qo'llanilishi. Milliy korpuslar[9] tarkibidagi ichki korpuslar va ekstralingvistik teglar bilan ishlash uchun keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Foydalanuvchi turli mezonlar asosida o'z ichki korpusini yaratishi, matn(lar)ni tahlil qilish uchun ekstralingvistik teglardan foydalanishi mumkin. Bu ekstralingvistik (nolisoniy) omillarning tilga ta'sirini hisobga olgan holda turli xil lingvistik tadqiqotlar olib borish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, ichki korpus va ekstralingvistik teglar bir-birini to'ldiruvchi vositalar bo'lib, ular lisoniy ma'lumotlarni chuqur va har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi.

Milliy yoki umumiy korpusdan ichki korpusni shakllantirishning umumiy tamoyillari mavjud bo'lib, ularni quyidagi keltiramiz:

Filtrlash va faset qidiruv tamoyili. Foydalanuvchi ekstralingvistik ma'lumotlarga asoslangan filtrlardan foydalanib, o'z so'rovini aniqlashtirishi mumkin.

Ma'lumotlarni vizuallashtirish. Grafiklar, diagrammalar va boshqa vizual elementlar foydalanuvchiga kontekst va natijalar o'rtasidagi aloqalarni tushunishga yordam beradi.

Qidiruvni xususiyashtirish. Qidiruv tizimlari xususiy natijalarni taqdim etish uchun foydalanuvchining qidiruv tarixini hisobga olishi mumkin.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ekstralingvistik teglash qidiruv tizimini optimallashtiradi.

Sketch Engine[7]. Sketch Engine – matn korpusi bilan ishlash uchun onlayn vosita, u ichki korpuslarni yaratish imkonini ham beradi. Ichki korpuslarni tahlil qilish uchun bir qator vositalarni, jumladan, konkordans, statistik ma'lumotlar va vizuallashtirishni taqdim etadi. Interfeysi haqida. Sketch Engine foydalanuvchiga ichki korpuslarni oson yaratish va tahlil qilish imkonini beruvchi intuitiv interfeysga ega. Filtrlashning turli usullarini taqdim etadi. Masalan, tilshunos muayyan muallif uslubi(idiolekti)ni o'rganish uchun muallif tomonidan yozilgan barcha matnlarni qamrab olgan ichki korpus yaratishi mumkin. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, ichki korpus interfeysiga qo'yilgan talablar quyidagilardan iborat:

Moslashuvchanlik: foydalanuvchi turli mezonlar asosida ichki korpusni yaratish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak;

foydalanishning qulayligi: interfeys intuitiv va foydalanish oson bo'lishi kerak;

ko'p funksiyalilik: interfeys ichki korpusni tahlil qilishda konkordans va statistik ma'lumotlar kabi vositalarni taqdim etishi kerak;

vizuallashtirish: ba'zi interfeyslar ma'lumotlarni vizuallashtirish vositalarini ham taqdim etadi, bu esa ichki korpusni tahlil qilishni osonlashtiradi.

Ichki korpus interfeysi lingvistik tadqiqot uchun muhim yordamchi vosita bo'lib, tadqiqotchiga tilning muayyan jihatiga e'tibor qaratish imkonini beradi. Katta korpusdan ichki korpus yaratish belgilangan mezonlar asosida korpusning muayyan qismini ajratish jarayonidir. Mazkur jarayonning asosiy bosqich va usullari quyidagicha tavsiflanadi[3]:

1-qadam: myezonlarni aniqlash. Ichki korpusga qaysi (qanday) matnlar kirishi kerakligi aniqlab olinadi. Bunda myezonlar turlicha bo'lishi mumkin: janr (badiiy adabiyot, publitsistika, ilmiy matn), muallif, nashr etilgan sana, til xususiyatlari (masalan, muayyan so'zlar yoki grammatik konstruksiyalardan foydalanish), mavzu, ekstralingvistik ma'lumotlar (muallifning jinsi, yoshi, yashash joyi) va h.

2-qadam: ichki korpus shakllantiruvchi vosita(lar)ni tanlash.

1. Biror bir milliy korpus (masalan, NKRYA) tanlanadi. NKRYA ichki korpus yaratish uchun mukammal qidiruv filtrlarini taqdim etadi[9]. Foydalanuvchi turli mezonlarni birlashtirib, murakkab so'rovni shakllantirishi mumkin (Qarang: 1-rasm).

The screenshot shows the 'Корпус' (Corpus) search interface. At the top, it displays statistics: '133 554 текста • 389 470 868 слов' (133,554 texts • 389,470,868 words). Below this, there are tabs for 'Основная' (Basic) and 'Подкорпус' (Subcorpus). The 'Основная' tab is active, showing various filters. Under 'Основная информация', there are checkboxes for 'Только тексты с автоматической разметкой' and 'Только тексты со своей ручной разметкой'. The 'Основные параметры текста' section includes fields for 'Название' (Name) set to 'Корпус Пушкина', 'Автор' (Author) set to 'А.С. Пушкин', 'Дата создания' (Creation date), 'Язык' (Language) set to 'русский', and 'Год рождения' (Year of birth). The 'Жанр и тип текста' section has checkboxes for 'Нехудожественные тексты' and 'Художественные тексты'. Under 'Нехудожественные тексты', there are fields for 'Сфера функционирования' (Area of functioning) and 'Тематика текста' (Text theme). Under 'Художественные тексты', there are fields for 'Жанр текста' (Text genre) set to 'драматургия', 'Место и время описываемых событий' (Place and time of events) set to 'Россия/СССР: 1920-е', and 'Тип текста' (Text type).

1-rasm. Rus tili milliy korpusida ekstralingvistik filtrlar asosida ichki korpus shakllantirish jarayoni

2. Dasturiy usullar. Agar korpus fayllar ko'rinishida taqdim etilgan bo'lsa, matnlarni filtrlash uchun Python yoki boshqa dasturlash tillarida skriptlardan foydalanish mumkin. Belgilangan mezonlarga mos keladigan matnlarni qidirish uchun regulyar ifodalardan foydalanish mumkin.

3. Ma'lumotlar bazalari. Agar korpus ma'lumotlar bazasida saqlangan bo'lsa, ichki korpuslarni yaratish uchun SQL-so'rovlaridan foydalanish maqsadga muvofiq[1].

Korpus interfeysida ekstralingvistik teglarni ifodalash haqida. Korpus interfeysida ekstralingvistik teglarni ko'rsatish intuitiv va foydalanuvchi uchun qulay bo'lishi kerak. Buni amalga oshirishning bir necha usuli mavjud bo'lib, uning turlarini quyidagi aks ettiramiz.

Metama'lumotlar ko'rinishida: Jadval ko'rinishi: korpusdagi har bir matn uchun metama'lumotlar, jumladan, ekstralingvistik teglar jadval bilan ko'rsatiladi. Har bir teg alohida ustunda taqdim etiladi. Bu foydalanuvchiga turli matnlarning metama'lumotlarini tez ko'rib chiqish va qiyoslash imkonini beradi. Qalqib chiquvchi oynalar: kursor matn yoki uning nomi ustiga olib borilganda metama'lumotlar bilan qalqib chiquvchi oyna paydo bo'ladi. Bu interfeysni ortiqcha yuklamadan qutqaradi, tez ma'lumot olish uchun qulay.

Filtrlar va qidiruv ko'rinishida: Fasetli navigatsiya: foydalanuvchi matnlarni ekstralingvistik teglarning qiymatlari (masalan, janr, muallif, nashr etilgan sana) bo'yicha filtrlashi mumkin. Bu ekstralingvistik mezonlar asosida ichki korpus shakllantirish imkonini beradi. Teglar bo'yicha qidiruv: foydalanuvchi muayyan ekstralingvistik teglarning qiymatini o'z ichiga olgan matnlarni qidirishi mumkin. Masalan, muayyan

muallif tomonidan yozilgan yoki ma'lum bir mavzuga tegishli bo'lgan barcha matnlarni qidirish mumkin.

Vizualizatsiya ko'rinishida: Teglar buluti: ekstralingvistik teglar "teglar buluti" ko'rinishida ko'rsatiladi, bu yerda tegning o'lchami uning korpusdagi chastotasiga mos keladi. Bu foydalanuvchiga eng ommabop mavzu yoki mualliflarni tez ko'rish imkonini beradi. Grafik va diagramma: ekstralingvistik ma'lumotlar janr, muallif yoki nashr etilgan sanasi bo'yicha matnlarning taqsimlanishini ko'rsatuvchi grafik va diagramma ko'rinishida taqdim etilishi mumkin. Bu korpusdagi tendensiyalarni vizual tahlil qilishga yordam beradi.

Ma'lumotlarni batafsil ko'rsatish: Metama'lumotlar sahifasi: matn yoki uning metama'lumotlari ustiga bosilganda matn haqidagi batafsil ma'lumot, jumladan, barcha ekstralingvistik teglar bilan alohida sahifada ochiladi. Bu matn konteksti haqida to'liqroq ma'lumot olish imkonini beradi. Bog'langan matnlar: o'xshash ekstralingvistik teglarga ega bo'lgan matnlar ro'yxatini ko'rsatish mavzu jihatdan yaqin matnlarni o'rganish imkonini beradi.

Aytish joizki, interfeys turli darajadagi tayyorgarlikka ega bo'lgan foydalanuvchi uchun intuitiv va qulay bo'lishi, ma'lumotga tez kirish va qulay qidiruvni ta'minlashi, ma'lumotni vizualizatsiya qilish aniq va ma'lumotli bo'lishi kerak. Korpus interfeysida ekstralingvistik teglarni ko'rsatish foydalanuvchiga matnlarni chuqur tahlil qilish, ularning kontekstini hisobga olishga zamin yaratadi.

O'zbek tilida mavjud korpusdan "Zamonaviy o'zbek adabiyoti ichki korpusi"ni shakllantirish uchun ekstralingvistik omillarni hisobga olgan holda quyidagi teglardan foydalanish mumkin (Qarang: 1-jadval).

Tegning tipi	Teg mazmuni	Tegning qidiruvni shakllantirishdagi ahamiyati
Mavzuni ifodalovchi teglar	<Zamonaviy jamiyat> <Globalashuv> <An'analar va yangilik> <Ijtimoiy muammolar> <Tarix> <Shaxsiy munosabatlar> <Falsafiy mulohazalar>	Zamonaviy o'zbek jamiyati uchun dolzarb bo'lgan masalalar yoritilgan asarlarni ajratib ko'rsatish imkonini beradi.
Janriy xususiyatlarini ifodalovchi teglar	<Roman>, <Qissa>, <Hikoya>, <She'riyat>, <Drama>, <Esse>	Turli adabiy janrlarga mansub asarlarni ajratib ko'rsatadi.
Vaqt (asar yaratilgan yoki ifodalagan davr)ga oid teglar	Nashr yili: Aniq yil yoki vaqt davrini ko'rsatish (masalan, "2000-yillar")	Bu teglar ichki korpusni ma'lum bir davrda yaratilgan asarlar bilan cheklash imkonini beradi.
Muallif haqidagi teglar	<Muallif ismi, familiyasi>, <Muallif jinsi> <Muallif yoshi> <Muallifning yashash joyi>	Bu teglar aniq bir muallif yoki mualliflar guruhlarining asarlarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi.
Ijtimoiy-madaniy teglar	<Shahar adabiyoti> <Qishloq adabiyoti> <Diaspora adabiyoti> <Ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri>	Bu teglar zamonaviy o'zbek madaniyatining turli jihatlarini aks ettiruvchi asarlarni ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

1-jadval. Zamonaviy o'zbek adabiyotiga oid asarlarning ekstralingvistik teglar tizimi mazmuni

Matnlarni ekstralingvistik teglashda ushbu teglardan foydalanish zamonaviy o'zbek adabiyotining xilma-xilligini aks ettiruvchi va uning ijtimoiy-madaniy kontekstini hisobga oluvchi ichki korpus yaratish imkonini beradi.

Xulosa. Xulosa sifatida aytish mumkinki, katta korpus ichidan ichki korpusni shakllantirishda ekstralingvistik teglarning mavzusi, mazmuni, ularni belgilash tamoyillari, qo'shimcha vositalarni to'g'ri tanlash muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

- Christ O. A Modular and Flexible Architecture for an Integrated Corpus Query System Oliver Christ // Proceedings of COMPLEX'94 3rd Conference on Computational Lexicography and Text Research Budapest, Hungary, July 7-10, 1994, pp. 23-32.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Corpus_manager
- <https://guides.libraries.psu.edu/c.php?g=1139753&p=8391284>
- The Uppsala Russian Corpus: <http://www.slaviska.uu.se/korpus.htm> (05.12.2024); The Lancaster-Oslo/Bergen Corpus of British English, LOB: <http://clu.uni.no/icame/manuals/LOB/INDEX.HTM> (accessed: 04.12.2024);
- <https://www.english-corpora.org/bnc/>; Brown Corpus:
- <https://uzschoolcorpara.uz/>
- <https://www.sketchengine.eu/>
- Manios K, Nenadic G, Spasic I, Ananiadou S. An Integrated Term-Based Corpus Query System. In {EACL} 2003, 10th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics, April 12-17, 2003, Agro Hotel, Budapest, Hungary. - 2003. p. 243-250.
- <https://ruscorpora.ru/>

UDC: 821.112.2-2

Sadirjan YAKUBOV,

Professor of the Tashkent Institute of Management and Economics, Academician of the Turan Academy of Sciences

E-mail: sadirjan.yakubov1@gmail.com

A LOOK AT THE STUDY OF GOETHE'S WORKS IN UZBEKISTAN (BASED ON GOETHE'S "FAUST")

Annotation

The productive value of a literary work depends on its functioning; it is included in the context of social, cultural and literary factors of the world, reflects socio-cultural landmarks. The development of national literatures itself is impossible without interconnection with other literatures, mutual influence and mutual enrichment. The best works of outstanding representatives of German literature - Goethe, Schiller, Heine, Becher, Brecht, Brelyd, and Zweig - were translated into many languages of the world, including Uzbek translators. The genius of the German poet Goethe is vividly embodied in his famous tragedy "Faust". "Faust" is a deeply philosophical work about man's eternal striving for good, about the bright dream of people about happiness and love. This is the pinnacle of his creativity. There are several options for translating this work. One of the best, in our opinion, should be considered the translation of Erkin Vakhidov (1972 - 1974). In 1975, the Uzbek reader had the opportunity to read the story "The Suffering of Young Werther" in their native language, which was translated by Yanglish Egamova directly from the German original. The undoubted merit of the translators was the development and improvement of the translation business in Uzbekistan.

Key words: Adequate translation, philosophical and artistic and aesthetic concepts, reconstruction of the original author, original, interpretation, structural and substantive aspects, essence, pathos of the work, global character, international communication, cultural phenomenon, the problem of interaction and mutual influence, mutual enrichment of literatures.

GYOTE ASARLARINI O'ZBEKISTONDA O'RGANISHGA NAZAR (GYOTE "FAUST" ASOSIDA)

Annotatsiya

Adabiy asarning mahsuldorligi uning faoliyat ko'rsatishiga bog'liq; u dunyoning ijtimoiy, madaniy va adabiy omillari kontekstiga kiradi, ijtimoiy-madaniy belgilarni aks ettiradi. Milliy adabiyotlarning o'zi ham boshqa adabiyotlar bilan o'zaro bog'lanishsiz, o'zaro ta'sirsiz, bir-birini boyimasdan turib bo'lmaydi. Nemis adabiyotining ko'zga ko'ringan namoyandalari – Gyote, Shiller, Geyne, Bexer, Brext, Brelyd, Tsveyning eng sara asarlari dunyoning ko'plab tillariga, jumladan, o'zbek tarjimonlarining tarjimai bilan ham o'girildi. Nemis shoiri Gyotening dahosi uning mashhur "Faust" tragediyasida yorqin ifodalangan. "Faust" insonning abadiy ezigulikka intilishi, odamlarning baxt va muhabbat haqidagi yorqin orzusi haqidagi chuqur falsafiy asardir. Bu uning ijodining cho'qqisi. Ushbu asarni tarjima qilish uchun bir nechta variant mavjud. Eng yaxshilaridan biri, bizningcha, Erkin Vohidov (1972 - 1974) tarjimai hisoblanadi. 1975 yilda o'zbek kitobxonni Yanglish Egamova tomonidan to'g'ridan-to'g'ri nemischa asl nusxadan tarjima qilingan "Yosh Verterning iztiroblari" qissasini o'z ona tilida o'qish imkoniga ega bo'ldi. Tarjimonlarning shubhasiz xizmatlari O'zbekistonda tarjima biznesining rivojlanishi va takomillashgani bo'ldi.

Kalit so'zlar: Adekvat tarjima, falsafiy-badiiy-estetik tushunchalar, asl muallifning rekonstruksiya, asl nusxasi, talqini, strukturaviy va mazmunli jihatlari, mohiyati, asar pafosi, global xarakter, xalqaro aloqa, madaniy hodisa, o'zaro ta'sir va o'zaro ta'sir muammosi, adabiyotlarning o'zaro boyitishi.

ВЗГЛЯД НА ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА ГЁТЕ В УЗБЕКИСТАНЕ (НА МАТЕРИАЛЕ «ФАУСТА» ГЁТЕ)

Аннотация

Продуктивная ценность литературного произведения зависит от его функционирования; оно включено в контекст социальных, культурных и литературных факторов мира, отражает социально-культурные ориентиры. Само развитие национальных литератур невозможно без взаимосвязи с другими литературами, взаимовлияния и взаимообогащения. Лучшие произведения выдающихся представителей немецкой литературы — Гёте, Шиллера, Гейне, Бехера, Брехта, Брелида, Цвейга — были переведены на многие языки мира, в том числе и узбекскими переводчиками. Гениальность немецкого поэта Гёте ярко воплощена в его знаменитой трагедии «Фауст». «Фауст» — глубоко философское произведение о вечном стремлении человека к добру, о светлой мечте людей о счастье и любви. Это вершина его творчества. Существует несколько вариантов перевода этого произведения. Одним из лучших, на наш взгляд, следует считать перевод Эркина Вахидова (1972 - 1974). В 1975 году узбекский читатель получил возможность прочитать на родном языке повесть «Страдания молодого Вертера», которую перевела Янглиш Эгамова непосредственно с немецкого оригинала. Несомненной заслугой переводчиков стало развитие и совершенствование переводческого дела в Узбекистане.

Ключевые слова: Адекватный перевод, философские и художественно-эстетические концепции, реконструкция автора оригинала, оригинал, интерпретация, структурно-содержательные аспекты, сущность, пафос произведения, глобальность, международная коммуникация, культурный феномен, проблема взаимодействия и взаимовлияния, взаимообогащение литератур.

Introduction. The genius of the German poet Goethe is vividly embodied in his famous tragedy "Faust". The first version of the tragedy, which was called "Pro-faust", created in the Stürmer years, was not published during Goethe's lifetime. It first saw the light a century later, when a copy of

the manuscript was found. The first publication, which was called "Faust. Fragment", was carried out in 1970.

"Faust" is a deeply philosophical work about man's eternal striving for good, about the bright dream of people about happiness and love. This is the pinnacle of his creativity.

The tragedy "Faust" has been translated into Russian many times. In 1988, the first complete translation of the first part of "Faust" was published by the poet Huber. The translations of N. Vilmonde, I. Volkov, V. Geiman, N. Samarin, S. Tureev, M. Shaginyan and many others testify to the great attention and interest of the literary community to the study of the heritage of the great poet, which became the property of world literature thanks to translations.

Review of literature. In Uzbekistan, the first attempts to translate his works were made by M. Sheikhzade. Thanks to him, the Uzbek reader got the opportunity to get acquainted with excerpts from the novel "Southwest Divan".

There are several options for translating this work. One of the best, in our opinion, should be considered the translation of Erkin Vakhidov (1972-1974).

The translation of the work of the great poet into the Uzbek language is preceded by the words of the laureate of the Republican Prize named after A. Hamza of the writer Hamid Gulyam, who names the German poet among such outstanding writers as Homer and Dante, Nizami and Rustaveli, Navoi and Pushkin. H. Gulyam rightly notes: "The translation of this work by Goethe was a great event in Uzbek literature and the cultural life of the Uzbek people" [1].

A number of major monographs have been published on translations and activities of the Uzbek translation school [2].

This work is the indisputable contribution of the Uzbek school of translation and literary criticism to the development of international literary ties.

Results. The poet Erkin Vakhidov, long and fruitfully working on the translation of "Faust", managed to delve into the deep essence of the work and adequately present this complex work in the Uzbek language. An important place in Goethe's work is occupied by the antique theme. The action in the tragedy begins with the "Prologue in Heaven", which formulates the main idea of the work. The prologue opens with a solemn hymn to nature:

Erkin Vakhidov accurately translated the phrase "dengizlar - oceans", "kurrai olam - The run of the spheres" "Das Meer" - the sea and "Der Sphärenlauf" - in the running of the spheres.

The translation of Goethe's Faust into Uzbek was carried out through an intermediary language, the Russian version of the translation of the work.

Analysis of the Uzbek version of "Faust" convinces us that the Uzbek translator Erkin Vakhidov deeply grasped the idea of the work of the German poet and was able to translate it into an Uzbek translation.

An excerpt from the Uzbek translator has 18 lines, 4 lines more than in the original. In the Uzbek version of "Die Welt, sie war nicht, eh 'ich sie erschuf" it sounds like this: "Yo'q dunyoni bor qilgan o'zim - No, I created the world" - instead of "And on the first night on my order" - "The first night at my signal, which exactly conveys the main the meaning of the passage".

The images of heroes in Goethe's tragedy are philosophical and social, for example, the image of Faust. Goethe is convinced that Faust will overcome temporary delusion and find a way to truth.

Faust's monologue in the first part of the tragedy:

German original:

Goethe. Faust. Eine Tragödie, 1 Teil. Leipzig, 1975.):

Ja, was man so erkennen heißt!

Wer darf das Kind beim Namen nennen?

Die wenigen, die was davon erkannt,

Die töricht g'nug ihr volles Herz nicht wahrten,

Dem Pöbel ihr Gefühl, ihr Schauen offenbarten,

Hat man von je gekreuzigt und verbrannt.

Ich bitt Euch, Freund, es ist tief in der Nacht,
Wir müssen's diesmal unterbrechen.

Translation into Russian language: (Goethe. Faust (tragedy). Translated by N. A. Kholodkovsky. "GIDL", - Moscow. 1954.):

Да, но что значит - знать? Вот в чем все затрудненья!

Кто верным именем младенца наречёт?

Где те немногие, кто век свой познавали,

Ни чувств своих, ни мыслей не скрывали,

С безумной смелостью к толпе навстречу шли?

Их распинали, били, жгли...

Однако поздно: нам пора расстаться;

Оставим этот разговор [7].

Translation into Uzbek language: (Goethe. Faust. Translated by E. Vahidov. "Publishing House of Literature and Art named after G. Gulom", - Tashkent. 1972):

Bilmoq o'zi nima? Gap shunda, do'stim,

Bu jabhada hali ko'p narsa ishal.

Olam sirdoniga kalit topganlar,

Qalb uyini ochganlar bo'lgan xoru zor.

Barchaga ayonkim, ularni ming bor

Gulxanga yoqqanlar, butga qoqqanlar.

Gap ko'pki, ammo etar. Dam olish darkor

Kech bo'ldi. Buguncha baxsimiz tamom.

What is knowing?. That's it, my friend,

There is still a lot to do on this front.

Those who found the key to the mystery of the universe,

The chorus of those who opened the house of the heart is hard.

Everyone knows there are a thousand of them

Those who liked the fire, those who worshiped the idol.

There is a lot to talk about, but enough. It is necessary to rest

It's late. So far, so good.

The translation of Fausta's monologue in the first part of the tragedy accurately corresponds to the original.

The words "erkennen" and "das Herz" sootvetstvuyut the words "to know" and "qalb - heart". The phrase of this monologue by Fausta "Hat man von je gekreuzigt und verbrannt" is precisely interpreted in the Uzbek version: "Gulxanga yoqqanlar, butga qoqqanlar - Those who like fire, those who worship idols".

Conclusion. The translator into the Uzbek language coped with the task, accurately conveying the meaning of the statement.

The words "der Fisch", "das Wasser" refer respectively to masculine and neuter in German. These words in Russian are feminine: "fish" and "water".

The transfer of the grammatical and syntactic structure should be adequate to the original.

With their translation works, Uzbek translators have undoubtedly enriched Uzbek literature, including translated works of the German classic Goethe. These translations are a significant contribution to the development of international relations, the intensive and fruitful development of literary cooperation between the two peoples.

The undoubted merit of the translators was the development and improvement of the translation business in Uzbekistan.

With their translated texts, Uzbek writers have shown that the most complex philosophical and artistic and aesthetic concepts can be conveyed in the Uzbek language, that the Uzbek language has every opportunity for a full-fledged translation of the masterpieces of famous German poets and writers.

REFERENCES

1. Goethe. (1972) Faust. G. Gulom Publishing House of Literature and Art. – Tashkent.
2. Sharipov, J. (1965) From the history of translation in Uzbekistan. – Tashkent. “Fan”.
3. Salomov, G. N. (1966) Language and translation. – Tashkent. “Fan”.
4. Pulatov, Yu. (1967) Translation of names in a work of art. – Tashkent. Fan.
5. Sharipov J. (1968) From the history of translation in Uzbekistan (pre-revolutionary period). – Tashkent. “Fan”.
6. Vladimirov N. (1957) Some questions of literary translation from Russian into Uzbek. – Tashkent. “Fan”.
7. Gafurova G. (1973) Development of translation in Uzbekistan. – Tashkent. “Fan”.
8. Badiy tarjimaning actual masalari. – Tashkent. 1977. – pp. 5-46.
9. The art of translation. (1978) Gulom Publishing House of Literature and Art. - Tashkent. - pp. 10-40.
10. Sulaymanova F. (1978) Shakespeare in Uzbekistan. “Fan”. – Tashkent.
11. Goethe. (1975) Faust. (Translation by B. Pasternak). Publishing house. “Pravda”. – Moscow.
12. Goethe. Faust. Eine Tragödie. I Teil. Leipzig. 1975.
13. Goethe. (1974) Faust. Publishing House of Literature and Art named after G. Gulom. Part 2. – Tashkent.
14. Goethe. (1954) Faust. GIDL. – Moscow. – pp. 61, 342. (Гёте. Фауст. ГИДЛ, М., 1954, с.61.)
15. Chernishevsky N.G. (1947) Complete collection texts. – Moscow. T. III. – p. 785.
16. Goethe. (1973) The suffering of young Werther. – Moscow. “Young Guard”. – p. 73.